De Spaanse oorsprong van het Dam- en moderne Schaakspel. Deel II

Govert Westerveld

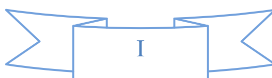
Dr. Govert Westerveld

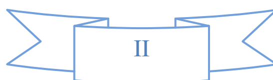
DEEL II

DE INVLOED VAN DE SPAANSE KONINGIN ISABEL LA CATOLICA OP DE NIEUWE STERKE DAME IN DE OORSPRONG VAN HET DAM- EN MODERNE SCHAAKSPEL.

In nauwe samenwerking met
Rob Jansen

De Spaanse oorsprong van het Dam- en moderne Schaakspel
Deel II

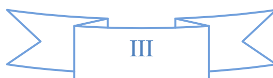
Dr. Govert Westerveld

DEEL II

DE INVLOED VAN DE SPAANSE KONINGIN ISABEL LA CATOLICA OP DE NIEUWE STERKE DAME IN DE OORSPRONG VAN HET DAM- EN MODERNE SCHAAKSPEL

In nauwe samenwerking met
Rob Jansen

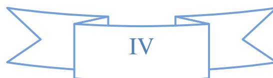

Eerste druk 1997
Tweede druk 2013
ISBN: 978-1-291-69195-5
ID: 14349047
Govert Westerveld, 2013 - Hispanista
30540 Blanca (Murcia) Spain
www.govertwesterveld.com

Voorplaatontwerp: Luis Fernández Miñano, Blanca (Murcia).

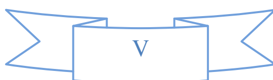
Dr. Govert Westerveld
Jeugdkampioen dammen van Nederland 1963

DEEL II

DE INVLOED VAN DE SPAANSE KONINGIN ISABEL LA CATOLICA OP DE NIEUWE STERKE DAME IN DE OORSPRONG VAN HET DAM- EN MODERNE SCHAAKSPEL.

SPAANSE LITERATUUR
JAREN: 1283 - 1700

In nauwe samenwerking met
Rob Jansen
Damhistoricus - Amsterdam

Dedicatie

Aan mijn overleden vriend en leraar:

Prof. Dr. Francisco Sabater García
Voormalig rector van de Universiteit van Murcia (1976-1980)

Elf jaar waren we samen in ons gemeenschappelijk vaderland en hadden we onze meningsverschillen al varende in die grote zee van onbekende gebieden. Zoals de arme zeelieden die hoog in de lucht hangen en die met een kleine verkeerde beweging van hun mast vallen en een wrede dood sterven.

Maar in de moeilijke tijden van mijn leven stond je altijd aan mijn zijde en had vertrouwen in mijn ideeën en innovaties van nieuwe produkten door me met je woorden aan te moedigen om de ingeslagen weg te volgen. Jouw dood was als een zeeman, altijd op zoek en het nemenvan risicos in deze onontgonnen gebieden.

Ik denk atijd aan jouw woorden terug als grote onderzoeker: "van de Hesperidine weten we nog niets", alhoewel ons bedrijf nummer één was in de wereld.

We moeten onderzoeken en altijd blijven corrigeren, en nooit tevreden zijn met het resultaat. Ik zal altijd jouw weg volgen: veel onderzoeken, en voortdurend mijn resultaten corrigeren bij de geschiedenis van het Schaken en Dammen, en de tijd zal iedereen op zijn juiste plaats zetten.

Prefacio.

Govert, el jugador.

El libro de Govert Westerveld, cuyo prólogo me ha solicitado por razones de una amistad en la que me honro, es, a mi parecer, una obra extraordinaria e importante. La historia de los juegos recibe una creciente atención en diversos círculos de nuestros días y varios de ellos, en Holanda, Alemania, Austria y sobre todo en España, van a recibir como un regalo inesperado la obra que el lector tiene en sus manos. Tal actitud de interés académico hacia los juegos, en particular los de tablero, es relativamente reciente y la "historia de los historiadores" de los juegos es en si misma un capítulo aparte, que por lo que respecta al juego de damas queda ya esbozada con largueza en los comentarios de Govert, tanto explícitamente como entre líneas.

El libro de Govert es nuevo en todos los sentidos del término incluyendo especialmente la originalidad. En general, "durante mucho tiempo el estudio de los juegos se esterilizó en la historia de los instrumentos del juego. La atención se dirigió hacia los accesorios o los aparatos, pero apenas hacia la esencia del juego, su carácter, las leyes o incluso los impulsos instintivos que presuponen, y la clase de gratificación que cada juego aporta" (Roger Caillos. "Les Jeux et les Hommes". Gallimard. Paris 1958. cap. V. Versión alemana. Ullstein 1982, p. 66) Govert ha seguido otro camino: El estudio de un contexto histórico cultural, como el español, y de análisis, casi obsesivo, de las huellas que el origen de las damas y otros juegos de tablero emparentados (el alquerque, el andarraya, el castro) han dejado en las palabras y en la literatura.

A mi me llama la atención el que Govert delate, con su trabajo, una preocupación que de entrada puede llamarse filosófica. Las consideraciones filosóficas sobre el contexto cultural del fenómeno lúdico puede decirse que arrancan desde 1938 con el clásico tratado de un compatriota suyo, el "Homo Ludens" de Johan Huizinga. El juego es más antiguo que la cultura, porque como comenta Huizinga los animales no han esperado a que el hombre les enseñase a jugar La gratificación de instintos muy profundos, en esencia la misma que los animales

obtienen de sus juegos para ensayar mecanismos biológicos de supervivencia, se encuentra en la base de lo lúdico. Cada juego puede ser examinado en estratos de progresiva profundidad, cuyas últimas o primeras razones serian las biológicas. Los animales juegan para aprender a cortejar, a alimentarse, a huir o a matar. En los juegos del Homo Ludens los componentes instintivos más crudos están presentes aunque queden enmascarados. Lo que resulta específicamente humano es el elemento religioso del juego, subrayado por Huizinga. Los antropólogos admiten que los juegos más antiguos son las actividades atléticas como luchar, correr, saltar o danzar, y no es necesario ser experto en Prehistoria para saber que fueron practicadas desde el paleolítico (si es que no estuvieron presentes ya en los homínidos). Con la aparición de la cultura, estas actividades de trascendentalizaron en ceremonias mágicas para adorar a los dioses, para ritos de fertilidad o para honras funerarias.
No quiero, en estas líneas, centrarme en los detalles técnicos de la obra, porque lo que me fascina ante todo es la motivación de su autor. El sentido alegórico de muchos juegos de tablero es el de enmarcar actividades instintivas como la caza, la huida, o la guerra, en un microcosmo ordenado, un realidad virtual dentro de límites espaciales regulares y con reglas fijas. La gratificación de los elementos instintivos que se obtiene con los juegos no desparecen con el tablero, sino que se transforma en su manera de expresarse. En el mas analizado de todos los juegos de tablero, el ajedrez, la lucha, la huida, o la caza están presentes de una forma alegórica, pero con contenido emocional muchas veces comparable en intensidad al de la actividad simbolizada. En el juego de Govert, la guerra está presente en un primer plano visible: guerra contra la rutina, la desidia, la mediocridad, o la sumisión. Govert, y su juego de damas, son un símbolo de lucha. Esta connotación casi religiosa que desde los primeros tiempos acompaña a los juegos de tablero, es la que me ha atraído en el símbolo vital que encarna la andadura personal de Govert y su trabajo para superar todo obstáculo.

El nacimiento del presente libro no es casualidad. Ni la religión de Govert, ni la de su juego de tablero tienen nada que ver con el azar. El problema de la predeterminación de origen divino en la salvación o en la condenación, y de la influencia del libre albedrío en el destino individual, está en la base de lo religioso. Como también dejo indicado Huizinga todos los juegos pueden reducirse históricamente a emanaciones de los

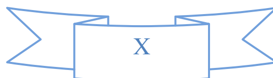
sagrado moldeadas culturalmente. Cuando el hombre primitivo lanzaba el dado hecho con un astrágalo para saber si iba o no a sobrevivir aquel día, estaba haciendo una pregunta a los dioses que básicamente es la misma que hace cualquier jugador de ruleta a despecho del dinero. Invocar a la suerte supone, en cualquiera de sus expresiones lúdicas, una actitud de sumisión fatalista. En cambio, cuando los sacerdotes egipcios y babilónicos ensayaban en juegos de tablero una comprensión matemática del Universo, estaban proponiendo sin palabras otro tipo de respuesta radicalmente distinta al misterio del Destino. De estas actitudes proceden una serie de juegos filosóficamente voluntaristas.

El “alea”, la suerte ciega, se infiltra en los juegos como expresión de la creencia en un poder superior caprichoso que resultaría el factor decisivo para los acontecimientos futuros. Como en las antiguas tesis de Esquilo, el devenir humano es meramente un juego de los poderes superiores. En la otra cara de la moneda helenística, las tragedias de Eurípides introducen el “agón”, el esfuerzo individual como divisa de una actitud voluntariosa ante la incertidumbre del futuro, que se ha considerado como característica cultural típica del espíritu griego. La lucha entre las dos concepciones filosófico-religiosas diametralmente enfrentadas se lee entre las líneas de toda la literatura clásica. Oráculos y sacrificios rituales, mitad juego y mitad liturgia, marcan las grandes decisiones de personajes históricos en cada capítulo de las Vidas Paralelas de Plutarco. La actitud voluntarista de otros está asimismo presente en las crónicas: El “alea jacta est” de César supone un desdén hacia lo fatalista, el mismo que según Suetonio le hizo partir en expedición hacia África pese a los augurios infaustos de las vísceras de animales sacrificados, y exclamar al tropezar y caer al suelo nada más desembarcar: “África, ya te tengo en mis manos”.

Como los personajes, así ocurre con la caracteriología psicológica de los juegos y de los jugadores. En la Persia pre-islámica, los dos juegos que encarnaban emblemáticamente las dos actitudes contrapuestas son por un lado el voluntarista juego del ajedrez y por otro el azaroso juego de dados llamado en árabe *nard*. (Las tablas reales del códice de Alfonso X antecesoras del actual backgammon). Ambos juegos se practican sobre un tablero y tienen en común una base numerológica muy elaborada históricamente, pero su expresividad filosófica es diametralmente opuesta. Cuando los árabes aprendieron dichos juegos tras la conquista de Persia en el siglo VII, las tesis filosóficas implícitas

en los mismo fueron objeto de argos debates, que permanecen en los textos islámicos como la más remota y apasionada discusión escrita sobre el tema del libre albedrío y el juego. Es difícil resumir estas ideas con más elegancia que el anónimo autor del manuscrito árabe de ajedrez del British Museum que tradujo el erudito ajedrecista y orientalista jesuita P. Félix Pareja:

> ***"En cuanto a su sentido íntimo, quiso el inventor, con los dos juegos de ajedrez y nard, reproducir al vivo la controversia más empeñada que ha divido a la Humanidad: entre las opuestas doctrinas del albedrío libre y del Destino ciego; entre el hallarse la voluntad con facultad de elegir libremente o el verse fatalmente sujeta obligada a obrar sin elección.***
>
> ***Sostiene una de esas escuelas que los movimientos de los hombres y sus actos y consecuencias felices y desgraciadas fluyen por modo necesario, y que su causa es exterior a ellos y sus facultades, pues no es otra que Aquel que otorga y prohibe. Luego se dividió esta escuela, y los de tendencias religiosas entre sus secuaces, creyeron que esa causa es el decreto divino con respecto a las criaturas, al cual no cabe contrariar, mientras que los de tendencias naturalistas aseguraron que esa causa había que buscarla en los movimientos favorables o adversos de las esferas celestes.***
>
> ***Defiende la segunda escuela que los sucesos prósperos del hombre, en su movimientos y actividades, dependen de la bondad de su libre albedrío, y los adversos y desgraciados de la perversidad de su libre elección y de su abandono.***
>
> ***El que inventó el nard acomodó las reglas de este juego a la opinión de la escuela primera, haciendo que los dos dados desempeñasen en él el oficio mismo de aquella causa externa, sin la decisión de la cual en el dar y en el otorgar de nada sirve el esfuerzo humano, a fin de que se viese con toda claridad como vence en este juego el mas ignorante inepto el más digno y capaz, y como gana el inepto cuando le ayuda la fortuna de la causa externa, y en cambio pierde el apto cuando aquella le abandona.***

> ***En cambio, el que inventó el ajedrez acomodó sus leyes a la opinión de la segunda escuela, porque no establece aquella causa exterior que obra sobre el individuo, sino que otorga a los jugadores igualdad de piezas, correspondiente a las facultades que han recibido de Dios en su creación, y basa el juego en el libre albedrío, haciendo resaltar así palpablemente como aquel que sabe usar mejor de sus libres facultades supera al que usa mal de ellas, y cómo sus teorías se vuelven contra el***
>
> ***Aconsejó además este juego al arte de la guerra, porque este es el más importante y primero de los negocios en el mundo, y además, porque en él la atinada dirección y la elección libre son los que conducen a la victoria o a la derrota Y como es evidente que el resultado feliz sólo se debe a bien calculadas combinaciones, y la derrota, por el contrario, a defectos en la dirección de los esfuerzos, se hace con esto patente su semejanza con todos los demás ordinarios asuntos y negocios de la vida".***

La divagación que antecede sirve para explicar que este componente que cabría calificar como religioso es el que se percibe en la devoción con que Govert Westerveld ha ido reuniendo los materiales que presenta, y en lo que conozco de su propia biografía. Govert es un jugador retirado, en un pueblo pequeño y viejo, entregado apasionadamente al estudio de un juego de tablero. Sabe que todo juego necesita ante todo una separación espacial, material o espiritual, que les aísle del mundo cotidiano. Para Huizinga[1] la demarcación es una consecuencia de lo que él llamó "elemento sagrado" del juego, y supone en esencia un rito inicial de consagración. "La pista, el campo de tenis, el lugar marcado en el pavimento para los juegos infantiles y el tablero de damas o de ajedrez, no se diferencian, formalmente, del templo ni del círculo mágico". En mis ocasionales visitas al templo

---

[1] "El hechicero, el vidente, el sacrificador, comienzan demarcando el lugar sagrado. El sacramento y el misterio suponen un lugar Consagrado", añade Huizinga, de quien uso la edición castellana de su "Homo Ludens", Alianza Editorial, Madrid 1972. Su libro arranca desde 1938. La cita ocurre en la p 34.

personal de Govert, en su casa de Beniel, he podido percibir con sobrecogimiento el inmenso esfuerzo que, entre sus papeles, discos de ordenador y ensimismamiento de erudito supone para él y sus familiares una aventura personal de investigación, que en su hogar todos comparten.

La separación que distancia el juego de la vida cotidiana no solo es física sino también mental. Una misma actividad como cortar troncos de árbol puede ser trabajo si el propósito es laboral, o deporte, si el motivo es competitivo. Los deportistas profesionales aparentemente están jugando cuando en realidad lo que hacen es trabajar, y los que buscan inscribir resultados de cualquier actividad en sí, es el elemento diferenciador. En las sociedades primitivas, la separación ente unas y otras clases de actividades era más clara porque lo lúdico aparece únicamente cuando los imperativos de supervivencia, de obtener alimentos, cobijo o protección, han quedado satisfechos El tiempo libre, y la oportunidad de dedicarlo a satisfacciones intelectuales o emocionales requieren una seguridad en cuanto a las necesidades básicas, y suponen un logro de las sociedades humanas en la medida en que se han ido civilizando, es decir, integrándose en ciudades o en colectividades de cualquier tipo que posibilitan actividades gratuitas. Govert, en este sentido, ha hecho también un trabajo de deportista, ajeno al interés por el dinero, robando el tiempo a las necesidades más perentorias. La obra de Govert es la de un jugador, en el más noble, y antiguo sentido de la palabra. Así me lo parece, y así lo escribo aquí.

El resto está en el libro, que como todo buen libro, habla por sí mismo.

Dr. Ricardo Calvo

Maestro Internacional de Ajedrez
Historiador español de ajedrez (Initiativgruppe Königstein)
Co-autor de la edición facsímil del manuscrito de El Escorial "Libro de Axedez, Dados et Tablas, Ediciones Poniente, Madrid, 1987.

INTRODUCCIÓN

LA INFLUENCIA DE LA REINA ISABEL LA CATÓLICA SOBRE LA NUEVA DAMA PODEROSA EN EL ORIGEN DEL JUEGO DE LAS DAMAS Y EL AJEDREZ MODERNO.

Hasta ahora los diferentes historiadores se han limitado prácticamente a señalar a Francia como el país originario del juego de las damas; entre ellos destaca el famoso historiador de ajedrez Harold James Ruthven Murray[2]. Con respecto a la nueva dama poderosa en el juego moderno de ajedrez que se desarrolló a finales del siglo XV la situación no es mucho mejor, puesto que los historiadores de este juego creen que tanto Francia como Italia puedan ser los países de nacimiento de esta modalidad del juego. a pesar de que el primer libro de ajedrez, Luis Ramirez de Lucena, con dicha nueva modalidad data del 1497 y es de origen español[3].

En el juego de damas vemos una situación similar, puesto que los primeros libros españoles del juego de damas[4] tienen un altísimo nivel y datan del siglo XVI, mientras que el primer libro francés[5] procede del siglo XVII y el juego descrito es muy elemental. Contrariamente a estos indicios, los historiadores no consideraban

---

2 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

3 LUCENA, (LUIS) RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca.

4 TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia.

5 MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer"*. - Paris.

necesario otorgar a España el honor de ser el país creador del juego de damas y de la nueva modalidad en el ajedrez con la nueva dama. ¿Cómo es posible que los distintos historiadores nunca hayan tenido en cuenta la rica bibliografía española sobre ambos juegos? ¿Era un problema lingüístico ó existían otras condicionantes que prohibieron este razonamiento? En el caso del juego de damas, esto quizá podría ser una causa razonable para los historiadores holandeses que no dominaban el idioma español, pero no para el historiador inglés Murray que conocía varios idiomas, entre ellos el árabe. En cambio, para el juego de ajedrez es difícil de digerir que nadie de ellos conociese el idioma español. Por lo tanto debían existir otros motivos para ellos en negar que España podía ser el país de origen de la nueva dama poderosa en el ajedrez. Como sea, los motivos pueden ser varios, pero felizmente en los últimos años hemos observado una tendencia de dos destacados historiadores que comenzaron a modificar este punto de vista.

En el caso de la nueva dama poderosa de ajedrez contamos en España con el destacado investigador de ajedrez Dr. Ricardo Calvo, el cual desde los años ochenta defiende a España ser el país originario de la nueva dama poderosa en el ajedrez[6]. Sus investigaciones y descubrimientos de antiguos manuscritos de ajedrez del siglo XV hacen posible afirmar que esta nueva propiedad es de origen español[7].

Respecto al juego de damas no olvidamos mencionar al Ir. Gerard Bakker de Utrecht (Holanda), que con un trabajo inicial en 1983 y otro

---

[6] CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastián Año XV. Núm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. juillet - Août, pp 434-435.
[7] CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Núm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Núm. 3:34-46.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.

avanzado en 1987 preconiza la procedencia española[8] del juego de damas a partir del juego de alquerque y ajedrez. Eran buenos puntos de partida, pero aún quedaban puntos oscuros en la solidez de esta hipótesis.

Esta es, humildemente el propósito de este libro, la búsqueda de evidencias y la situación de España en el lugar destacado que en esta naturaleza merece. A tal efecto tratamos cronológicamente los textos estudiados entre 1283 y 1700, reuniendo así más de 950 referencias bibliográficas que serán así de más fácil consulta para futuros historiadores.

Desde 1986 mantenemos la hipótesis de que el origen del juego de las Damas es español y a tal efecto hemos buscado respuestas y evidencias durante unos 10 años. Partimos de la base de que el juego de ajedrez refleja la situación real de una época. Así, nos podemos preguntar por qué la reina en el ajedrez moderno tiene más poder que el rey. Si estudiamos la vida real española en el siglo XV vemos que esta pregunta no es tan difícil de contestar. Había en 1469 una dama en Castilla que se casó con un futuro rey de Aragón, Fernando. Algunos años más tarde en, 1475, esta dama, Isabel la Católica, se convirtió en reina con mayor poder efectivo que su marido, Fernando. Por tanto, cuando la España de 1492 se liberaba del último reino moro de Granada, descubría América y ordenaba una religión en su territorio, era justificado usar de repente en el ajedrez una nueva reina con más poder que su “rey”. Pero, y el nombre “dama” ¿cuál es su procedencia? Sabemos que la palabra “domina” era traducida ya en el siglo XIV por la palabra francesa “dame” en manuscritos de ajedrez y es de suponer que en el siglo XV, por influencia de los libros impresos de Jacobus de Cessolis, se empezase a usar frecuentemente en España el término dama para la reina en el ajedrez. ¿Pero no era también por la idealización de la mujer a dama en la poesía de la corte donde la supremacía de la dama es una de las características del amor frustrado?

---

8 BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44.
BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

La nueva modalidad del juego en el ajedrez recibió varios nombres en el extranjero. Así, vemos términos despectivos como: "alla rabiosa" en el caso italiano y de "dame enragée" en el caso francés. En España vemos un término neutral: "Axedrez de la dama". Motivo por el cual creemos también que tanto Francia como Italia no pueden ser el país de origen de este nuevo tipo de ajedrez. Otros historiadores se preguntan cómo fue posible que esta peculiaridad del juego se pudiese introducir y mantener en todos los países de Europa. No es tan difícil de explicar si tenemos en cuenta de que en 1492 España desterró a unos 250.000 judíos de sus tierras, los cuales se distribuyeron por toda Europa con toda su influencia económica y política. Además, el rey español Carlos V pasaba más tiempo fuera que en la propia España en función de la defensa de la hegemonía española en Europa.

La nueva dama "poderosa" del ajedrez tendría mucho que ver con el invento del juego de damas y con el uso de esta nueva pieza. A tal efecto hemos tratado en esta obra cronológicamente los textos bibliográficos, cuyos comentarios vienen mayormente traducidos al holandés. Los textos originales son básicamente españoles, aunque no hemos olvidado mencionar los más notables libros extranjeros en latín, alemán, inglés, francés, italiano y holandés.

El primer capítulo versa sobre los antiguos juegos egipcios, ya que fueron considerados erróneamente por algunos historiadores[9] como precursores de las damas. En el mismo capítulo se hace referencia al "Ludus Latrunculorum" , juego que fue tomado por Thomas Hyde[10] como antecesor del juego de las damas. A continuación se describen juegos semejantes al desaparecido "Ludus Latrunculorum", algunos de los cuales aún existen. El capítulo dos describe un juego de tablero con casillas (¿blancas y amarillas alternativamente?) la "Jaldeta", prohibido

9 WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.

10 HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

en el siglo XIII y ya no practicada a finales del siglo XV. En el capítulo tres nos introducimos en la España del siglo XV, pudiendo observar la influencia general de la Reina "Isabel de Católica". Tratamos la expulsión de los judíos y la conversión de los moros a la religión católica. Era entre 1474 y 1492 cuando se desarrolló la nueva dama poderosa y este tiempo se puede considerar como un etapa dormido. La implantación definitiva se originó a partir de 1492 cuando los éxitos de la reina llegaron a su cima: 1. Conquista del reino moro "Granada"; 2. Descubrimiento de América; 3. Expulsión de los judíos; 4. Pérdida de poder de la nobleza debido a las reformas administrativas.
En capítulo 4 se examinan los términos latinos "scruporum" y "calculorum". En los capítulos posteriores (5, 6, 7, 8,) se estudian detalladamente las palabras españolas con las que anteriormente se denominó al juego de las damas, tales como "marro", "marro de punta", "andarraya" y "alquerque". Demostramos con pruebas bibliográficas que "punta" no quiere decir casilla, como pretenden Branch[11], Murray[12], Kruijswijk[13] y Van der Stoep[14], sino que "de punta" significa diagonal. Es decir que el juego "marro de punta" no es otra cosa que un juego (con dirección) diagonal. Las denominaciones "marro" y "marro de punta" pertenecen al reino de Aragón y las de "andarraya" y "alquerque" al reino de Castilla.

La antigua palabra "trecha", que años más tarde se convirtió en "treta", se analiza en el capítulo 9. Al parecer la palabra "castro" (juego de castillos) tenía cierta relación con el juego de damas en Turquía y Palestina, en el capítulo 10 se estudia detalladamente esta expresión. En

---

11 BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.

12 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399.
MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

13 KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

14 STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

el capítulo 11 analizamos extensamente el término latín "domina" y la palabra "dama". En la conclusión de este capítulo se describen distintas modalidades del juego de damas en diferentes países. Asimismo, en el siguiente capítulo se examina el libro perdido de Antonio de Torquemada. En el 13 se expone un extenso estudio sobre el libro de Juan de Timoneda, impreso en 1635, algunos de cuyos textos según nuestras investigaciones podrían datar de 1550. Es muy posible que algunas de las posiciones del juego de damas que figuran en este libro, sean similares a las que se describen en el libro de Torquemada.

Los libros españoles de damas entre 1547 y 1996 y los primeros libros europeos de damas son tratados en el capítulo 14, así como los libros españoles de juego entre el periodo de 1283-1700. José Paluzie y Lucena estableció a principios del siglo XIX un primer estudio bibliográfico español de ajedrez[15].

En este modesto texto hacemos algo similar con el juego de damas. A los listados bibliográficos existentes en otros libros de historia de las damas podemos adicionar un libro de damas de 1792[16] hallado por el Profesor Dr. Juan Torres Fontes[17] y un manuscrito del año 1690 encontrado por nosotros en una biblioteca andaluza[18]. Hasta ahora no se había establecido una relación completa entre todos los libros españoles referidos a juegos en el periodo 1283-1700, así nuestras investigaciones podrían llenar ese vacío. En el capítulo 15 se someten a discusión hipótesis de otros historiadores de damas y se ofrece además un punto de vista sobre el desarrollo del juego de alquerque de 12 hasta nuestro actual juego de damas. Existen diversas evidencias para afirmar que Valencia pudo ser el reino de origen del juego de damas, del mismo que la dama poderosa del ajedrez, según opinión del historiador ajedrecista

---

15 PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

16 GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.

17 WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.

18 CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

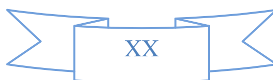
Dr. Ricardo Calvo. Finalmente, el bibliófilo español de libros de damas españoles Victor Cantalapiedra Martin, desarrolla, en español, sus conocimientos sobre dichos libros en el capítulo 16.

AGRADECIMIENTO.
Este libro debe su existencia al historiador de damas, Rob Jansen de Amsterdam, y a sus esfuerzos en los periodos 1991-1994 y 1996-1997 para facilitarnos abundante material bibliográfico. Durante mis años de investigación tuve la fortuna de encontrar historiadores de gran prestigio: mi amigo Dr. Ricardo Calvo, gran historiador de ajedrez, que me proporcionó datos sobre sus investigaciones del origen del ajedrez moderno, sin su apoyo y estímulo este libro nunca habría podido concluirse. El profesor Dr. Juan Torres Fontes (Catedrático de Historia Medieval de la Universidad de Murcia) quién amablemente me regaló varios de sus libros escritos sobre la reina Isabel la Católica y sobre el siglo XV, haciéndome valiosas sugerencias para continuar la investigación; el historiador holandés de damas, el Ir. Gerard Bakker, quien tuvó la amabilidad de poner a mi disposición todas sus publicaciones y material fotográfico de sus revistas de damas; el Profesor Dr. Günther G. Bauer del Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego, creado en 1991 por él, como quinto instituto científico de la escuela de Música y Bellas Artes, Mozarteum, de Salzburgo en Austria, por su apoyo en publicar mis anteriores artículos en sus libros[19] y animarme en seguir publicando; el bibliófilo de libros españoles de damas, Victor Cantalapiedra Martín quién me enseño a jugar a las damas españoles, me informó poco a poco de los secretos de su amplia biblioteca, y puso a mi disposición un gran cantidad de material bibliográfico y fotos. Han colaborado más personas en la preparación de este libro y no es posible mencionarles a todos. No obstante, no queremos olvidar al Prof. Dr. Joachim Petzold (Alemania),

19 WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.

Ir. Felix Berkovich (U.S.A), los historiadores holandeses de damas Karel Wendel Kruijswijk y Drs. Arie van der Stoep, Dr. Franco Pratesi (Italia), Prof. Dr. Adriano Chicco (Italia), los historiadores portugueses de damas Dr. Cândido de Sena Carneiro y Francisco Henriques, y Flory Navarro Belmonte (Licenciada en Historia Medieval por la Universidad de Murcia). ¡Gracias a todos ellos!

Revisión: Flory Navarro Belmonte

INTRODUCTION

THE INFLUENCE OF THE QUEEN ISABEL LA CATOLICA ON THE NEW POWERFUL DAMA IN THE ORIGIN OF THE DRAUGHTS AND MODERN CHESS GAME.

Until now the different scholars practically limited themselves to indicating France as the country of origin of the draughts game, among them the famous chess scholar Harold James Ruthven Murray[20] is emphasized. With respect to the new powerful dama in the modern chess game that was developed around the end of the XV century, the situation is not much better, since the scholars of this game believe that France, as well as Italy, could be the native countries of this modality of the game, in spite of the fact that the first chess book, Luis Ramirez of Lucena, with such new modality dates from 1497 and is of Spanish origin[21].

In draughts we see a similar situation, since the first Spanish books about the game[22] of draughts have a very high level and date from the XVI century, while the first French book[23] comes from the XVII century and the game described is a very elemental one. Contrary to this evidence, the scholars did not consider it necessary to grant Spain

[20] MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

[21] LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca.

[22] TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia.

[23] MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer"*. - Paris.

the honour of being the creative country of the game of draughts and of the
new modality in the chess game with the new dama. How is it possible that the different scholars never took into account the rich Spanish bibliography on both games? Was it a linguistic problem or were there other existing circumstances that forbade this reasoning? In the case of draughts, this could be a reasonable cause for the Dutch scholars that did not master the Spanish language, but not for the English scholar Murray who knew several languages, among them Arabic. On the other hand, regarding the chess game it is difficult to accept that none of them knew the Spanish language. Therefore there had to be other motives for them to deny that Spain could be the country of origin of the new powerful dama in chess. Whatever it may be, there can be several motives, but happily in the last years we have observed a trend of two outstanding scholars that began to modify this point of view.

In the case of the new powerful dama in the chess game in Spain we rely on an outstanding chess investigator, Dr. Ricardo Calvo, who, since the eighties defends Spain as being the country of origin of the new powerful dama in the game of chess[24] . His investigations and discoveries of ancient written chess manuscripts from the XV century make it possible to assert that this new property is of Spanish origin[25].

[24] CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastián Año XV. Núm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. juillet - Août, pp 434-435.

[25] CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Núm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Núm. 3:34-46.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.

With respect to the draughts game we must not forget to mention Ir. Gerard Bakker of Utrecht (Holland), who with an initial work in 1983 and another advanced one in 1987 praises the Spanish[26] origin of draughts from the alquerque and chess game. Those were good starting points, but still there were remaining dark points in the solidity of this hypothesis.

This is, humbly speaking, the purpose of this book, to seek evidence and to situate Spain in an outstanding place that it naturally deserves. For such effect we chronologically treat the texts studied between 1283 and 1700, gathering more than 950 bibliographical references that can be more easily consulted by future scholars.

From 1986 we maintain the hypothesis that the origin of the game of draughts is a Spanish one and to such effect we have sought answers and evidence for some 10 years.We started on the basis of the fact that the chess game reflects the royal situation of a time. So we can ask ourselves why the queen in the modern chess game has more power than the king. If we study the life of Spanish royalty in the XV century we see that this question is not so difficult to answer. There was, in 1469 a dama in Castille that was married to a future king of Aragon, Fernando. Some years later, in 1475, this dama, Isabel la Catóica, was crowned queen with greater effective power than her husband, Fernando. So much, so that when Spain in 1492 was released from the last Moorish outpost in Granada, discovering America and enforcing one sole religion in its territory, it was suddenly justified to use in chess a new queen with more power than her "king”. But, concerning the name "dama", what is its origin? We know that the word "domina" was already translated in the XIV century by the French word "dame" in chess manuscripts and it is supposed that in the XV century, due to the influence of the printed books of Jacobus of Cessolis, one began to use frequently in Spain the dama term for the queen in chess. But was

---

26 BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44.
BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

it not also due to the idealization of the woman to dama in court poetry, where the supremacy of the dama is one of the characteristics of the frustrated love?
The new modality of the game in chess was given several names abroad. Thus, we see contemptuous terms as: "alla rabiosa" in the Italian translation and of "dame enragée" in the French translation. In Spain we see a neutral term: "Axedrez de la dama". Motive by which we also believe that France as well as Italy cannot be the country of origin of this new type of chess. Other historians asked themselves how it was possible that this peculiarity of the game could be introduced and maintained in all the European countries.This is not so difficult to explain if we take into account the fact that in 1492 Spain banished some 250.000 Jews from its land, who were distributed all over Europe with all its political and economic influence. Furthermore, the Spanish king Carlos V spent more time away from Spain than within its boundaries in function of the defence of the Spanish hegemony in Europe.

The new "powerful" dama of the chess game would have much to do with the invention of draughts and with the use of this new piece. To such effect we have chronologically treated in this work the bibliographical texts, whose commentaries are mostly translated into Dutch. The original texts are basically Spanish, though we have not forgotten to mention the most notable foreign books in Latin, German, English, French, Italian and Dutch.

The first chapter deals with ancient Egyptian games, since they were considered erroneously by some scholars[27] as precursors of the dama. In the same chapter reference is made to the “Ludus Latrunculorum" game, that was taken by Thomas Hyde[28] as antecedent of the draughts-game. Below are described similar games to the now

---

[27] WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.
[28] HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

disappeared "Ludus Latrunculorum", some of those which still exist. Chapter two describes a board game with squares (alternatively white and yellow?) the "Jaldeta", that was forbidden in the XIII century and was no longer practised around the end of the XV century. In chapter three we see ourselves in the Spain of the XV century, being able to observe the general influence of the Queen "Isabel la Católica". We discuss the expulsion of the Jews and the conversion of the Moors to the catholic religion. It was between 1474 and 1492 when the new powerful dama was developed and this time it can be considered as a dormant stage.The definitive beginning originated in 1492 when the queen was at the height of her reign : 1. Conquest of the Morish outpost "Granada"; 2. Discovery of America; 3. Expulsion of the Jews; 4. Loss of power of the nobility due to the administrative reforms.

In chapter 4 the Latin terms "scruporum" and "calculorum" are examined. In the subsequent chapters (5, 6, 7, 8,) Spanish words, which previously were designated to the draughts-game, such as "marro", "marro de punta", "andarraya" and "alquerque" are studied in detail. We demonstrate with bibliographical proofs that "punta" does not mean field, as Branch[29], Murray[30], Kruijswijk[31] and Van der Stoep[32] claim, rather "punta" means diagonal. Thus the game "marro de punta" is nothing more than a game with a diagonal direction. The denominations "marro" and "marro de punta" belong to the kingdom of Aragon and those of "andarraya" and "alquerque" to the kingdom of Castille.

---

29 BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.

30 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399.
MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

31 KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

32 STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

The ancient word "trecha", that years afterwards was converted into " treta", is analyzed in chapter 9. Apparently the word “castro" (castles game) had a certain link to draughts in Turkey and Palestinian. In chapter 10 this expression is studied in detail. In chapter 11 we extensively analyze the Latin term "domina" and the word "dama". In the conclusion of this chapter different modalities of draughts in different countries are described. Also, in the following chapter the lost book of Antonio de Torquemada is examined. In 13 a vast study on the book of Juan de Timoneda, printed in 1635, is discussed. According to our investigations some of those texts could date from 1550. It is quite possible that some of the positions of draughts that appear in this book will be similar to those which are described in the book of Torquemada.

The Spanish draughts books between 1547 and 1996 and the first European draughts books are discussed in chapter 14, as well as the Spanish game books of the period of 1283-1700. At the beginning of the XIX century, Jose Paluzie y Lucena established the first Spanish bibliographical study of chess[33].

In this modest text we do something similar with draughts. To the existing bibliographical lists in other history books about draughts we can add a draughts book of 1792[34] found by Prof. Dr. Juan Torres Fontes[35] and a manuscript of the year 1690 we found in an Andalusian library[36]. Until now a complete relationship among all the Spanish books, referred to the games in the period 1283-1700, had not been established. Thus our investigations could fill that vacuum. In chapter 15 hypothesis of other draughts scholars are submitted to discussion and furthermore a point of view is offered on the development of the game of alquerque of 12 up to our current draughts. Much evidence exists to

33 PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

34 GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.

35 WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.

36 CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

assert that Valencia could be the kingdom of origin of draughts, similar to the powerful dama in the chess game, according to the opinion of the chess scholar Dr. Ricardo Calvo. Finally, the Spanish bibliophile of Spanish draughts books, Victor Cantalapiedra Martin, expounds in Spanish language, his knowledge of the said books in chapter 16.

ACKNOWLEDGEMENTS

This book owes its existence to the draughts scholar Rob Jansen of Amsterdam and to his efforts over the periods 1991-1994 and 1996-1997 in providing me with abundant bibliographical material. During my years of investigation I have had the fortune of finding scholars of great prestige: my friend Dr. Ricardo Calvo, a great chess scholar, who provided me with data on his investigations of the origin of modern chess. Without his support and stimulus this book would never have been concluded; Prof. Dr. Juan Torres Fontes (Professor of the University of Murcia in Medieval History) who was so kind as to give me several of his books written on Queen Isabel la Católica and on the XV century, while giving me valuable suggestions on how to continue the investigation; the Dutch draughts scholar, Ir. Gerard Bakker, who kindly made available to me all his publications and photographic material in his draughts magazines; Prof. Dr. Günther G. Bauer of the Institute for the Investigation and the Pedagogy of the Game, created in 1991 by himself, as the fifth scientific institute of the Music and fine arts school, Mozarteum, at Salzburg in Austria, for his support in publishing my previous articles in his books[37] and in encouraging me to continue publishing; the Spanish draughtsbook bibliophile, Victor Cantalapiedra Martín, who taught me to play the Spanish draughtsgame and informed me little by little the secrets of

[37] WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.

his extensive library, and made available to me a great quantity of bibliographical material and photos. More people have collaborated in the preparation of this book and it is not possible to mention all of them. Nevertheless, we do not want to forget Prof. Dr. Joachim Petzold (Germany), Mr. Felix Berkovich (U.S.A), the Dutch draughts scholars Karel Wendel Kruijswijk and Drs. Arie van der Stoep, Dr. Pratesi (Italy), Dr. Adriano Chicco (Italy), the Portugese draughts scholars Dr. Cândido Sena Carneiro and Francisco Henriques, and Flory Navarro Belmonte (Licensed in Medieval History by the University of Murcia). Thanks to all of them!

Revision: Ken Whyld (United Kingdom).

INTRODUCTION

L'INFLUENCE DE LA REINE ISABELLE LA CATHOLIQUE SUR LA NOUVELLE DAME PUISSANTE, A L'ORIGINE DES JEUX DE DAMES ET D'ECHECS MODERNES

Jusqu'à ce jour, les différents historiens se sont en pratique contentés de désigner la France comme pays d'origine du jeu de dames, parmi eux le fameux historien du jeu d'échecs Harold James Ruthven Murray[38]. A propos de la nouvelle dame puissante dans le jeu d'échecs qui se développa à la fin du XVème siècle, la situation n'est pas meilleure puisque les historiens de ce jeu croient que l'Italie comme la France peuvent être le pays de naissance de cette modalité, alors que le premier livre d'échecs mentionnant la dite modalité est d'origine espagnole[39] et date de 1497.

Pour le jeu de dames, nous nous trouvons dans une situation semblable, vu que les premiers livres espagnols[40] sur ce jeu sont de très haut niveau, et datent du XVIème siècle, alors que le premier ouvrage français[41] est du XVIIème et ne concerne qu'un jeu élèmentaire. Malgré ces indices, les historiens ne jugèrent pas nécessaire d'octroyer à l'Espagne l'honneur d'être le pays créateur du jeu de dames et du jeu d'échecs avec la nouvelle dame. Pourquoi donc les divers historiens n'ont-ils jamais pris

38 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

39 LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca.

40 TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia.

41 MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer"*. - Paris.

en compte la riche bibliographie espagnole sur ces deux jeux ? Etait-ce un problème linguistique ou y avait-il d'autres facteurs ? En ce qui concerne le jeu de dames ce serait un motif plausible pour les historiens hollandais qui ne dominaient pas la langue espagnole, mais pas pour l'historien anglais Murray qui connaissait plusieurs idiomes et parmi eux l'arabe. En revanche, pour le jeu d'échecs, il est difficile d'admettre qu'aucun d'eux ne connaissait la langue espagnole. Il devait donc y avoir pour eux d'autres motifs pour nier que l'Espagne soit le pays d'origine de la nouvelle dame puissante au jeu d'échecs. Quoiqu'il en soit, les motifs peuvent être variés, mais heureusement, ces dernières années, nous avons observé une tendance chez les historiens commençant à modifier ce point de vue.

Dans le cas de la nouvelle dame puissante au jeu d'échecs, nous avons en Espagne le distingué chercheur échiquéen, le Dr. Ricardo Calvo, qui, depuis les années quatre vingts soutient que l'Espagne est le pays d'origine[42] de cette pièce maîtresse. Ses recherches et ses découvertes d'anciens manuscrits d'échecs du XVème siècle permettent d'affirmer que cette nouveauté est d'origine espagnole[43].

Pour le jeu de dames, nous ne pouvons omettre de mentionner l'Ir Gérard Bakker d'Utrecht (Hollande), qui, dans son travail initial de 1983, puis dans celui de 1987, nous démontra que le jeu de dames pouvait être

---

42 CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastián Año XV. Núm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. juillet - août, pp 434-435.

43 CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Núm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Núm. 3:34-46.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.

d'origine espagnole[44] et était né à partir du jeu d'alquerque et des échecs. C'était un bon départ, mais, dans le cas du jeu de dames, demeuraient encore de nombreux points obscurs pour étayer cette hypothèse.

C'est ici précisément le but de ce livre, rechercher les preuves et replacer l'Espagne dans la remarquable situation qu'elle mérite. A cet effet, nous traitons sur le mode chronologique les textes étudiés entre 1283 et 1700, ainsi plus de mille données bibliographiques seront, pour les futurs historiens, plus aisées à consulter.

Depuis 1986 nous sommes convaincus que l'origine du jeu de dames est espagnole, et pour cela nous avons cherché pendant une dizaine d'années des preuves confirmant notre hypothèse. Nous pensons que le jeu d'échecs reflète la situation réelle d'une époque. Ainsi nous pouvons nous demander pourquoi la dame à plus de pouvoir que le roi dans le jeu d'échecs moderne. Si nous étudions la royauté au XVème siècle, la réponse n'est pas très difficile. En 1469, une Dame de Castille épousa le futur roi d'Aragon, Fernando. Quelques années plus tard, cette Dame, Isabelle la Catholique devint une reine plus puissante que son mari Fernando. C'est ainsi que, pendant que l'Espagne de 1492 se libérait du dernier royaume maure de Grenade, découvrait l'Amérique et mettait en ordre la religion sur son territoire, il était justifié d'utiliser sans attendre, aux échecs, une nouvelle reine avec plus de pouvoir que le roi. Ainsi avons-nous expliqué l'utilisation de la nouvelle puissante pièce au jeu d'échecs. Il est par contre plus difficile d'expliquer pourquoi, à la même époque, on commença à utiliser le mot dame pour la reine. Nous savons que le mot "domina" était, au cours du XIVème siècle, traduit par le mot français "dame" dans les manuscrits de jeux d'échecs, et on peut supposer que, au XVème, sous l'influence des livres imprimés de Jacobus de Cessolis, on ait commencé à utiliser fréquemment en Espagne le mot dame pour la reine aux échecs. Mais n'était-ce pas aussi à cause de l'idéalisation de la femme en Dame dans la poésie courtoise,

---

[44] BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44. BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

là où la suprématie de la Dame, est une des caractéristiques de l'amour transi ?

La nouvelle modalité du jeu d'échecs reçut divers noms à l'étranger. Ces ainsi que nous avons des termes péjoratifs comme "alla rabiosa" pour l'italien et "dame enragée" pour le français. En Espagne, nous trouvons un mot neutre : axedrez de la dama. Pour cela, nous croyons aussi que la France comme l'Italie ne peuvent être le pays d'origine de cette nouvelle sorte de jeu d'échecs. D'autres historiens se demandent comment fut-il possible à cette variante de jeu de s'introduire et se maintenir dans tous les pays européens. Ce n'est pas très difficile à expliquer si on tient compte que, en 1492, l'Espagne expulsa 250 000 juifs, qui s'installèrent dans toute l'europe avec leur influence économique et politique. De plus, le roi Carlos V était le plus souvent hors de son pays à défendre l'hégémonie espagnole en Europe.

La nouvelle dame puissante des échecs a beaucoup à voir avec l'invention du jeu de dames utilisant lui aussi cette pièce. A cet effet, nous avons traité dans cet ouvrage par ordre chronologique, les textes bibliographiques dont les commentaires sont, pour la plus grande partie, traduits en hollandais. Les textes originaux sont à l'origine espagnols, mais nous n'avons pas oublié de citer les livres étrangers les plus notables, en latin, allemand, français, anglais, italien et hollandais.

Le premier chapitre traite des anciens jeux égyptiens, qui furent, de manière erronée, considérés par quelques historiens[45] comme les précurseurs du jeu de dames. Dans le même chapitre, nous faisons référence au "Ludus Latroncularum", jeu qui fut considéré par Thomas Hyde[46] comme prédecesseur des dames. A la suite, sont décrits des jeux semblables au "Ludus Latroncularum" disparu, certains existant encore. Le chapitre deux, évoque un damier aux cases altérnativement blanches et jaunes (?), la Jaldeta, prohibée au XIIIème siècle, et abandonnée à la

---

45 WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.

46 HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

fin du XVème. Dans le chapitre trois nous arrivons dans l'Espagne du XVème siècle, et nous pouvons constater l'influence générale de la reine Isabelle la Catholique. Nous traitons de l'expulsion des juifs et de la conversion des Maures à la religion catholique. C'est entre 1474 et 1492 que se développa la nouvelle dame puissante dans une époque qu'on peut considérer comme assoupie. Son implantation définitive débuta à partir de 1492, quand culminèrent les succès de la reine : conquète du royaume Maure de Grenade, découverte de l'Amérique, expulsion des juifs, perte de pouvoir de la noblesse en raison des réformes administratives.

Dans le chapitre quatre sont étudiés les termes latins "Scruporum" et "Calculorum". Dans les chapitres suivants (5, 6, 7 et 8) nous examinons en détail les mots espagnols par lesquels on nommait antérieurement le jeu de dames, comme "marro", "marro de punta", "andarraya" et "alquerque". Nous démontrons, preuves bibliographiques à l'appui, que "punta" ne signifie pas case comme le prétendent Branch[47], Murray[48], Kruijswijk[49], et Van der Stoep[50], mais que "de punta" signifie diagonale, c'est-à-dire que le jeu "marro de punta" n'est autre chose qu'un jeu avec une direction diagonale. Les appelations "marro et marro de punta" sont du royaume d'Aragon, celles de "andarraya et alquerque" du royaume de Castille.

Le mot ancien "trecha" qui, des années plus tard devint "treta" est analysé au chapitre neuf. Il semble que le mot "castro" (jeu de château) ait un certain rapport avec le jeu de dames en Turquie et en Palestine, cette expression est étudiée en détail au chapitre dix. Au chapitre onze, nous analysons longuement le terme latin "domina" et le mot "dame". En

47 BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.

48 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399.
MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

49 KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

50 STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

conclusion de ce chapitre sont décrites les diverses modalités de jeu de dames dans différents pays. De même, dans le chapitre suivant, on évoque le livre perdu de Antonio de Torquemada. Au chapitre treize est étudié le livre de Juan de Timoneda, imprimé en 1635, dont quelques textes pourraient selon nos investigations dater de 1550. Il est très possible que quelques unes des positions du jeu de dames qui figurent dans ce livre soient semblables à celle qu'on décrit dans le livre de Torquemada.

Les livres espagnols de dames entre 1647 et 1996, ainsi que les premiers livres européens sont traités dans le chapitre quatorze, de mêmes que les ouvrages espagnols sur les jeux entre 1283 et 1700. José Paluzie y Lucena écrivit au début du XIXème siècle une première étude espagnole d'échecs[51].

Dans notre modeste ouvrage nous faisons quelque chose de semblable pour le jeu de dames. Aux relevés bibliographiques existants dans d'autres livres d'histoire du jeu de dames, on peut ajouter un livre de 1792[52], trouvé par le professeur Dr. Juan Torres Fontes[53], ainsi qu'un manuscrit de l'année 1690, trouvé par nous dans une bibliothèque andalouse[54]. Jusqu'à présent, il n'a pas été établi une liste complète de tous les livres espagnols concernant les jeu pour la période 1283-1700, ainsi nos investigations pourront aider à combler ce vide. Au chapitre 15, sont soumises à discussion les hypothèses des autres historiens du jeu de dames, et, de plus, nous donnons notre point de vue sur le développement du jeu d'alquerque de douze jusqu'à notre jeu actuel. Il existe plusieurs évidences pour affirmer que Valence ait pu être le pays d'origine du jeu de dames, ainsi que de la dame puissante du jeu d'échecs, selon l'opinion de l'historien échiquéen Dr. Ricardo Calvo. Enfin, le bibliophile de livres de dames espagnoles Victor Cantalapiedra

---

51 PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

52 GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.

53 WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.

54 CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

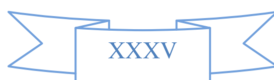
Martin, expose, en espagnol, ses connaissances sur les dits livres au chapitre 16.

REMERCIEMENTS

Ce livre doit sa existence à l'historien du jeu de dames Rob Jansen d'Amsterdam, et à ses efforts au cours des périodes 1991-1994 et 1996-1997, pour nous procurer un abondant matériel bibliographique. Durant mes années de recherche, j'ai eu la chance de rencontrer un historien de grand prestige, mon ami Dr. Ricardo Calvo, éminent spécialiste du jeu d'échecs, qui me procura les résultats de ses recherches sur l'origine des échecs modernes et, sans son appui et ses encouragements, jamais ce livre n'aurait pu se faire. Il en est de même pour le professeur Dr. Juan Torres Fontes (histoire médiévale à l'université de Murcia), qui m'a aimablement offert plusieurs de ses livres sur Isabelle la catholique, ainsi que sur le XVème siècle, m'encourageant dans la poursuite de mon travail, pour l'historien hollandais du jeu de dames, Ir. Gérard Bakker, qui eût l'amabilité de mettre à ma disposition toutes ses publications et le matériel photographique de ses revues, pour le professeur Gunther G. Bauer de l'Institut pour la Recherche et la Pédagogie du jeu, créé par lui en 1991 comme cinquième institut scientifique de l'Ecole de Musique et des Beaux Arts, Le Mozarteum de Salzbourg en Autriche, qui m'aida par la publication de mes articles antérieurs dans ses livres[55] et, ses encouragements à persévérer, pour le bibliophile Victor Cantalapiedra Martin qui m'apprit à jouer aux dames espagnoles, m'initia peu à peu aux secrets de sa grandes bibliothèque et mit à ma disposition du matériel et des photos. D'autres personnes ont collaboré à la préparation de ce livre et il n'est pas possible de les citer toutes. Cependant, nous ne voulons pas oublier le professeur Joachim Petzold (Allemagne), Felix Berkovich (U.S.A), les historiens hollandais de jeu de dames, Karel Wendel

---

55 WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.

Kruijswijk et Arie Van der Stoep, le Dr. Franco Prates (Italie), le Dr. Adriano Chicco (Italie), les historiens portuguais du jeu de dames, le Dr. Candido de Sena Carneiro et Francisco Henriques, et Flora Navarro Belmonte (licenciée en histoire médiévale à l'université de Madrid). Merci à tous!

Traduction: Dr. Diego Rodrigo (France).

EINLEITUNG

DER EINFLUSS DER KÖNIGIN ISABEL DIE KATHOLISCHE BEI DER HERKUNFT DER NEUEN MÄCHTIGEN DAME DES DAMESPIELES UND DES MODERNEN SCHACHSPIELES.

Bis heute haben sich die Historiker praktisch darauf beschränkt Frankreich als Herkunftsland des Damespieles zu bezeichnen; hervorragend unter diesen ist der berühmte Schachspielhistoriker Harold James Ruthven Murray[56]. In Beziehung auf die neue mächtige Dame im modernen Schachspiel, das sich zum Ende des XV. Jahrhunderts entwickelte, ist die Lage nicht viel besser, denn die Historiker glauben, dass sowohl Frankreich wie auch Italien die Geburtsländer dieser Spielmodalität sein könnten, auch wenn das erste Buch über das Schachspiel, Luis Ramirez von Lucena, mit dieser neuen Modalität aus dem Jahr 1497 stammt und spanischer Herkunft[57] ist.

Beim Damespiel sehen wir eine ähnliche Lage, denn die ersten spanischen Bücher über das Damespiel[58] haben ein sehr hohes Niveau und stammen aus dem XVI. Jahrhundert. Das erste französische Buch[59] hingegen ist aus dem XVII. Jahrhundert und das beschriebene Spiel ist sehr elementar. Trotz dieser Hinweise, hielten die Historiker es nicht für nötig, Spanien die Ehre zu geben, die Ürheber des Damespieles und der neuen Schachmodalität mit der neuen Dame zu sein. Wie ist es möglich

---

[56] MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

[57] LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca.

[58] TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia.

[59] MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer"*. - Paris.

dass die verschiedenen Historiker nie die zahlreiche spanische Bibliograpie über diese zwei Spiele berücksichtigt haben? War dies ein linguistisches Problem oder gab es andere Voraussetzungen, die diese Überlegung verboten? Im Falle des Damespieles könnte dies vielleicht ein wohlbegründeter Grund für die holländischen Historiker, die die spanische Sprache nicht beherrschten, sein, aber nicht für den englischen Historiker Murray, der mehrere Sprachen kannte, unter diesen auch arabisch. Andererseits ist es für das Schachspiel schwer zu verstehen, dass keiner von diesen die spanische Sprache kannte. Deshalb müssen sie andere Gründe gehabt haben, um sich zu weigern Spanien als Herkunftsland der neuen mächtigen Dame im Schachspiel anzuerkennen. Wie dem auch sei, die Gründe können verschieden sein, aber glücklicherweise haben wir in den letzen Jahren eine Neigung von Seiten zweier wichtiger Historiker, die anfingen diesen Standpunkt zu ändern, beobachtet.

Im Fall der neuen mächtigen Dame im Schachspiel, rechnen wir in Spanien mit dem hervorragenden Schachspielforscher Dr. Ricardo Calvo, der seit den achtziger Jahren Spanien als Herkunftsland der neuen mächtigen Dame im Schachspiel[60] verteidigt. Seine Forschungen und Entdeckungen von wichtigen Manuskripten über das Schachspiel des XV. Jahrhunderts ermöglichen die Bestätigung dass diese Eigenheit des Schachspieles spanischer Herkunft[61] ist.

---

[60] CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastián Año XV. Núm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. juillet - Août, pp 434-435.

[61] CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Núm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Núm. 3:34-46.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.

In Beziehung auf das Damespiel dürfen wir nicht vergessen, Herrn Ir. Gerard Bakker von Utrecht (Holland) zu erwähnen, welcher mit einer Einleitung von 1983 und später mit einer ausführlichen Arbeit von 1987 die Aufmerksamkeit darauf richtete, daß das Damespiel eine spanische Herkunft[62] haben könnte und sich aus dem "alquerque" Spiel (ein Vorläufer dieses Spieles) und dem Schachspiel entwickelte. Dies waren gute Ausgangspunkte, doch gab es in Beziehung auf das Damespiel noch viele schwache Stellen, um diese Hypothese aufrechtzuerhalten.

Der Zweck dieses Buches besteht gerade darin, Nachweise zu suchen und Spanien genau auf den Platz zu stellen, den es, seiner Natur entsprechend, verdient. Um dies zu erreichen, behandeln wir in zeitlicher Folge alle Texte die zwischen 1283 und 1700 behandelt wurden und deren über 950 bibliographische Daten in dieser Weise viel leichter für zukunfliche Historiker nachzuschlagen sein werden.

Seit 1986 glauben wir, dass die Herkunft des Damespieles spanisch ist und wir haben während ungefähr 10 Jahren Nachweise gesucht, die diese Hypothese unterstützen. Wir gingen davon aus, daß das Schachspiel die königliche Lage einer Epoche zeigte. So können wir uns die Frage stellen, warum die Königin im modernen Schachspiel mächtiger als der König ist. Wenn wir beachten, wie die spanische Lebensweise im XV. Jahrhundert wirklich war, merken wir, dass diese Frage nicht so schwer zu beantworten ist. Im Jahr 1469 gab es eine Dame in Kastilien, die den künftigen König von Aragonien, Fernando, heiratete. Einige Jahre später, 1475, wurde diese Dame, Isabel die Katholische, Königin, mit mehr Macht als ihr Gatte, Fernando. Als Spanien sich 1492 von der letzten maurischen Herrschaft in Granada befreite, Amerika entdeckte und eine neue Religion in diesem Gebiet anordnete, war es gerechtfertigt plötzlich im Schachspiel eine neue Dame, die mächtiger als ihr Gatte war, zu benutzen. Hiermit haben wir den Gebrauch der neuen mächtigen Figur im Schachspiel erklärt. Schwieriger zu erklären ist, warum man zur gleichen Zeit anfing, den

[62] BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44.
BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

Namen Dame für die Königin zu gebrauchen. Uns ist bekannt, daß das Wort "domina" schon im XVI. Jahrhundert mit dem französischen Wort "dame" in Manuskripten über Schachspiele übersetzt wurde und man müsste annehmen, daß man im XV. Jahrhundert, durch den Einfluß der gedruckten Bücher von Jakob von Cessolis, anfing, den Ausdruck Dame häufig für die Königin im Schachspiel zu gebrauchen. Aber war es nicht auch für die Idealisierung der Frau zur Dame in der Hoflyrik, daß die Herrschaft der Dame eine der Charakteristiken der frustierten Liebe war?

Die neue Modalität des Schachpieles bekam verschiedene Bezeichnungen im Ausland. Es gibt verächtliche Ausdrücke wie zum Beispiel: "alla rabbiosa" in Italien und "dame enragée" in Frankreich. In Spanien gibt es einen neutralen Ausdruck: "Axedrez de la dama", das Schachspiel der Dame. Das ist der Grund, weswegen wir glauben, dass sowohl Frankreich wie auch Italien nicht die Herkunftsländer dieser neuen Art des Schachspiels sein können. Andere Historiker fragen sich, wie es möglich war, daß man diese Eigentümlichkeit des Spieles in allen europäischen Ländern einführen und aufrechterhalten konnte. Dies ist nicht so schwer zu erklären, wenn wir beachten, dass Spanien 1492 ungefähr 250.000 Juden aus dem Land verbannte, die sich in ganz Europa mit all ihrem wirtschaftlichen und politischen Einfluß niederliessen. Zudem war der spanische König Karl V. länger außerhalb Spaniens als in Spanien, um die spanische Hegemonie in ganz Europa zu verteidigen.

Die neue mächtige Dame im Schachspiel hat viel mit der Erfindung des Damespieles und mit dem Gebrauch der neuen mächtigen Figur zu tun. Deshalb haben wir in dieser Arbeit die bibliographischen Texte, deren Erklärungen hauptsächlich auf holländisch sind, chronologisch behandelt. Die originalen Texte sind grundsätzlich auf spanisch, auch wenn wir nicht vergessen haben, die bemerkenswertesten ausländischen Bücher auf lateinisch, englisch, französisch, italienisch und holländisch, zu erwähnen.

Das erste Kapitel handelt von den antiken ägyptischen Spielen, denn diese wurden irrtümlich von einigen Historikern als Vorläufer[63] der Dame betrachtet. Im gleichen Kapitel wird über das "Ludus Latrunculorum" gesprochen, ein Spiel das von Thomas Hyde[64] als Vorgänger des Damespiels genannt wird. Als nächstes werden Spiele, die dem verschwundenen "Ludus Latrunculorum" ähnlich sind, beschrieben. Manche von diesen gibt es sogar heute noch. Das zweite Kapitel beschreibt ein Brett mit Feldern (weiße und gelbe Felder abwechselnd?) die "Jaldeta", das im XIII. Jahrhundert verboten und zum Ende des XV. Jahrhunderts nicht mehr betrieben wurde. Im dritten Kapitel dringen wir in das Spanien des XV. Jahrhunderts ein und können den generellen Einfluß der Königin "Isabel die Katholische" sehen. Wir sprechen über die Vertreibung der Juden und über die Bekehrung der Mauren zur katholischen Religion. Es war zwischen 1474 und 1492, dass sich die neue mächtige Dame entwickelte und diese Zeit kann als eine verschlafene Etape angesehen werden. Die endgültige Einführung fand ab 1492 statt, als die Erfolge der Königin den Höhepunkt erreichten: 1. Eroberung der maurischen Herrschaft "Granada"; 2. Entdeckung von Amerika; 3. Vertreibung der Juden; 4. Der Adelstand verliert seine Macht durch die Reform der Verwaltung.

Im 4. Kapitel werden die lateinischen Ausdrücke "scruporum" und "calculorum" nachgeprüft. In den nächsten Kapiteln (5,6,7,8) werden die spanischen Worte mit denen man früher das Damespiel benannte, wie zum Beispiel "marro", "marro de punta", "andarraya" und "alquerque", ausführlich durchgearbeitet. Wir haben durch bibliographische Nachweise dargelegt, dass "punta" nicht Feld bedeutet wie Branch[65], Murray[66], Kruijswijk[67] und Van der Stoep[68] behaupten,

---

63 WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.

64 HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

65 BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.

66 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399.

sondern das “de punta” diagonal bedeutet. Das heißt, dass das Spiel “marro de punta” nichts anderes als ein diagonales (die Richtung) Spiel ist. Die Benennungen “marro” und “marro de punta” gehören zum Königtum von Aragonien und “andarraya” und “alquerque” zum Königtum von Kastilien.

Das langjährige Wort “trecha”, das sich einige Jahre später in “treta” umwandelte, wird im 9. Kapitel analysiert. Das Wort “castro” (das Turmspiel) scheint eine Beziehung zum Damespiel in der Türkei und in Palästina gehabt zu haben. Im 10. Kapitel wird dieser Ausdruck ausführlich behandelt. Im 11. Kapitel überprüfen wir weitläufig den lateinischen Ausdruck “domina” und das Wort “dama”. In der Schlußfolgerung dieses Kapitels werden die verschiedenen Modalitäten des Damespieles in mehreren Ländern beschrieben. In der gleichen Weise wird im nächsten Kapitel das verschwundene Buch von Antonio de Torquemada behandelt.

Im 13. wird ein ausführlicher Bericht über das Buch von Juan de Timoneda geliefert, das 1635 gedruckt wurde; einige von diesen Texten können gemäß unseren Forschern von 1550 stammen. Es ist möglich, dass manche Stellungen des Damespieles, die in diesem Buch erscheinen, den Stellungen, die im Buch von Torquemada beschrieben werden, sehr ähnlich sind. Die spanischen Bücher über Dame zwischen 1547 und 1996 und die ersten europäischen Bücher über Dame werden im 14. Kapitel behandelt, sowie die spanischen Bücher über Spiele vom Zeitraum von 1283 bis 1700. Josef Paluzie und Lucena führte am Anfang des XIX. Jahrhunderts eine erste spanische bibliographische Studie über das Schachspiel[69] ein.

MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

[67] KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

[68] STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

[69] PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

In diesem bescheidenen Text machen wir etwas ähnliches mit dem Damespiel. Zu den bibliographischen Verzeichnissen, die es in anderen Büchern über die Geschichte der Dame gibt, können wir ein Buch über die Dame von 1792[70], das von Professor Dr. Juan Torres Fontes gefunden wurde[71] und ein Manuskript aus dem Jahr 1690, das wir in einer Bibliothek in Andalusien[72] fanden, hinzufügen. Bis jetzt hatte man noch kein vervollständigtes Verzeichnis von allen spanischen Büchern in Bezug auf Spiele im Zeitraum von 1283 bis 1700, erarbeitet, deshalb könnte unsere Forschung diese Leere füllen. Im 15. Kapitel werden Hypothesen von anderen Damehistorikern der Diskussion unterworfen und außerdem wird auch ein Standpunkt über die Entwicklung des "alquerque" (ein historisches Spiel) Spieles von 1200 bis zu unseren heutigen Damespiel geboten. Der Meinung des Schachhistorikers Dr. Ricardo Calvo nach, gibt es einige Nachweise, um zu behaupten, dass Valencia das Herkunftskönigtum des Damespieles, sowie auch der mächtigen Dame im Schachspiel ist. Im 16. Kapitel erläutert der spanische Bibliophile Victor Cantalapiedra Martin spanishe Bücher über das Damespiel.

DANKSAGUNG.

Dieses Buch verdankt sein Bestehen dem Damehistoriker Rob Jansen aus Amsterdam und seinen Bemühungen in den Zeitraumen von 1991-1994 und 1996-1997 um uns reichhaltig bibliographisches Material zur Verfügung zu stellen. Während meiner Forschungsjahre hatte ich das Glück einige Historiker mit viel Prestige zu treffen: meinen Freund Dr. Ricardo Calvo, ein wichtiger Schachspielhistoriker, der mir seine Daten über seine Forschungen in Beziehung auf die Herkunft des modernen Schachspieles überliess. Ohne seine Unterstützung und seine Anregung wäre dieses Buch nie zustandegekommen. Dr. Juan Torres Fontes

70 GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.
71 WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.
72 CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

(Professor für Mittelaltergeschichte an der Universität von Murcia), der mir freundlicherweise einige seiner selbstgeschriebenen Bücher über die Königin Isabel die Katholische und über das XV. Jahrhundert schenkte, und mir dazu noch nützliche, gültige Vorschläge, um meine Forschung weiterzuführen, machte; der holländische Damehistoriker, Ir.Gerard Bakker, der so freundlich war und mir alle seine Veröffentlichungen und fotografiertes Material aus seinen Damefachzeitschriften zur Verfügung stellte; Professor Dr. Günther G. Bauer vom Institut für die Forschung und die Pädagogik des Spieles, welches er 1991, als fünftes Wissenschaftsinstitut der Musik- und Kunsthochschule Mozarteum in Salzburg, Österreich, gründete; für die Unterstützung, meine vorhergehenden Artikel in Büchern[73] zu veröffentlichen und außerdem um mich zum Weiterschreiben anzuregen; der Bibliophile Viktor Cantalapiedra Martin der mir zeigte, wie man das spanische Damespiel spielt, informierte mich nach und nach über die Geheimnisse seiner reichhaltigen Bibliographie und stellte mir eine große Anzahl an bibliographischem Material und Fotos zur Verfügung. Bei der Vorbereitung dieses Buches haben noch mehr Personen mitgearbeitet, aber es ist unmöglich, alle zu nennen. Trotzdem möchten wir Prof. Dr. Joachim Petzold (Deutschland), Ir. Felix Berkovich (U.S.A.), die holländischen Damenhistoriker Karel Wendel Kruijswijk und Drs. Arie van der Stoep, Dr. Franco Pratesi (Italien), Dr. Adriano Chicco (Italien), die portugiesischen Damenhistoriker Dr. Cândido de Sena Carneiro und Francisco Henriques, und Flory Navarro Belmonte (Akademikerin für die Geschichte des Mittelalters an der Universität von Murcia), nicht vergessen. Vielen Dank Ihnen allen!

Revision: Prof. Dr. G. Bauer (Österreich).

[73] WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.

INTRODUZIONE

L'INFLUENZA DELLA REGINA ISABELLA LA CATTOLICA SULLA NUOVA DAMA POTENTE NELL'ORIGINE DEL GIOCO DELLA DAMA E DEGLI SCACCHI MODERNI.

Finora i diversi storici si sono praticamente limitati a segnalare la Francia come il paese di origine del gioco della dama; tra di loro emerge il famoso storico degli scacchi Harold James Ruthven Murray[74]. Rispetto alla nuova potente regina del moderno gioco degli scacchi che si sviluppò alla fine del secolo XV la situazione non è molto migliore, dato che gli storici di questo gioco ritengono che sia la Francia che l'Italia poterono essere i paesi di nascita di questa maniera di giocare, nonostante il fatto che il primo libro di scacchi secondo la nuova maniera, di Luis Ramirez de Lucena, è del 1497 ed è di origine spagnola[75].

Nel gioco di dama vediamo una situazione simile, dato che i primi libri spagnoli del gioco di dama[76] sono di un livello molto elevato e sono del secolo XVI mentre che il primo libro francese[77] proviene dal secolo XVII e il gioco descritto è molto elementare. Contrariamente a questi indizi, gli storici non consideravano necessario assegnare alla Spagna l'onore di essere il paese creatore del gioco di dama e della nuova maniera di giocare a scacchi con la nuova regina. Com'è possibile che

---

74 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

75 LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca

76 TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia.

77 MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer"*. - Paris.

storici eminenti non abbiano mai tenuto in considerazione la ricca bibliografia spagnola su entrambi i giochi? Era un problema linguistico o esistevano altri condizionamenti che impedivano questo ragionamento? Nel caso del gioco di dama, questo forse potrebbe essere un motivo plausibile per gli storici olandesi che non conoscevano la lingua spagnola, ma non per lo storico inglese Murray che conosceva varie lingue tra cui l'arabo. Tuttavia, per il gioco di scacchi è difficile ammettere che nessuno di loro conoscesse la lingua spagnola. Perciò dovevano esistere altri motivi per loro nel negare che la Spagna poteva essere il paese d'origine della nuova regina potente negli scacchi. Comunque sia, i motivi possono essere vari, ma fortunatamente negli ultimi anni abbiamo osservato una tendenza di due egregi storici che hanno cominciato a modificare questo punto di vista.

Nel caso della nuova regina potente di scacchi, contiamo in Spagna sull'esimio ricercatore degli scacchi, Dr. Ricardo Calvo, che dagli anni Ottanta sostiene che la Spagna è il paese originario della nuova regina potente negli scacchi[78]. Le sue ricerche e scoperte di antichi manoscritti scacchistici del secolo XV rendono possibile affermare che questa nuova caratteristica è di origine spagnola[79].

Riguardo al gioco di dama non possiamo trascurare di ricordare l'Ing. Gerard Bakker di Utrecht (Olanda), che con un lavoro iniziale del 1983 e un altro più avanzato del 1987 ci ha fatto vedere che il gioco di dama poteva essere di provenienza spagnola[80] ed essere nato dal gioco di

---

[78] CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastián Año XV. Núm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. juillet - Août, pp 434-435.
[79] CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Núm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Núm. 3:34-46.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.
[80] BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44.

alquerque e dagli scacchi. Erano buoni punti di partenza, ma nel caso del gioco di dama restavano ancora molti punti oscuri per sostenere questa ipotesi.
E' stato precisamente lo scopo di questo libro, trovare prove e collocare la Spagna nel luogo preminente che merita per natura. A tale scopo trattiamo in ordine cronologico i testi studiati fra il 1283 e il 1700, di cui più di 950 dati bibliografici saranno così per i futuri storici più facili da consultare.

Dal 1986 crediamo che l'origine del gioco di dama sia spagnola e a tale scopo abbiamo trovato prove durante una decina di anni che appoggiano la nostra ipotesi. Siamo partiti dalla considerazione di base che il gioco degli scacchi rifletta la situazione della monarchia dell'epoca. Così possiamo domandarci perché la regina negli scacchi moderni ha più potere del re. Se studiamo la vita della corte spagnola nel secolo XV vediamo che a questa domanda non è difficile dare una risposta. C'era nel 1469 in Castiglia una dama che si sposò con un futuro re di Aragona, Fernando. Qualche anno più tardi questa dama, Isabella la Cattolica, divenne regina, con più potere di suo marito Fernando. Perciò quando la Spagna si liberò dal 1492 dell'ultimo regno moro di Granada, scoprì l'America e impose una religione nel suo territorio, era giustificato usare all'improvviso negli scacchi una nuova regina con più potere del marito. Con questo si è spiegato l'uso del nuovo pezzo più potente nel gioco degli scacchi. Più difficile è spiegare perché allo stesso tempo si cominciò a usare il nome di dama per la regina. Sappiamo che la parola "domina" era tradotta nel secolo XIV con la parola francese "dame" nei manoscritti di scacchi e si può supporre che nel secolo XV, sotto l'influenza dei libri stampati di Jacopo da Cessole si cominciasse a usare spesso in Spagna il termine dama per la regina degli scacchi. Ma ciò non avvenne anche per la idealizzazione della donna a dama nella poesia di corte per cui la supremazia della dama è una delle caratteristiche dell'amor cortese.

La nuova maniera di giocare a scacchi ricevette vari nomi all'estero. Così

BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

vediamo termini dispregiativi come "alla rabiosa" in italiano e "dame enragée" in francese. In Spagna vediamo un termine neutro: "ajedrez de la dama". Motivo per cui crediamo anche che né l'Italia né la Francia possono essere il paese di origine di questo nuovo tipo di gioco. Altri storici si domandano come fu possibile che questa peculiarità del gioco potesse introdursi e mantenersi in tutti i paesi d'Europa. Ciò non è difficile da spiegare se teniamo in considerazione che nel 1492 la Spagna sradicò dai territori circa 250.000 ebrei, i quali si stabilirono in tutte le parti di Europa con tutta la loro influenza economica e politica. A parte ciò, il re spagnolo Carlo V stava più tempo fuori che dentro la Spagna per difendere l'egemonia spagnola in Europa.

La nuova potente regina degli scacchi ha molto a che vedere con l'invenzione del gioco di dama e con l'uso del nuovo pezzo potenziato. Perciò abbiamo trattato in questa opera cronologicamente i testi bibliografici, i cui commenti sono per lo più tradotti in olandese. I testi originali sono essenzialmente spagnoli, sebbene non abbiamo dimenticato di menzionare i più importanti libri stranieri nelle lingue latina, tedesca, inglese, francese, italiana e olandese.

Il primo capitolo tratta degli antichi giochi egizi, che furono erroneamente considerati da alcuni storici[81] come precursori della dama. Nel medesimo capitolo si fa riferimento al "ludus latrunculorum", gioco che fu considerato da Thomas Hyde[82] come predecessore del gioco di dama. Di seguito si descrivono giochi simili allo scomparso "ludus latrunculorum", alcuni dei quali esistono tuttora. Il capitolo due descrive un gioco di tavoliere con caselle (bianche e gialle alternativamente?) la "jaldeta", proibito nel secolo XIII e non più praticato già alla fine del secolo XV. Nel capitolo tre ci introduciamo nella Spagna del secolo XV, potendo osservare l'influenza generale della regina Isabella la Cattolica. Trattiamo l'espulsione degli ebrei e la conversione dei mori alla religione cattolica. Fu tra il 1474 e il 1492 che si sviluppò la nuova dama potente e

---

[81] WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.
[82] HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

questo tempo si può considerare come una fase latente. L'adozione definitiva si originò a partire dal 1492, quando i successi della regina raggiunsero l'apice: 1) conquista del regno moro di Granada; 2) scoperta dell'America; 3) espulsione degli ebrei; 4) perdita di potenza dei nobili dovuta alle riforme amministrative.

Nel capitolo 4 si esaminano i termini latini "scruporum" e "calculorum". Nei capitoli successivi (5, 6, 7, 8) si studiano in dettaglio le parole spagnole con le quali fu chiamato preliminarmente il gioco della dama, come "marro", "marro de punta", "andarraya" e "alquerque". Dimostriamo con prove bibliografiche che "punta" non vuol dire casella, come sostengono Branch[83], Murray[84], Kruijswijk[85] e Van der Stoep[86], ma che "de punta" significa diagonale. Cioè il gioco "marro de punta" non è altro che un gioco (con direzione) diagonale. Le denominazioni "marro" e "marro de punta" appartengono al regno di Aragona e quelle di "andarraya" e "alquerque" al regno di Castiglia.

L'antica parola "trecha", che in tempi successivi si trasformò in "treta" è analizzata nel capitolo 9. Sembra che la parola "castro" (gioco dei castelli) avesse una certa relazione con il gioco di dama in Turchia e Palestina; nel capitolo 10 si studia in dettaglio questa espressione. Nel capitolo 11 analizziamo per esteso il termine latino "domina" e la parola "dama". Nella conclusione di questo capitolo si descrivono diverse modalità di gioco di dama nei diversi paesi. Similmente, nel capitolo seguente si esamina il libro perduto di Antonio de Torquemada. Nel 13 si espone un vasto studio sul libro di Juan de Timoneda, stampato nel 1635, di cui alcuni testi potrebbero risalire secondo le nostre ricerche al 1550.

---

83 BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between october 8, 1911 - April 14, 1912.

84 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399. MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

85 KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

86 STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

E' molto probabile che alcune posizioni del gioco di dama che figurano in questo libro siano simili a quelle descritte nel libro di Torquemada.

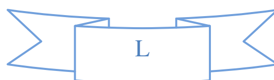
I libri di dama spagnoli fra il 1547 e il 1996 e i primi libri europei di dama sono trattati nel capitolo 14, così come i libri spagnoli di gioco del periodo 1283-1700. José Paluzie y Lucena compose all'inizio del secolo XX un primo studio bibliografico spagnolo sugli scacchi[87].
In questo modesto testo facciamo qualcosa di simile con il gioco di dama. Agli elenchi bibliografici esistenti in altri libri di storia della dama possiamo aggiungere un libro di dama del 1792[88] scoperto dal Prof. Dr. Juan Torres Fontes[89] e un manoscritto dell'anno 1690 da noi trovato in una biblioteca andalusa[90]. Finora non era stata stabilita una relazione completa fra tutti i libri spagnoli riferiti a giochi nel periodo 1283-1700. Così le nostre ricerche potranno riempire questa lacuna. Nel capitolo 15 si sottopongono a discussione le ipotesi di altri storici della dama e si offre inoltre un punto di vista sullo sviluppo del gioco di alquerque di 12 fino al nostro gioco di dama attuale. Esistono diversi indizi evidenti per affermare che Valencia poté essere il regno di origine del gioco di dama, come pure della potente regina degli scacchi, secondo l'opinione dello storico degli scacchi Dr. Ricardo Calvo. Infine, il bibliofilo spagnolo di libri di dama spagnoli Victor Cantalapiedra Martin sviluppa in spagnolo le sue conoscenze su detti libri nel capitolo 16.

RINGRAZIAMENTI.

Questo libro deve la sua esistenza allo storico della dama Rob Jansen di Amsterdam, e ai suoi sforzi nei periodi 1991-94 e 1996-97 per procurarmi abbondante materiale bibliografico. Durante i miei anni di ricerca ebbi la fortuna di incontrare storici di grande prestigio: il mio amico Dr. Ricardo Calvo, grande storico degli scacchi, che mi trasmise dati sulle sue ricerche sull'origine degli scacchi moderni; senza il suo

---

87 PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.
88 GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.
89 WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.
90 CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

appoggio e stimolo questo libro non avrebbe mai potuto concludersi. Il prof. Dr. Juan Torres Fontes (cattedratico di Storia Medioevale della Università di Murcia) che mi ha amabilmente regalato diversi dei suoi libri scritti sulla regina Isabella la Cattolica e sopra il secolo XV, dandomi validi suggerimenti per continuare la ricerca; lo storico olandese di dama, l'Ing. Gerard Bakker, che ebbe la gentilezza di mettermi a disposizione tutte le sue pubblicazioni e materiale fotografico delle sue riviste di dama; il prof. Dr. Günther G. Bauer dell'Istituto per la ricerca e pedagogia del gioco, da lui creato nel 1991, come quinto istituto scientifico della scuola di Musica e Belle Arti, Mozarteum, di Salisburgo in Austria, per il suo appoggio nel pubblicare i miei precedenti studi nei suoi libri[91] e nell'incoraggiarmi a continuare a pubblicare; il bibliofilo di libri spagnoli di dama, Victor Cantalapiedra Martín che mi insegnò a giocare alla dama spagnola, mi informò poco a poco sui segreti della sua vasta biblioteca, e mise a mia disposizione una gran quantità di materiale bibliografico e foto. Hanno collaborato più persone nella preparazione di questo libro e non è possibile ricordarle tutte. Nonostante ciò, non vogliamo dimenticare il Prof. Dr. Joachim Petzold (Germania), Ir. Felix Berkovich (U.S.A.), gli storici olandesi di dama Karel Wendel Kruijswijk e Dr. Arie van der Stoep, Dr. Franco Pratesi (Italia), Prof. Dr. Adriano Chicco (Italia), gli storici portoghesi di dama Dr. Candido de Sena Carneiro e Francisco Henriques, e Flory Navarro Belmonte (Laureata in Storia medioevale dalla Università di Murcia). Grazie a tutti!

Traduzione: Dr. Franco Pratesi (Italia).

[91] WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.

INTRODUÇÂO

A INFLUÊNCIA DA RAINHA D. ISABEL, A CATÓLICA, SOBRE A NOVA DAMA PODEROSA, NA ORIGEM DO JOGO DE DAMAS E DO XADREZ MODERNO.

Até agora os diferentes historiadores limitaram-se, praticamente, a indicar a França como o país de origem do Jogo de Damas; entre eles se destaca o famoso historiador de Xadrez Harold James Ruthven Murray[92]. Com respeito à nova dama poderosa do Xadrez moderno que se desenvolveu nos finais do século XV a situação não é muito melhor, já que os historiadores deste Jogo acreditam que, tanto a França como a Itália, podem ter sido os países de origem desta modalidade de Jogo, apesar de que o primeiro livro de Xadrez, Luis Ramirez de Lucena, já com a dita nova modalidade, data de 1497 e é de origem Espanhola[93].

No Jogo de Damas encontramos uma situação semelhante, posto que os primeiros livros espanhóis do Jogo de Damas[94] têm um altíssimo nível e datam do século XVI, enquanto que o primeiro livro Francês[95] só aparece no século XVII e o Jogo aí descrito é muito elementar. Contrariamente a estes indícios, os historiadores não consideravam necessário outorgar a Espanha a honra de ser o país criador do Jogo de Damas e da nova modalidade no Xadrez com a nova dama. Como é possível que os diferentes historiadores nunca tenham tido em conta a

---

92 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

93 LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca.

94 TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia.

95 MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer"*. - Paris.

rica bibliografia espanhola acerca de ambos os Jogos? Foi um problema linguístico, ou existiam outras condicionantes que impediram este raciocínio? No caso do Jogo de Damas, isto talvez pudesse ter sido uma causa razoável para os historiadores Holandeses, que não dominavam o idioma espanhol, mas não para o historiador Inglês Murray que conhecia vários idiomas, entre eles o árabe. Pelo contrário, para o Jogo de Xadrez, é difícil de compreender que nenhum dos historiadores conhecesse o idioma espanhol. Portanto deviam ter existido outros motivos para eles negarem que a Espanha podia ter sido o país de origem da nova dama poderosa no Xadrez. De qualquer modo, os motivos podem ter sido vários, mas, felizmente, nos últimos anos temos observado uma tendência de dois destacados historiadores que começaram a modificar este ponto de vista.

No caso da nova dama poderosa do Xadrez contamos, em Espanha, com o destacado investigador de Xadrez Dr. Ricardo Calvo, o qual, desde os anos oitenta, defende a Espanha como o país originário da nova dama poderosa do Xadrez[96]. As suas investigações e descobertas de antigosmanuscritos de Xadrez, do século XV, tornaram possível afirmar que esta nova propriedade é de origem espanhola[97].

No que respeita ao Jogo de Damas não podemos esquecermo-nos de mencionar Ir. Gerard Bakker, de Utrecht (Holanda), que com um primeiro trabalho de 1983 e outro posterior de 1987, nos fez ver que o

---

[96] CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastián Año XV. Núm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. juillet - Août, pp 434-435.

[97] CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Núm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Núm. 3:34-46.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.

Jogo de Damas poderia ter origem espanhola[98] e havia nascido do Jogo de Alquerque e Xadrez. Eram bons pontos de partida, mas no caso do Jogo de Damas, ficavam, ainda, muitos pontos obscuros para apoiar esta hipótese.

Isto foi, humildemente, o propósito deste livro: procurar provas e situar a Espanha num lugar destacado que merece naturalmente. Para tal fim tratamos cronologicamente os textos estudados (e publicados) entre 1283 e 1700, cujos mais de 950 dados bibliográficos serão, assim, mais fáceis de consultar por futuros historiadores.

Desde 1986 acreditamos que a origem do Jogo de Damas é espanhol e para tal fim, durante cerca de 10 anos, procuramos provas que apoiassem a nossa hipótese. Partimos do princípio de que o Jogo de Xadrez reflectia a situação real de uma época. Assim poderemos perguntar porque é que a rainha, no Xadrez moderno, tem mais valor do que o rei. Se estudarmos a vida real espanhola do século XV verificaremos que esta pergunta não é muito difícil de responder. Havia em 1469 uma dama em Castela que se casou com o futuro rei de Aragão, Fernando. Alguns anos mais tarde, em 1475, esta dama, Isabel, a Católica, tornou-se rainha com mais poder que seu marido Fernando. Portanto, quando a Espanha, em 1492 se libertou do último reinado mouro de Granada, descobria a América e ordenava uma religião no seu território, estava justificado usar, de repente, no Xadrez, uma nova rainha, com mais poder do que o seu marido (o rei). Assim conseguimos explicar o uso de uma nova peça poderosa no Jogo de Xadrez. Mais difícil de explicar é porque se começou a empregar, ao mesmo tempo, o nome de dama para a rainha. Sabemos que a palavra "DOMINA" era traduzida já no século XIV pela palavra francesa "DAME" nos manuscritos de Xadrez, e é de supor que no Século XV, por influência dos livros impressos de Jacobus de Cessolis, se começasse a usar, frequentemente, em Espanha, o termo dama para a rainha no Xadrez. Mas não foi também pela idealização da mulher em dama, na poesia da

---

[98] BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44. BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

corte, em que a supremacia da dama é uma das características do amor frustrado?

A nova modalidade do Jogo de Xadrez recebeu, no estrangeiro, vários nomes. Assim encontramos termos depreciativos como: *alla rabiosa* na Itália, e *dame enragée* em França. Em Espanha encontramos um termo neutral: *Axedrez de la dama.* Mais um motivo pelo qual acreditamos que tanto a França, como a Itália não podem ser o país de origem deste novo tipo de Xadrez.

Outros historiadores interrogam-se como era possível que esta pecularidade do jogo se pudesse introduzir e manter em todos os países da Europa. Isto não é muito difícil de explicar, se tivermos em conta que a Espanha, em 1492, desterrou cerca de 250.000 judeus, os quais se espalharam por todas os países da Europa, com toda a sua influência económica e política. Além disso o rei espanhol Carlos V, estava mais tempo fora que dentro de Espanha, para defender a hegemonia espanhola na Europa.

A nova dama poderosa do Xadrez tem muito a ver com o invento do Jogo de Damas e com o uso de uma nova peça poderosa. Para isso trataremos, nesta obra, cronologicamente os textos bibliográficos espanhóis, cujos comentários são, na sua maior parte, traduzidos do holandês. Os textos originais são basicamente espanhóis, embora não esqueceremos de referir os mais notáveis livros estrangeiros em latim, alemão, francês, italiano e holandês.

O primeiro capítulo trata dos antigos Jogos egípcios, já que foram considerados, erradamente por alguns historiadores[99], como os precursores do Jogo de Damas. No mesmo Capítulo faz-se referência ao "*Ludus Latrunculorum*", jogo que foi tomado por Thomas Hyde[100] como

---

99 WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.

100 HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

o antecessor do Jogo de Damas. Em seguido descrever-se-ão jogos semelhantes ao desaparecido "*Ludus Latrunculorum"* alguns dos quais ainda hoje existem. No capítulo 2º descrevo um Jogo de Tabuleiro com casas (brancas e amarelas alternadamente?) a *"Jaldeta"*, proibido no século XIII e que já não se jogava nos finais do século XV. No capítulo 3º situamo-nos em Espanha do século XV e poderemos observar a grande influência da Rainha "*D. Isabel, a Católica"*. Tratamos da expulsão dos judeus e da conversão dos mouros à religião católica. Foi entre 1474 e 1492 quando de desenvolveu a nova dama poderosa e esta época se pode considerar como uma etapa estagnada. A implantação definitiva originou-se a partir de 1492 quando os êxitos da rainha chegaram ao seu topo: 1. Conquista do reino mouro de "Granada"; 2. Descoberta da América; 3. Expulsão dos judeus; 4. Perda de poder da nobreza, devido às reformas administrativas.

No capítulo 4º examinam-se os termos latinos "*scruporum*" e "*calculorum*". Nos capítulos seguintes (5º, 6º, 7º e 8º) estudam-se, detalhadamente, as palavras espanholas com que, anteriormente, se designava o Jogo de Damas, tais como *"marro", "marro de punta", "andarraya" e "alquerque"*. Demonstraremos, com provas bibliográficas, que *"punta"* não quer dizer casa, como pretendem Branch[101], Murray[102], Kruijswijk[103] e Van der Stoep[104], mas que *"de punta"* significa diagonal. Portanto o Jogo "*marro de punta"* não é mais do que um jogo (com direcção diagonal). As denominações *"marro"* e *"marro de punta"* pertencem ao reino de Aragão e as de *"andarraya"* e *"alquerque"* ao reino de Castela.

---

101 BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.

102 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399.
MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

103 KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

104 STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

A palavra antiga *"trecha"*, que anos mais tarde se converteu em *"treta"*, analiza-se no capítulo 9º. Aparentemente a palavra *"castro"* (jogo de castelos) tinha certa relação com o Jogo de Damas na Turquia e na Palestina; no capítulo 10º estuda-se, detalhadamente, esta expressão. No capítulo 11º analisamos, extensamente o termo latino *"domina"* e a palavra *"dama"*. Para concluir este Capítulo descrevem-se diferentes modalidades do Jogo de Damas. No capítulo 12º examina-se o livro perdido de Antonio de Torquemada. No capítulo 13º expomos um extenso estudo sobre o Livro de Juan de Timoneda, impresso em 1635, embora alguns textos, das nossas investigações, o poderiam datar de 1550. É muito possível que algumas das posições do Jogo de Damas que figuram neste livro, sejam semelhantes às que se descreviam na obra de Torquemada.

Os livros espanhóis de Damas entre 1547 e 1996 e os primeiros livros europeus de Damas são tratados no capítulo 14º, assim como os livros espanhóis do Jogo entre o período de 1283 a 1700. José Paluzie y Lucena estabeleceu, nos princípios do século XIX, um primeiro estudo bibliográfico Espanhol do Xadrez[105].

Neste modesto texto fazemos algo semelhante com o Jogo das Damas. À lista de bibliografia existente noutros livros da história das Damas podemos acrescentar: um livro de Damas de 1792[106] encontrado pelo Professor Dr. Juan Torres Fontes[107] e um manuscrito do ano de 1690 que nós encontramos numa biblioteca Andaluza[108]. Até ao presente ainda não se estabeleceu uma relação completa de todos os livros espanhóis referentes a Jogos no período 1283 e 1700, pelo que as nossas

---

105 PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

106 GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.

107 WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.

108 CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

investigações poderiam cobrir essa falta. No capítulo 15º submete-se a discussão hipóteses de outros historiadores de Damas e oferece-se, além disso, um ponto de vista sobre o desenvolvimento do jogo de alquerque de 12 até ao nosso actual Jogo de Damas. Existem diversas evidências para afirmar que Valência pode ter sido o reino de origem do Jogo de Damas, do mesmo modo que a dama poderosa do Xadrez, segundo a opinião do xadrezista Dr. Ricardo Calvo.Finalmente, no capítulo 17º, o Bibliófilo Espanhol de livros de Damas Espanholas Victor Cantalapiedra Martin, expõe, em espanhol, os seus conhecimentos sobre os livros do Jogo de Damas.

AGRADECIMENTO.

Este livro só é possível devido ao historiador de Damas, Rob Jansen (de Amesterdão) e aos seus esforços, entre 1991-1994 e 1996-1997 para nos fornecer abundante material bibliográfico. Durante os meus anos de investigação tive a fortuna de encontrar historiadores de grande prestígio: meu amigo Dr. Ricardo Calvo, grande historiador de Xadrez, que me proporcionou dados sobre as suas investigações da origem do Xadrez moderno; sem o seu apoio e estímulo este livro nunca teria chegado a concluir-se. O Professor Dr. Juan Torres Fontes (Professor Catedrático de História Medieval, na Universidade de Murcia, em Espanha) que, amavelmente, me presenteou com vários dos seus livros sobre a rainha D. Isabel, a Católica, e sobre o século XV, fazendo-me, ainda, várias sugestões valiosos para continuar a minha investigação; o historiador holandês de Damas, o Ir. Gerard Bakker, que teve a amabilidade de por à minha disposição todas as suas publicações e material fotográfico das suas Revistas de Damas; o Professor Dr. Günther G. Bauer, do Instituto para a Investigação e Pedagogia do Jogo, criado em 1991 por ele, como o quinto Instituto científico da Escola de Música e Belas Artes, Mozarteum (em Salzburg, na Áustria), pelo seu apoio em publicar os meus artigos anteriores, nos seus livros[109] e

---

109 WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.

animar-me para que continuasse a publicar mais; o bibliófilo de Damas Espanholas Victor Cantalapiedra Martín que me ensinou a jogar as Damas espanholas, me informou, pouco a pouco, os segredos da sua grande biblioteca, e pôs à minha disposição uma grande quantidade de material bibliográfico e fotográfico. Colaboraram mais pessoas na elaboração deste livro e não me é possível mencioná-las a todas. Contudo, não queremos esquecer o Prof. Dr. Joachim Petzold (da Alemanha), Ir. Felix Berkovich (dos Estados Unidos), os historiadores holandeses de Damas Karel Wendel Kruijswijk e o Dr. Arie van der Stoep, Dr. Franco Pratesi (de Itália), Prof. Dr. Adriano Chicco (de Itália), os historiadores portugueses de Damas Dr. Cândido de Sena Carneiro e Francisco Henriques, e Flory Navarro Belmonte (Licenciada em História Medieval pela Universidade de Múrcia). Os nossos agradecimentos a todos eles !

Tradução: Dr. Cândido de Sena Carneiro (Portugal).

Введение

Влияние католической королевы Изабеллы на усиление роли ферзя (королевы) и возникновение игры в шашки и шахматы на современном уровне.

До сих пор историки в своих исследованиях утверждали что игра в шашки произошла из Франции. Среди ученых кто утверждал это выделяется знаменитый шахматный историк Харолд Джеймс Развен Мурай[110] Что касается роли ферзя в современных шахматах (с конца XV века) то, заключения исследователей остаются прежними, так как они уверяют что Франция как и Италия могли быть родиной этой игры. При этом не учитывают что об этом новом варианте шахмат была написана испанским автором еще в 1497 г[111] перваdя книга.

В игре в шашки обстоит схожая ситуация: есть испанские книги, свидетельствующие о высоком уровне игры в шашки в Испании с XVI[112] века, в то время, как первые элементарные французские издания начинаются из даваться в XVII[113] веке. До наших дней в противоположность накопленным сведениям, историки не предоставляют Испании честь быть родиной игры в шашки и новой роли

---

110 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford. p. 75.

111 LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repeticiyn de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca.

112 TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, т juego de Marro, de punta, т Damas. Valencia.

113 MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et rŭgles, tant gŭnŭrales que particuliŭres, qu'il faut observer an icelui. Et la mŭtode d'y bien jouer".* - Paris.

ферзя. Как все историки могли пропустить богатую испанскую библиографию об этих играх? Существовали языковые проблемы или отказ важной роли Испании в этой игре отвечал другим причинам? Языковой барьер мог быть препятствием для изучения шашечной игры для голландских историков, которые не владели испанским языком , но не для английского историка Муррай, человека знающего разные языки, в том числе арабский. Трудно верить что ни один из ученых изучающих игру в шахматы не знал испанского языка. Следовательно, их отрицание испанского происхождения новой роли ферзя в шахматах должно было обосновываться на других причинах. Как бы это не было, в последние годы началось изменение точки зрения специалистов на данный вопрос.

С 80тых годов выдающийся испанский шахматный историк Рикардо Кальво защищает роль Испании как колыбели новой роли ферзя в шахматах[114]. Благодаря изучению древних рукописных шахматных текстов XV века этот автор уверяет что данная новая разновидность игры сформировалась в Испании[115].

Гипотеза о том что шашечная игра происходит от испанской игры алкерке и от испанских шахмат отстаивал профессор Герард Баккер, из Утрехта (Голландия) в его

114 CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastiбn Aco XV. Nъm. 173. 15 de abril, pp 252-253.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3, p. 28.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit йchiquйen du XV siиcle. Europe Йchecs. Besanзon. N. 319-320. juillet – Aoыt, pp 434-435.

115 CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda). Nъm. 7:82-89.
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstдtte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin. Nъm. 3:34-46.CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien, pp 77-89.

работах за 1983 и 1987 г[116]. Эти работы являются исходной точкой для других исследований по укреплению этой теории.

Скромная цель этой книги- поиск доказательств о настоящей роли Испании в возникновфении и развитии шашечной игры. Для этого мы работали с текстами с 1283 по 1700. Надеемся что используемые больше чем 955 ссылок будут полезными и для будущих историков.

С 1986 мы защищаем теорию испанского происхождения игры в шашки. Обосновываем такой вывод на сведениях подобранных за 10 лет работы. Наши рассуждения исходят с того, что игра в шашки отражала в XV в. быт и политческую обстановку того времени. На вопрос о том, почему королева в современных шахматах более мощная чем король можно ответить обратив внимание на политическую жизнь Испании XV века. В 1469 одна кастильская дама вышла замуж за будушего короля княжества Арагона- Фернандо. Несколько лет спустя, эта дама стала активным политическим деятелем играющим даже более решительную роль в государственных делах чем ее муж Фернандо. Завоевание последнего арабского княжества в Испании и открытие Америки- два из важнейших событий ее царствования. При такой политической обстановке было вполне оправдано ввести в шахматную игру более мощную королеву чем сам король. Но откуда происходит название "дамка"? Мы знаем что слово "domina" переводили уже в XIV в. на французский язык как "dame" в рукописных шахматных текстах. Предполагается что в XV в., из-за влияния книг Хакобуса де Сесолиса в Испании стали часто употреблять слово "дама" (ферзь) как королеве шахматной игры. Разве такая ассоциация не была связана с идеализацией женщин в придворных стихотворениях, где

---

[116] BAKKER, IR. GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 44.
BAKKER, IR. GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 42-46.

первенство женщины является одной из характерных черт неудачной любви?

Новая разновидность шахматной игры получила разные названия за рубежом: в Испании употребили нейтральный термин "шахматы дамы", в Италии презрительно называли ее "alla rabiosa" и во Франции "dame enragee". Такое пренебрежительное отношение к этой игре побуждает нас думать что ни Италия ни Франция не создали этот вариант игры. Некоторые историки задавали вопрос о том, как такое своеобразное правило игры могло войти и сохраниться во всех европейских странах. Этот вопрос нетрудно объяснить если иметь в виду что в 1492 были изгнаны из Испании около 250000 евреев , которые разъехались по всей Европе распространяя свое экономическое и политическое влияние. Помимо этого, король Карлос V проводил большую часть времени за границей, и защищал испанское первенство в Европе.

Качества этой новой дамы (ферзя) в шахматной игре и ее дальнейшее использование связаны с открытием игры в шашки. С целью доказать это мы используем хронологически испанские тексты (чьи комментарии переведены в основном на голландский язык) и также ссылаемся на самые выдающиеся книги на латинском, немецком, английском, французском, итальяском и голландском языках.

Первая глава говорит о древних египетских играх, ошибочно считающихся некоторыми авторами[117] как предшествующие шашечной игре. В этой главе упоминается "ludus latranculorum", игру которую Томас Хайд[118] считал предшественницей шашечной игры. Затем, описываются

---

117 WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.

118 HYDE, THOMAS (1694). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.

игры схожие с исчезнувшей "ludus latranculorum", (некоторые из них дошли до наших дней). Во второй главе описывается игра на доске с клетками (белые и желтые попеременно?) называемая "халате". Эта игра была запрещена в XIII в. и ушла с практики в конце XV в. В третьей главе говорится об Испании XV в. и о заметном влиянии Изабеллы католической на все сферы государственного управления. Именно в период между 1474 и 1492 развивалась новая дама в шахматах. Этот этап считается тихим этапом. Окончательное введение этой новой фигуры началась с 1492 г., когда в успехи королевы в управлении государством достигли своей вершины: 1. Завоевание арабского княжество Гранады. 2.Открытие Америки. 3. Изгнание евреев. 4. Подчинение дворянства благодаря ряду административных реформ.

В четвертой главе изучаются латинские термины "scruporum"и "calculorum". В последующих главах (5,6,7,8) тщательно рассматриваются испанские слова которыми до того времени люди называли шашечную игру, как "марро", "марро де пунта", " андарайа" и "алкерке". Доказываем библиографическими сведениями что "пунта" не означает "клетка", как утверждает Бранч[119], Муррай[120], Круйсхвик[121] и Ван дер Стоэп[122], а игра диагонального движения. Названия "марро" и " марро де пунта" происходят из княжества Арагона и "алкарайа" из кастильского княжества.

---

119 BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911). The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.

120 MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford, p. 399. MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford, p. 75.

121 KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag, p. 53.

122 STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje, p. 81.

Древнее слово "треча", которое со временем превратилосв слово "трета" (хитрость), рассматривается в 9ой главе. Судя по всему, слово "кастро" (игра с двор цами), изучаемая в 10ой главе, было связана с шашечной игрой которой вели в Турции и в Палестине. В 11ой главе мы исследуем латинский термин "domina" и слово "dama". К концу главы описываются разные варианты шашечной игры в разных странах. В следующей главе говорится об утерянной книге Антонио де Торкемада. В 13ой есть обстоятельная работа о книге Хуана де Тимонеды, напечатанной в 1635. По нашему мнению, некоторые из текстов Тимонеды были написаны еще в 1550. Мы считаем вполне вероятным что некоторые из положений фигур описанных в этой книге будут схожими с описанными в книге Торкемады.

Испанские и европейские трактаты о шашечной игре, напечатанные с 1283 по 1700 изучаются в 14ой главе. В ней также рассматриваются более поздние издания (с 1547 по 1996). В начале XIX в. Хосе Палуси и Лусена написал первую библиографическую работу о шахматах[123].

К уже существуюшим библиографическим перечням по истории шашечной игры прибавим книгу 1792[124] наиденную профессором Хуаном Торресом Фонтесом[125] а также рукописный текст 1690 г. наиденный нами в одной андалузской библиотеке[126]. Мы надеемся что наша книга поможет пополнить и систематизировать наши знания о

123 PALUZIE Y LUCENA, JOSЙ (1912). Primer ensayo de bibliografнa Espacola de ajedrez, Barcelona 1912, pp. 8-11.

124 GARCIA, JOSEF ANTONIO (1792). Garcia juego de Damas (....), Murcia.

125 WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift: *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht, p. 87.

126 CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas, Granada.

различных точках зрения в произведениях начиная с 1283 до 1700 г. В 15ой главе обсуждаются теории других шашечных историков и объясняется развитие игры алкерке по 12 до современных шашек. По мнению шахматного историка Рикардо Кальво, можно уверить что игра в шашки и новая дама (ферзь) в шахматах возникли в валенсианском княжестве. В заключение, в 16ой главе Виктор Канталапедра Мартин, испанский книголюб, излагает свои суждения об испанских шашечных книгах.

От автора.

Настоящая книга была составлена благодаря помощи шашечного историка Роб Хансена из Амстердама. Он предоставил мне много ценных библиографических материалов в периоды 1991-1994 и 1996-1997. За годы моих исследований мне приходилось обращаться к таким престижным историкам, как Рикардо Кальво который поделился со мной результатами его исследований о возникновении современных шахмат. Благодарю его за поддержку, без которой настоящая книга не существовала бы. Я весьма признателен профессору мурсийского университета Хуану Торресу Фонтесу, который подарил мне некоторые из написанных им книг об Изабелле католической и об истории XV в. Его отзывы и пожелания были учтены при составлении моей работы. Я также благодарен голландскому историку Герарду Баккеру, который предоставил в мое распоряжениие его книги и фотоматериалы из различных шашечных журналов. Благодарю доктора Гюнтера Г. Бауэр, основоположника и руководителя (с 1991) Института для Исследования Игры и Игровой Педагогики при школе Музыки и Изяшных Искусств г. Зальцбурга, (Австрия), за внесение

моих статей в его книги и за его постоянную поддержку[127][18]. Также благодарю книголюба испанских шашечных книг Виктора Канталапедре Мартина, научившего меня играть в испанские шахматы, открывшего секреты его богатой библиотеки и предоставившего мне большое количество библио-фотографического материала. К сожалению невозможно перечислить всех ученых и специалистов которые помогали мне. Но все таки, я хочу выразить свою глубокую признательность профессорам Хоакиму Петсолду (Германия), Ир. Феликсу Берковичу (США), голландским историкам шашечной игры Карэл Бендел Круйсвик и докторам Ари Ван дер Стоэп, Франко Пратеси и, Адриано Чикко (Италия), португальским шашечным историкам Кандидо де Сена Карнейро и Франсиско Энрикес и Флори Наварро Велмонте (выпуснице по средновековой истории в мурсийском университете). Спасибо им всем.

Revisie: Mevr. Tatiana Mitenkova-Wiersma
(van nature Russische nationaliteit en echtgenote van Harm Wiersma).

127 WESTERVELD, GOVERT (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beitrдge des Institutes fьr Spielforschung und Spielpдdagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1996). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigaciуn y la Pedagogнa del Juego. Salzburg.

LITERATURA SECUNDARIA

ALEMAN, MATEO. (1599). Guzman el Alfarache. Editorial Akal Ediciones, 1995. Madrid.
ALFARO FOURNIER, FÉLIX (1982-1988). Los naipes: historia general desde su creación a la época actual: museo Fournier. Victoria: Heractio Fournier.
AMADES, JOAN (1984). Auca dels jocs de la mainada (facsímil). Editie Altafulla, Barcelona.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1972). Vida del Marqués de Santillana, Espasa Calpe, Madrid.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1978). Historia de la villa y corte de Madrid. Deel 3. (vier delen). Editor Abaco.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1984). Desde la venida de los judios hasta Alfonso el Sabio. Ediciones Turner S.A., Madrid.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1984). Desde el siglo XIII hasta principios del siglo XV. Ediciones Turner, Madrid.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1984). Desde Juan II hasta la Dispersión. Edición Turner, Madrid.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1987). Historia social, política y religiosa de los judios en España, Madrid. 2 volumen.
ANDRES IVARS, O.F.M. (1989). El escritor Fr. Francis Eximènez en Valencia: (1383-1408) recopilación de los escritos publicados por el Padre Andrés Ivars en la revista “Archivo Ibero Americano” sobre Frances Eiximenis y su obra escrita en Valencia; edición coordinada por Pedro Santoja. Benissa: Ayuntament, Comisión de Cultura, 1989.
AGUILAR GASPAR, P. (1610). Expulsión de los moros de España por la S.C.R. Magestad del Rey don Phelipe Tercero, Valencia, 1610.
ANONIEM (1605). Relación de lo sucedido en la ciudad de Valladolid. (edición de N. Alonso Cortés, Valladolid, 1916).
ANONIEM (?). Manuscript. Genealógico ficticio con frases y títulos de juegos infantiles. MS 20265-47 van de Biblioteca Nacional te Madrid.
AUGUET, ROLAND (1972). Crueldad y civilización: los juegos romanos, Barcelona.
BALLESTEROS GAIBROIS, MANUEL (1953). La obra de Isabel la Católica. Segovia: Diputación Provincial.
BALLESTEROS GAIBROIS, MANUEL (1970). Isabel de Castilla, Reina Católica de España, Madrid.
BARÓN DE NERVO (1941). Isabel la Católica, Madrid: Biblioteca Nueva.
BARRIONUEVO, JERÓNIMO DE (1892). Avisos, 4 delen. Madrid.
BENNASSAR, B. (1967). Valladolid au Siecle d’Or, Paris, Mouton.
BENNASSAR, B. (1983). La España del siglo del Oro, Madrid.
BLECUA, JOSE MANUEL (1955). La Dorotea, Madrid.
BLEDA, JAIME (1618)-. Crónica de los moros de España, Valencia.
BORONAT Y BARRACHINA (1901). Los moriscos españoles y su expulsión, Valencia. 2 vols.
BRAUDEL, FERNAND (1979). El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II. 2ª de. Fondo de Cultura Económica, Madrid.
BRAGA, THEOFILO (1883). Os jogos infantis em Portugal e Andalucia en El folklore andaluz, Nº 10.
BRUNET Y BELLET, JOSEP (1886). Lo joch naibs, naips o cartas: passatemps en caldetas durant lo colera de 1885, Barcelona.
BRUNET Y BELLET, JOSEP (1896-1898). Gutenberg no descrubri la imprenta, vol. Y., Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa.

CABALLOS PIÑAS, EUSEBIO (1973). Cisneros, un gran español, Madrid: Publicaciones Españoles.
CALLOIS, ROGER (1958). Teoría de los juegos. Seix Barral, Barcelona.
CAñES, FRANCISCO (1787). Diccionario Español-Latino-Árabigo, 3 vols.
CARDENAL, MANUEL (1950). Itinerario de la Reina Isabel la Católica, Madrid.
CARRIAZO, JUAN DE MATA (1940). Crónica de Don Alvaro de Luna: Condestable de Castilla, Maestre de Santiago. Edición y estudio por Juan de Mata Carriazo, Madrid.
CASTIGLIONE, B. (1942). El Cortesano, traducción de Juan Boscán. Estudio preliminar de M. Menéndez Pelayo, Madrid CSIC.
CASTILLO SOLÓRZANO, ALONSO DE (1990). La Garduña de Sevilla, Editors S.A., Barcelona.
CASTRO, AMÉRICO (1984). España en su historia, Barcelona.
CASTRO, AMÉRICO (1984). España en su historia: cristianos, moros y judios. Editorial Crítica S.A., Barcelona.
CEJADOR Y FRAUCA, JULIO (1922-1925) Fraseología o estilística castellana, Madrid. Verschillende delen.
CHACÓN, GONZALO (1940). Crónica de Don Alvaro de Luna. (escrita por fragmentos durante la segunda mitad del siglo XV). Edición de J. de M. Carriazo, Madrid 1940.
CLARET, MARIA (1980). Juegos de ayer y de hoy. De. Juventud, Barcelona.
CORRAL, LEÓN (1915). Don Alvaro de Luna: según testimonios inéditos de la época. Valladolid: Sociedad de Estudios Históricos Castellanos.
DEFOURNEAUX, MARCELLIN (1983). La vida cotiana en la España del Siglo de Oro. Argos-Vergara, Barcelona, 1983.
DEL VAL, MARIA ISABEL (1974). Isabel la Católica, princesa (1468-1474). Valladolid: Instituto Isabel la Católica.
DIFUSORA CULTURAL (1988). Isabel, la Católica. Cristóbal Colón y el descubrimiento de América, Barcelona, 1988.
DOMINGUEZ ORTIZ, ANTONIO (1963). La sociedad española en el siglo XVII, I. Madrid.
D'ORS, EUGENIO (1981). La vida de Fernando e Isabel, Barcelona.
DUMONT, JEAN (1993). La "incomparable" Isabel la Católica, Madrid.
DURÁN Y SEMPERE (1951). Pedres y auques, Aymá, Barcelona.
EIXIMENIS, FRANCESC (1983). Lo Crestià; a cura d'Albert Hauf, Barcelona.
ELSCHENBROICH, D. (1979). El juego de los niños: estudios sobre la génesis de la infancia. Editorial Zero, Bilbao.
ELSCHENBROICH, D. (1984). En busca del juego perdido. Grupo de Adarra, Bizcaia. Bilbao. Editorial Adarra.
ENRÍQUEZ DEL CASTILLO, DIEGO (1787). Crónica de Enrique IV. Ediciçon J. de M. Flores, Madrid.
ETIENVRE, JEAN-PIERRE (1987). Figures du jeu, Casa de Velázquez, Madrid. Universidades y Academias.
ETIENVRE, JEAN-PIERRE (1990). Márgenes literarios del juego: una poética del naipe: siglos XVI-XVIII. London. Támesis Books Ltd.
EIXIMENIS, FRANCISCO (1483). Primer del Crestia, Valencia.
FARINELLI, ARTURO (1920). Viajes por España y Portugal desde la Edad Media al siglo XX, Madrid.
FERNÁNDEZ, LUIS (1958). España en tiempo de Felipe II, Madrid. Espasa Calpe.
FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M. (1970). La sociedad española del Renacimiento, 2ª de. Ediciones Cátedra, Madrid.
FERNÁNDEZ DE OVIEDO (1880). Las Quinquagenas de la nobleza de España, Madrid.

GARCÍA DE SANTA MARÍA, ALVAR (1891). Crónica de Juan II (1436? imcompleto), edición Marqués de la Fuensanta del Valle. Colección de documentos inéditos para la Historia de España, vols. 99 y 100, Madrid.
GARCÍA LOUAPRE, PILAR (1994). Proceso al trono de Isabel la Católica, Barcelona.
GARCÏA MERCADEL, JOSÉ (1924). España vista por los extranjeros, tomo III, pp. 164-165, Artes Gráficas, Madrid.
GARCÏA MERCADEL, JOSÉ (1959). Viajes de extranjeros por España y Portugal, Aquilar, Madrid.
GARCIA MERCADAL, JOSÉ (1941). Cisneros (1436-1517), Madrid.
GARCIA, RAFAEL (1961). Virtudes de la Reina Católica, Madrid: Consejo de Investigaciones Científicas. Patronato Marcelino Menéndez Pelayo.
GENOVES OLMOS, EDUARDO (1911-1914). Bibliografía Valenciana. Catalech descriptin de les obres impreses en llengua valenciana desde 1474 fins 1910, Valencia.
GONZÁLEZ DE AMEZÚA, A. (1912). El casamiento engañoso y el coloquio de los perros, Madrid.
GUADALAJARA Y XAVIER, M. (1614). Prodición y destierro de los moriscos de Castilla hasta el valle de Ricote. Con las disensiones de los hermanos Xarifes y presa en Berberia de la fuerça y puerto de Alarache, Pamplona.
HAZAÑAS Y LA RUA, JOAQUIN (1906). Los rufianes de Cervantes, Sevilla.
HEERS, J. (1971). Fêtes, jeux et joutes dans les sociétes d'occident à la fin du Moyen Age, Paris.
HEMMING, JOHN (1970). The conquest of Peru.
HERNANDEZ, J.A.A. (1976). Lexico del marginalismo del siglo de oro, Salamanca.
HERNANDEZ DE SOTO, S. (1884). Juegos infantiles de Extremadura. Biblioteca de Tradiciones Populares. Tomo III, Madrid.
HOLM, OLAF (1958). Taptana o el Ajedrez de Atahuallpa (Cuadernos de Historia y Arqueologia. (pág. 91-109).
JAEN, DIDIER T. (1978). John II of Castile and the Grand Master Alvaro de Luna: a biography compiled from the cronicles of the Reign of the King John II of Castile, (1405-1554), Madrid.
KLEIN, JULIUS (1979). La Mesta. Alianza Editorial, Madrid.
LADERO QUESADO, MIGUEL ANGEL (1969). Los mudéjares de Castilla en tiempos de Isabel Y. Valladolid: Instituto "Isabel la Católica".
LAPEYRE, HENRI (1959). Géographie de l'Espagne morisque SEVPEN, Paris.
LISKE, JAVIER (1878). Viajes de extranjeros por España y Portugal en los siglos XV, XVI y XVII, Madrid.
LOAYSA, JOFRÉ DE (1982). Crónica de los Reyes de Castilla. Edición, traducción y notas de Antonio García Martínez.
LÓPEZ DE GÓMARA, FRANCISCO DE (1965).
Historia general de las Indias: "Hispania vitrix": cuya segunda parte corresponde a la conquista de Méjico; modernización (...) por Pilar Guibelalde; notas (...) Emiliano M. Aguilera, Barcelona.
LÓPEZ MARTÍNEZ, NICOLÁS (1954).
Los judaizantes castellanos y la inquisición en tiempo de Isabel la Católica. Burgos: Seminario Metropolitano.
LÓPEZ SERRANO, MATILDE (1987).
Libro de horas de Isabel la Católica. Estudio preliminar por Matilde López Serrano, Madrid, Patrimonio Nacinal.
LÓPEZ VILLABRILLE, FAUSTO (1885). Recreo de la infancia. Colección de juegos para niños de ambos sexos, Madrid.
LOSADA, BASILIO (1983). Isabel la Católica, Barcelona.
LUNEFELD, MARVIN (1989). Los Corregidores de Isabel la Católica, Barcelona.

MACÉ, BENET (1674). Jochs d'Infanteça. Valencia. Opgenomen in het boek van: Gayano Lluch: Aucología valenciana (estudio folkórico), Valencia, 1942. De 52 etsen die voorkomen in het boek van Macé (1674) zijn afkomstig van het boek van Stella (1637), volgens Durán y Sempere (1951:14). MARCH, JAIME. (1371). Diccionari de Rims. Barcelona.
MAS, ALBERT (1967). Les Turcs dans la litérature espagnole du siècle d'or, Paris. Centre de Recherches Hispaniques.
MENENDEZ PIDAL, RAMON (1957). El lenguaje del Siglo XVI, en: "España y su historia", vol. II, Madrid. Minotauro.
MENÉNDEZ PIDAL, RAMON (1991). La lengua Castellana en el siglo XVII. Prólogo Rafael Lapesa. Colección Austral Espasa Calpe, Madrid.
MOLINER, M. (1967). Diccionario de uso del Español, Madrid.
MUNZER, JERÓNIMO (1951). Viaje por España y Portugal (1494-1495), Editorial Aldus, Madrid.
MUSEO FOURNIER DE NAIPES DE ALAVA (1994). Catálogo, tomo III.
ORESTES FERRERA (1947). Doña Isabel la Católica y Doña Juana (La Beltraneja), Madrid.
ORTEGA CANO, PAULINO (1951). El emblema heráldico de las flechas de la reina Isabel la Católica comentado por un humanista italiano. Palencia: Diputación Provincial.
OSCA LLUCH, MARÍA JULIA. Los juegos. Clasificación y descripción. Universidad de Valencia. I.C.E. Valencia.
PASTOR FUSTER, JUSTO (1827). Biblioteca Valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros dias. Con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Ximeno, Valencia. 2 vols.
PÉREZ, J. (1973). L'Espagne du XVI siècle. (A. Colin). Paris.
PEREZ DE GUZMÁN (1914). Crónica de Juan II. (1454-1456). Edición C. Rosell, Madrid. (Biblioteca de Autores Españoles, vol. 68).
PFANDL, LUDWIG (1942). Cultura y costumbres del pueblo español de los siglos XVI y XVII, Barcelona. Araluce.
PFANDL, LUDWIG. Spanische Kultur und Sitte des 16./17. Jahrhunderts (1924).
PONS Y BOIGUES, FRANCISCO (1898). Ensayo bio-bibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábisgo-espagnoles.
PORREÑO, BALTASAR (1918). Dos tratados históricos tocantes al Cardenal Ximénes de Cisneros, Madrid: Sociedad de bibliófiloes españoles.
POZZO, PARIS DE (1512). De ludo, en Enchiridion tractatuum juris utriusque subscriptos complectens tractatus cum singularum tabulis, Paris.
PULGAR, FERNANDO DE (1486). Libro de los Claros Varones de Castilla, Toledo. Edición J. Domínguez Bordona, Madrid 1942.
PULGAR, FERNANDO DE (1480-86 Y 1492). Crónica de los Reyes Católicos. Edición J. de M. Carriazo, Madrid 1943.
RADA Y DELGADO, JUAN DE DIOS DE LA (1868). Mugeres célebres de España y Portugal. Barcelona.
REYES, FRAY GASPAR DE LOS (1613). Tesoro de conceptos divinos compuestos en todo género de versos, Sevilla.
REYNIER, GUSTAVE (1902). La vie universitaire dans l'ancienne Espagne, Paris.
RIQUER, MARTIN DE (1964). Historia de la literatura catalana, Editorial Ariel, Barcelona.
RIQUER, MARTIN DE (1986). Heràldica catalana des de l'any 1150 a 1550. Barcelona.
RODRIGUEZ, M.R.P. M. FR. JOSEF (1747). Biblioteca Valentina, compuesto por el M.R.P. M.Fr. Josef Rodriguez, Ministro del Real Convento del Remedio de Valencia, Cronista General del Orden de la SS. Trinidad en la Provincia de Aragon (...), Valencia.
RODRÍGUEZ MARÍN, FRANCISCO (1882). Cuantos populares españoles recogidos, ordenados e ilustrados por (...). Seville. 5 delen.
RODRÍGUEZ MARÍN, FRANCISCO (1922). Dos mil quinientas voces. Madrid

RODRÍGUEZ MARÍN, FRANCISCO (1932). Varios juegos infantiles del siglo XVI, in de *Boletin de la Real Academia Española,* XVIII. Bladzijden 489-521 en 649-690, XIX van 1932 bladzijden 5-33.
RODRÍGUEZ MARÍN, FRANCISCO (1905). Rinconete y Cortadillo de Cervantes, Sevilla.
ROJAS ZORILLA, FRANCISCO DE (1638). Entre bobos anda el juego. Editor Ebro S.L., 1968. Zaragoza.
ROUND, NICHOLAS (1986). The greatest man uncrowned. A study of the fall of Don Alvaro de Luna, London: Tamesis books limited.
RUÍZ-CRESPO, ALFREDO (1945). Cisneros: Cardenal regene: (paradigma de una vida), Madrid.
SALOMÓN, N. (1973). La vida rural castellana en tiempo de Felipe II, Barcelona.
SÁNCHEZ DE LA BALLESTA (1587). Diccionario vocablo castellanos, Salamanca.
SÁNCHEZ, JUAN MANUEL (1908). Impresores y libros impresos en Aragón en el siglo XVI, Madrid.
SANPERE Y MIQUEL, S. /1909). De la introducción y establecimiento de la imprenta en las Coronas de Aragón y Castilla, y de los impresores de Incunables Catalanes, Barcelona.
SANTA MARINA, LUYS (1948). La vida cotidiana en nuestros clásicos, Barcelona.
SANTIAGO GARCÍA ÁLVAREZ (1979). Isabel la Católica, León.
SANTO TOMÁS (1478). Summa Theologica, Secunda Secundae ...; Tractatus de ludo lectus pro (sic) clarissimum juris utriusque doctorem dominum Stephanum Costam ...., Papie.
SANTOS, FRANCISCO DE (1668). El no importa de España. Día y noche de Madrid.
SANZ Y DÍAS, JOSÉ (1983). Biografia del Cardenal Cisneros, Barcelona.
SERRANO, LUCIANO (1942). Los conversos D. Pablo de Santa Maria y D. Alfonso de Cartagena: obispos de Burgos, gobernantes, diplomáticos y escritores, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
SILIÓ CORTÉS, CÉSAR (1973). Isabel la Cátolica: fundadora de España: su vida-su tiempo-su reinado (1451-1504), Madrid, 1973.
SOCIEDAD CASTELLANA DE EXCURSIONES, LA (1904). A la Reina Dª Isabel la Católica, Valladolid: Imprenta la Nueva Lincia, 1904.
SOTO, HERNÁNDEZ DE (1883-1886). Juegos infantiles de Extremadura. Biblioteca de Tradicionjes Populares Españolas, colección ordenada por A. Machado y Álverez, 11 tomos, 9 vols., Sevilla-Madrid.
STELLA, IACQUES (1637). Juegos y placeres de la infancia. Grabados de Claudine Bouzonnet Stella, Herdruk J. de Olañeta, Editor, Mallorca 1987.
SUAREZ FERNÁNDEZ, LUIS (1966-72). Política internacinal de Isabel la Católica: estuidos y documentos. Valladolid: universidad, Depatamento de Historia Medieval.
SUAREZ FERNÁNDEZ, LUIS (1965-1972). Política internacional de Isabel la Católica: estudio y documentos. Valladolid: Instituto “Isabel la Católica” de Historia Eclesiástica.
SUÁREZ FERNÁNDEZ, LUIS (1966). (1482-1488).Universidad, Departamento de Historia Medieval. (España-Historia-Reyes Católicos).
TAILLARDAT, J. (1967). Des termes injurieux. Des jeux grecs, extraits byzantins, Les belles Lettres. Paris. p. LXXX
TORRES FONTES, JUAN (1948). El Fajardo del “Romance del juego de ajedrez”. C.S.I.S. Revista Bibliográfica y Documental.
TORRES FONTES, JUAN (1985). El principe don Alfonso y su itinerario. La contratación de guisando 1465-1468. Departamento de Historia Medieval, Universidad de Murcia.
TORRES FONTES, JUAN (1993). Castilla-Granada. Una partida de ajedrez y PRIVILEGIO DE ASILO concedido por los Reyes Católicos a la Villa de Salobreña. Ayuntamiento de Salobreña.
URQUIJO, J. DE (1924). Tabas y peonzas en el pais vasco, Revista Internacional de Estudios Vascos, XV, p. 361-368.

VALBUENA PRAT, ANGEL (1943). La vida española en la edad de oro, según las fuentes literarias, Barcelona.
VALERA, DIEGO DE (1487-88). Crónica de los Reyes Católicos. Edición J. de M. Carriazo, Madrid 1940.
VALDES, JUAN DE (1535). MS. Diálogo de la lengua. Edición de Antonio Quilis Morales, Clásicos Plaza & Janés, Barcelona 1984.
VAREY, J.E. (1957). Historia de los títeres en España, Madrid.
VAZQUEZ DE PARGA (1970). Nota preliminar y transcripción a la de. facsímil de Tractatus de Ludo Scacorum, (Madrid, manuscript Vit. 25-6 van de Biblioteca Nacional), Madrid.
VÉLEZ DE GUEVARA, LUIS (1956). El Diablo Cojuelo en la Novelda Picaresca, 3ª de. Aquilar, Madrid.
VILLALOBOS, ENRIQUE DE (1628). Manual de confessores, Valencia.
XAVIER, ADRO (1988). Cardenal Cisneros hombre del renacimiento, Barcelona.
XIMENO, VINCENTE (1747-49). Escritores del reyno de Valencia, chronologicamente ordenados desde el año MCCXXXVIII de la Christiana Conquista de la misma Ciudad, hasta el de MDCCXLVIII, Valencia. 2 vols.
VINDEL, FRANCISCO (1935). Origen de la imprenta en España. Con caracteres xilográficos inventados en Sevilla, se imprimió el primer libro en España, Madrid.
ZABALETA, JUAN DE (1660). El dia de fiesta (por la tarde). (Editorial Castilla. Madrid 1948).

Allegorische voorstelling op een kalenderblad uit 1678 van de laatste fase uit de oorlog tussen Frankrijk en de Geallieerden Holland, Spanje en het Duitse Keizerrijk. (1672-1678). De Republiek heeft onverwachts vrede gesloten, waardoor Spanje en de Keizer nu een verloren strijd voeren tegen de Zonnekoning. Linksboven op de afbeelding het marro-embleem van Frans-Navarra en rechtsboven de dubbele adelaar van de Habsburgers en de pijlenbundel van de Verenigde Provinciën.

Prólogo.

Mi presencia aquí, en el pórtico de esta obra, es consecuencia de una casual coincidencia. El Dr. Govert Westerveld que me habla del juego de damas sobre el que estaba trabajando, mi memoria que no falla y a golpe pronto le comentó la existencia en la biblioteca del Archivo Municipal de un tratado sobre el juego de damas, publicado en Murcia en el año 1792. Por lo que me dijo, después de consultarlo, era una publicación no conocida entre los estudiosos de este juego. Y poco más, la amistad y persuasión me obligan - aunque mi experiencia sea corta y juvenil en el juego de damas - y me atrevo a asomarme al exterior de este estudio.

Pienso que el juego de damas en sus primeros pasos debió ser entretenimiento noble y sencillo, sosegado y tranquilo, poco ruidoso, de corto y suave andar y pequeños saltos, apropiado para mujeres delicadas y cultas, lo que les permitiría cubrir horas de soledad. Pero hubo alguien después, taimado, que inventó lo del soplo - y al que lo hace soplón- al aprovechar el descuido de el de enfrente, lo que rompió la equidad del juego limpio y dio paso al estudio, a fijar posiciones, vigilancia de los flancos, en otras palabras, se pasó de la táctica a la estrategia, al juego forzado. También el juego adquiriría mayor altura y riesgo cuando hubo en cambio, una hábil jugada permitía llevar una dama a la meta, con lo que lograba el doblete, pieza sobre pieza, nominada en mi tierra con el majestuoso nombre de reina, la cual, con libertad de movimientos puede recorrer en línea oblicua todas direcciones del tablero, cual soberana que extiende su dominio - con ciertas limitaciones - por todo su reino y sobre sus súbditos. Mal día en el que los confeccionadores del Diccionario Real de Academia Española incluyeron en “dama el equívoco y malsonante vocablo de “manceba” a la que “como pieza que se corona con otra”, olvidando o menospreciando el nombre propio de quien se corona,

el de reina. También los sabios tienen sus fallos, aquí el de omisión, de quedar anclados y no registrar nuevas acepciones y mas el de un vocablo tan atractivo y armonioso como el de reina.

La época de los Reyes Católicos es toda ella de cambio, moderado unas veces, decisivo en otras, pero mantenido, en la que se rejuvenece mucho de lo anterior acoplado a las circunstancias, con lo que adquieren un sentido más positivo y práctico, que poco recuerda su pasado; otras, con nuevas dimensiones, que se transforman a tenor de las necesidades y perspectivas de mayor alcance y profundidad. Y no faltan novedades que se configuran en instituciones y leyes, que llegan a todas las clases sociales con nuevas proyecciones, si bien, en principio, cada uno en su sitio; cambio también en costumbres, en actividades cotidianas, en pensar y en obrar. Cuando el ejemplo viene de arriba y lo que se aprecia en él resulta positivo y la autoridad que lo promueve es enérgica y decisoria, su aceptación e imitación entran igualmente en el camino de los genérico.

De aquí que este cambio de adaptación a los nuevos tiempos afectara a todos, hasta las manifestaciones mas insignificantes del humano vivir. Porque la reina Católica tuvo ejemplo en Alfonso X el Sabio, quien proporcionó a sus súbditos el conocimiento de variada serie de ciencias transmitidas desde el mundo árabe cuando *"seyendo Infante en uida de su padre, en el anno que gano el Regno de Murcia.... desque.... ouo entendido el bien et la gran pro que en el yazia mando se lo trasladar porque los omes lo entendiessen meior et se sopiessen del mas aprouechar..."*. Fue obra personal de doña Isabel la introducción de modificaciones en lides caballerescas, en relaciones sociales y cuanto afectaba al mejor desenvolvimiento de la vida de sus súbditos Y en su tiempo es más que posible la introducción de nuevas variantes en el juego de damas, que resultaban más atractivas en el ocio y sosiego de la paz, modo y medio de mayor

entretenimiento, lejos de voces ásperas, estridentes, malsonantes y de blasfemias, de apuestas, de engaños, de trifulcas y escándalos.

Pudo ser entonces, tal como lo presenta en su erudito estudio el Dr. Govert Westerveld, cuando tuviera efectividad este cambio, la aparición de la "dama poderosa". No es afirmación con sólo base deductiva de este periodo de esplendor: unión Castilla-Aragón, Granada, América, reordenación religiosa, sino el papel preponderante de la reina Isabel en la vida interior española, propia, iniciada, mantenida, mejorada y exigida, en tanto que Fernando cuidaba más de la política exterior, así como otra serie de hechos que cronológicamente sitúan este cambio en las dos primeras décadas de su reinado. La "dama poderosa" como nos muestra Westerveld era ya conocía en el ajedrez y la publicación en 1497 de la obra de Luis Ramírez de Lucena así lo muestra, a igual que el manuscrito anterior ESCACS D'AMOR. Pero, influencias de una y otra, mimesis, se innovó también en el juego de damas. Reina poderosa, dama poderosa.

De haber conocido tiempo antes cuanto enseña Govert Westerveld, me hubiera sido muy útil cuando estudié y publiqué "Castilla-Granada. Una partida de ajedrez", editada en Salobreña en 1993, conferencia a la nueva valoración de la "dama poderosa", porque en la guerra de Granada, tanto por cuanto supuso la presencia y disposiciones de doña Isabel que bien se personifica con ella. Y creo que vale la pena el análisis del romance del "Juego de ajedrez" - que protagoniza Alonso Fajardo y que tiene concreta referencia a los años centrales del s. XV- y es que la acción ofensiva en el juego no es todavía de la "dama poderosa", ya que la versión del romance es clara: "jaque le dio con el roque, el alférez le prendía...."Entonces todavía no había llegado la hora "poderosa" de la reina Isabel.

No sólo cabe destacar el firme paso dado por el Dr. Govert Westerveld sobre la cronología en el juego de ajedrez y su paralelo, el de damas, sino con acierto y firmes bases eruditas llega

a otra conclusión, en que también cuenta el factor cronológico, el de fijar en España estas nuevas variantes de ambos juegos. En la ignorancia de un tiempo pasado, tratadistas europeos expusieron argumentos, presunciones y datos diversos por los que dedujeron ser Francia e Italia cuna de estas innovaciones. Novecientas cincuenta obras consultadas del período histórico 1283-1700 y diez años de dedicación entusiasta encaminados a esclarecer estos hechos tan decisivos en el cambio que se produce en ambos juegos, con su generoso esfuerzo, Govert Westerveld ofrece a los estudiosos una obra ponderada y metódica, análisis tras análisis de los juegos precedentes, descripción y equiparación de algunos de ellos, gráficos explicativos y cuanto puede ser necesario para la comprensión de cuanto trata. “Homo viator”, aunque Beniel, a la raya de los reinos, sea su centro rotatorio, comprensivo, objetivo y suasorio, Govert Westerveld cuida de presentar una panorámica erudita que le permite afianzar una primera hipótesis de trabajo, con tres conclusiones que pueden ser definitivas: fines del siglo XV la nueva estampa y variantes de ambos juegos, su creación en España y la imagen de la reina Isabel reflejada en el protagonismo de la dama poderosa en los juegos de ajedrez y de damas.

Prof. Dr. Juan Torres Fontes

Director de la Real Academia Alfonso X el Sabio (Murcia)
Profesor de Historia Medieval de la Universidad de Murcia

Voorwoord.

Er is veel geschreven over de geschiedenis van het dammen en tot op heden weten de meesten van ons niet beter of het dammen werd in de 11e eeuw uitgevonden in de Zuid-Provençaalse provincie van Frankrijk. Wij danken deze kennis aan de boeiende **Algemene historie en bibliografie van het damspel** van *Kruijswijk* (1966).

In nummer 2 van Het Nieuwe Damspel uit het jaar 1987 kan men echter lezen dat ik zelf van mening ben dat Spanje het moederland van het damspel is en dat het damspel door de Spanjaarden in diverse landen is geïntroduceerd. Spanje is een land, waaraan de damgeschiedschrijvers nog veel te weinig aandacht hebben besteed, wat waarschijnlijk te wijten is aan de taalbarrière.

In het jaar 1987 was ik nog niet op de hoogte van het feit dat Ir. *G. Bakker* al eens eerder met een dergelijke hypothese was gekomen, en wel in 1983 in zijn fascinerend damtijdschrift **Het Nieuwe Damspel (HND).** We vinden zelfs een verbeterde hypothese van hem terug in het al eerder genoemde nummer 1987-2 van HND. Vanaf dat moment trachtten we beiden de ontstaansgeschiedenis van het eerste (Spaanse) dammen te achterhalen.

Een en ander had tot gevolg dat ik verwoede pogingen heb ondernomen mijn stelling met bewijsmateriaal te kunnen staven. En zo heb ik in een periode van vijf jaar verschillende artikelen in

HND kunnen plaatsen over het Spaanse dammen. Het vele speurwerk leverde verschillende verrassende ontdekkingen op: er werden in Spanje nieuwe damboeken en manuscripten ontdekt en ik kwam erachter dat de standen uit het boek van *Timoneda* (1635) niets anders waren dan standen die zo'n 50 tot 85 jaar eerder al eens waren gepubliceerd.

Waarschijnlijk werd er aan mijn onderzoeksresultaat toch wel hier en daar geloof gehecht, want op een zeker moment bood *Rob Jansen* aan om me te helpen met allerlei gegevens. Enkele jaren eerder had *Philip de Schaap* me al eens iets over *Rob* verteld en ik wist dat je zo'n aanbod van hem nooit moet afslaan. Het gevolg was dat *Jansen* in 1992 met één van de meest waardevolle damontdekkingen kwam aanzetten: het **Andarrayaspel**. Een spel waar-naar ikzelf al vele jaren had gezocht als Kastiliaanse tegenhanger van het Aragonese **Marro de Punta** spel.

Al heel lang ben ik van mening dat de sterke nieuwe dame zowel in het schaakspel als bij het dammen werd ingevoerd kort na 1492 en vóór het allereerste schaakboek van 1495. Het was een gewaagde stelling, immers in de wetenschap pleegt men eerst bewijsmateriaal te verzamelen voordat men een these poneert. In dat opzicht mogen we ook niet het enorme werk vergeten wat *Drs. A. van der Stoep* voor de damhistorie heeft verricht met zijn wetenschappelijk onderzoek naar de herkomst van het woord dame(s). Dat woordje dama blijkt een Franse ontlening te zijn en het is nog steeds een raadsel waarom het Spaanse spel **Marro de Punta** plotseling **Damas** ging heten.

In mijn dagelijks werk heb ik veel met research te maken en zo werk ik al vele jaren samen met professoren van de universiteit. Dikwijls heb ik als leek bepaalde ideeën geuit, waarschijnlijk door een zekere intuïtie gevoed, om nieuwe produkten te kunnen

produceren. Dergelijke ideeën werden meestal aanvankelijk afgewezen, maar bleken later toch resultaat op te leveren. Deze zelfde intuïtie gebruik ik hier bij het onderzoek naar het ontstaan van het dammen. Eerst bepaal ik mijn hypothese en daarna ga ik naar het bewijsmateriaal zoeken. Onwetenschappelijk misschien, maar niet zonder resultaten.

José Lozano Teruel (Ex-Rector Universiteit Murcia), Carlos Ferrer Salat (Voorzitter van het Spaanse Olympisch Comité), Francisco Sabater Garcia (Ex-Rector Universiteit Murcia) en Govert Westerveld. Nuttige kontakten!

Het gaat natuurlijk niet alleen om intuïtie. Om te beginnen heb ik enorm veel literatuur doorgenomen over de Spaanse koningin *Isabel la Católica* met betrekking tot de jaren tussen 1470 en 1500. Professor *Juan Torres Fonte* van de universiteit van Murcia, een erkend deskundige inzake het onderwerp "*Koningin Isabel*", was

zo goed mij het één en ander bij te brengen over haar. Zij was erg bemind bij haar onderdanen en werd gevreesd door de Moren.

Daarnaast heb ik getracht veel aan de weet te komen over die Moren, die gedurende acht eeuwen Spanje bezet hielden. Al in het jaar 711 kwamen ze Spanje binnen en pas in 1609 werden ze er definitief uit verbannen. Tenslotte heb ik ook het nodige moeten lezen over de Joden, die het in Spanje altijd moeilijk hebben gehad en tot het meer intelligente deel van het volk behoorden. De Joden waren de echte handelaars, beschikten altijd over geld en leefden afzonderlijk in hun eigen stadsgedeelten of ghetto's. In 1492 werden ze uit Spanje verbannen, tenzij ze bereid waren het katholieke geloof aan te nemen. De bedoeling van dit boek is om nauwgezet alle ontdekkingen systematisch weer te geven, zodat de deskundigen op het gebied van de geschiedenis van het dammen het één en ander in de juiste vorm kunnen gieten. Ik beschouw mezelf meer als een researchman en minder als een historicus. Ik hoop dat men door dit werk aan Spanje meer aandacht gaat schenken.

Ondertussen heb ik met de bekende schaakhistoricus, Dr. *Ricardo Calvo*, uit Madrid een hechte vriendschap opgebouwd en zodoende sta ik hier in Spanje ook niet meer alleen met de research naar de oorsprong van het allereerste (Spaanse) dammen.Zijn aansporingen en aanmoedigingen hebben er ook toe bijgedragen dat ik dit boek heb willen schrijven.
Het oude Spaans uit de vijftiende en zestiende eeuw heb ik zo goed mogelijk getracht te vertalen; ik ben mij ervan bewust dat een betere vertaling mogelijk is, maar ik acht het nog altijd beter om zelf iets te vertalen dan helemaal niets te doen. Ik vraag daarom wat begrip van meer deskundige vertalers. Ik heb vrijwel niets vermeld over het boek van *Alfonso-X el Sabio*, omdat dit boek bij de meesten van mijn lezers wel bekend is.

Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van diverse opmerkingen en suggesties van Professor *Juan Torres Fontes* (Spanje) en Ir. *Felix Berkovich* (U.S.A.), alsmede van de damhistorici *K.W. Kruijswijk* en Drs. *A. van der Stoep.* Daarnaast was Ir. *G. Bakker* zeer behulpzaam door me teksten en fotomateriaal uit zijn diverse damtijdschriften en publicaties ter beschikking te stellen. Hetzelfde kan gezegd worden van mijn Spaanse damvriend *Victor Cantalapiedra Martin*, die speciaal voor de uitgave van dit boek zijn teksten over de mysterieuze auteur "Valle" aanbood. Grote dank en bewondering gaat uit naar mijn damvriend *Rob Jansen* uit Amsterdam. We weten in de damwereld ondertussen allemaal wie *Rob Jansen* is, maar wat hij op het gebied van het onderzoek naar het eerste Spaanse dammen gedaan heeft, weet u pas als u dit boek heeft doorgenomen. Vele uren moet *Jansen* doorgebracht hebben in het Spaanse seminarie te Amsterdam om damgegevens te kunnen verzamelen. Zonder zijn gegevens had het onderzoek nog wel zo'n 10-20 jaren kunnen duren. Vele zaken, waarover ik een nadere studie wilde werden door hem op efficiënte wijze onderzocht; andere zaken werden door hem zelf naar voren geschoven en vele zaken hebben we gezamenlijk behandeld. Het is niet mogelijk in dit boek precies in elk thema weer te geven of *Jansen* het met mij eens is; in veel gevallen is hij dat daadwerkelijk, in andere zaken laat hij aan mij de keus over, en weer in andere gevallen haal ik zijn teksten naar voren zonder dat meestal te vermelden. Voor de damwereld is het van belang te weten dat dit boek geschreven is door twee damhistorici en dat dit boek alleen door deze nauwe internationale samenwerking tot stand kon komen. De bedoeling van dit boek is zo het één en ander los te maken, want vele gegevens die al bij de meeste damhistorici bekend waren zijn nu op een andere wijze geïnterpreteerd.

Één ding zal zo aan de geïnteresseerde lezer wel duidelijk worden: het wordt tijd dat we ook Spanje eens als een mogelijke bakermat van het damspel gaan beschouwen.

Dr. Govert Westerveld

Geschiedschrijvers over het dammen

José Brunet y Bellet	**Dr. Manuel Cárceles Sabater**	**William Shelley Branch**
Edward B. Hanes	**Godefridus Laurentius Gortmans**	**Harold James Ruthven Murray**

Geschiedschrijvers over het dammen

Karel Wendel Kruijswijk	**Ir. Gerard Bakker**	**Dr. Arie van der Stoep**

Dr. Franco Pratesi	**Rob Jansen**	**Dr. Govert Westerveld**

INLEIDING.

In een voorwoord in mijn Spaanse damboek **“Las Damas: Ciencia sobre un tablero, deel I, 1990”** laat de Spaanse topdammer en dambibliofiel *Victor Cantalapiedra Martin* de lezer weten dat het Spaanse damspel vroeger de volgende benamingen had gehad: Chaquete, Alquerque, Castro, Real, Tablas, Ingenio, Marro en Marro de Punta.

Victor Cantalapiedra Martin - Govert Westerveld (1996)

We kunnen het wel of niet met de benamingen van *Cantalapiedra* eens zijn, maar het blijft een feit dat het Spaanse damspel vele naamsveranderingen onderging. En dat is nu juist de opzet van dit boek geworden: een studie over de verschillende vroegere benamingen van het damspel, teneinde zo voldoende gegevens los te krijgen die dan de ontwikkeling tot de huidige Spaanse naam

“damas” voor het damspel zouden moeten verklaren. Bij de bestudering van de diverse hoofdstukken wordt het ons duidelijk dat geen ander land zo rijk is geweest wat betreft de naamgeving van ons damspel.

Er is verder een hoofdstuk gewijd aan het woord **trecha** (15e eeuw) dat later in **treta** veranderde (16e eeuw). Ook is er een hoofdstuk gewijd aan het damboek van *Juan de Timoneda* (1635) en wordt er getracht zoveel mogelijk te vermelden over *Antonio de Torquemada*, die volgens de beschikbare gegevens de auteur van het eerste Spaanse damboek was in 1547, een boek dat helaas door niemand gezien is en verloren schijnt te zijn geraakt.

Hoewel we pas in de kinderschoenen staan bij het onderzoek naar de oorsprong van het eerste dammen in Spanje, hopen we dat we met dit boek, waaraan 10 jaar gewerkt is, een goede basis gelegd hebben voor vervolgonderzoek door andere historici.

1. TRECHA

In het damboek van *Juan de Timoneda* (1635) komen we geregeld het woord **trecha** tegen. Dat is ook nog het geval in de eerste twee hoofdstukken van het boek van *Pedro Ruiz Montero* (1591) dat in Valencia uitgegeven werd, doch in het derde hoofdstuk neemt deze ook de term **treta** aan. *Lorenzo Valls* (1597) heeft het over **treta**, inplaats van trecha, in overeenstemming met de latere damboeken, waar vrijwel steeds het woord treta gebruikt wordt. Het lijkt erop dat in de eind van de 16e eeuw het woord **trecha** in onbruik raakt. **Trecha** wordt gebruikt in het boek van Timoneda in de betekenis van **zet** en **voortzetting.**

ETYMOLOGIE VAN HET WOORD TRECHA.

Zo vinden we in het Vocabulario Medieval Castellano (Cejador, 1929):
Diego Sanchez de Badajoz (1525-1547)
1, p. 250
Al ajedrez trechas falsas. (Sánchez, 1554) *Bij het schaken verkeerde voortzettingen.*
Deze auteur schreef een satirische compositie genaamd: ***Matraca de jugadores.***

Luis Barahona de Soto (1548-1595),
p. 618
busque de nuevo otra trecha por donde se gane el juego. (Barahona, 1903).
Zoek opnieuw een andere voortzetting waardoor je het spel wint.

Lope de Rueda (1510-1565)
Registr. 2, p. 596 (Rueda, 1570)

Señor Cazorla, aqui te habemos sacado para que nos des alguna licioncita, porque como nosotros somos nuevos en el oficio, queriamos de ti que nos enseñases algunas trechas sotiles de las que tu sabes.
Mijnheer Cazorla, wij hebben U hier gebracht om ons enkele lessen te geven, want daar wij nieuw zijn in het vak, zouden wij graag van jou zien dat je ons enkele scherpzinnige trucs leert welke jij kent.

Diego de Sanchez Badajoz, (1525-1547)
2, p. 13: (Sánchez, 1554)
En fin ¿que no basta trecha, tejado, pared ni barda? obra, labor.
Is het karwei nu geklaard? dak, muur en gevel. // geestesarbeid, werk.
(Dit zegt een vrouw tegen een geestelijke die kleine toespelingen maakt dat ze haar man niet trouw zou zijn).

El libro de Alexandre
Strofe 726 = 681 (Alexandre, 1934)
Muchos dezien que Paris/ feziera cosa derecha vieno a los otros/ grant mal sin sospecha andavan aullando/todos con la contrecha e nunca sus dias/ fizo tan buena trecha.
Velen zeiden dat Paris goed handelde en nooit in zijn leven een betere zet deed. De Grieken werden echter onverwachts door groot ongeluk getroffen en allen raakten in tranen door de tegenslag.

Alonso geeft weer in zijn woordenboek: (Alonso, 1986)
Trecha (1. tracta, t.f. de -tus) f.s. XII obra, labor. Alexandre (c. 1240 - 50), 681 // 2. s. SV trocha.

In een eerder geschreven woordenboek vermeldde *Alonso* (1958):

Trecha (1. tracta, t.f. de -tus) f.s. XVI ab XX. Treta S. Badaj., Y-250// 2. s. XII obra, labor. Alex. 681 // 3. s. XV al XVII trocha Carvajal: Bibl. esp. VI, 26

BESCHRIJVINGEN VAN TRECHA IN DE LITERATUUR.

1495 ANTONIO DE NEBRIJA

In zijn beroemd geworden woordenboek vermeldt deze: (Nebrija, 1495)

Trecho o trocha	Tractus. us	
Alquerque	Calculorum ludus	
Andarraia	Calculorum ludus	**NOVUM**
Dama es casi señora	Domina-ae	**NOVUM**
Juego de Axedrez	Calculorum ludus	
Trebejo de axedrez	Calculus calculi	

1517, HERNANDO ALONSO DE HERRERA

Hernando Alonso de Herrera was een Spaanse humanist in de XV en XVI eeuw. Geboren rond 1460 te Talavera de la Reina, ging hij waarschijnlijk naar de Universiteit van Salamanca, alwaar *Antonio de Nebrija* les gaf. Hij had enkele jaren een leerstoel voor rethorica en spraakkunst aan de universiteit de Alcalá de Henares, welk werk hij in 1513 opgaf en verder had hij in 1517 een leerstoel aan de universiteit te Salamanca voor rethorica. Tot aan zijn dood in 1528 bleef hij in deze stad wonen. Van zijn hand zijn verschillende

werken verschenen. (Enciclopedia Universal Ilustrada 1980, deel 27:1268)

Een van zijn werken was: **Disputatio adversus Aristotelem aristotelicosque sequaces**. Dit werk was opgedragen aan Kardinaal *Jiménez de Cisneros* en is tweetalig. De Latijnse tekst staat op de even bladzijden en de Kastiliaanse tekst op de oneven bladzijden.

Adolfo Bonilla y *San Martin* (1920/1964, Nº 50) wijdde aan deze schrijver een nauwgezet en erudiet onderzoek:

Acto segundo: *Diego de Herrera* y *Maestro Pedro*. Es el lugar de differtentes, y el aparato en celaren. (página 123)

"Pues quiero hazer como en el juego del axedrez o **alquer**, **<et in ludo latrunculorum calculorumque>** que, quando la una parte se maravilla como le han vencido, buelvense a retratar todos los **trechos** que han pasado. Assi agora, que estays espantado como os he concluido, repitase por orden lo passado, porque, si de algo os arrepentis, os alçeys dello, y lo que aveis confessado vaya por ho no dicho. Ca esta nuestra disputa no es contiendas, sino busqueda de la verdad..."

Vrije vertaling:

Tweede akte: Het is de plaats van verschillen en het apparaat in waarneming. (bladzijde 123)

"Wel, ik wil hetzelfde doen als in het schaak of alquerque spel, ***<et in ludo latrunculorum calculorumque>*** *namelijk dat wanneer de ene zijde zich erover verwondert hoe hij verslagen is, men opnieuw alle gedane* **zetten** *kan laten*

zien. Derhalve nu dat ik jullie dit uitgelegd heb, repeteer in volgorde wat er gebeurd is, want, als jullie ergens spijt van hebben, betuig dat dan. En wat jullie opgebiecht hebben gaat en staat met wat jullie niet gezegd hebben. Hiermee wordt ons dispuut geen woordenstrijd, doch het zoeken naar de waarheid.."

Hier werd **trecho** gebruikt in de betekenis van **trecha.** Het woord trecho komt voor in het eerder genoemde woordenboek van Nebrija, doch het woord trecha niet!

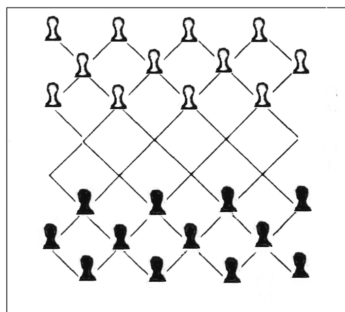

Lope de Rueda

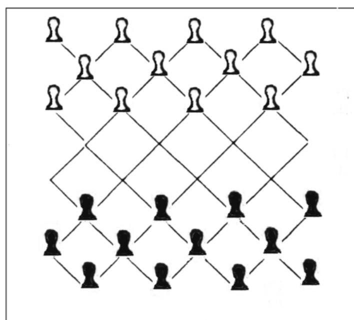
CONCLUSIE

Alles heeft er hier weg van dat Hernando Alonso de Herrera (1920/1964, Nº 50) op het alquerque spel doelde net als Covarrubias (1611) dat deed. Dus op het oude andarraya spel, waarvan de naam vervangen werd door alquerque, en dat gespeeld werd op een lijnenbord op de manier van het damspel.

Als hypothese krijgen we dan:

Oude term: Andarraya, 1495

Nieuwe Term: Alquerque, 1517

De door hem aangehaalde term **trecho** is niets anders als de latere term **trecha,** die toen gangbaar werd en aan het eind van de 16e eeuw weer vervangen werd door de term **treta**. In 1517 was men dus al bezig met het noteren van de dampartijen. Dit kan ook niet anders. De eerste damstelling die we kennen uit het aan Torquemada (1547) toegeschreven boek, dat gedrukt werd in Valencia in 1547, getuigt van een heel diep inzicht om tot winst te komen, iets dat pas na vele jaren studie tot stand kan komen. Ik zeg hier met opzet **vermoedelijk**, want ik heb nog mijn twijfels

(Westerveld, 1995:6-7) of het damboek van Torquemada werkelijk bestaan heeft. Doch daar zijn dan bewijzen voor nodig, die ik nog niet volledig heb.

2. CASTRO

Op aanraden van *Jansen* hebben we ook een volledige studie van het spel Castro gemaakt. En terecht, Castro kan met het Turks damspel te doen hebben. *Jansen* vermoedde al vrij snel dat het Castro spel niets anders is als het (on)geschakeerde schaakbord. In het oude Jerusalem werd het Turkse damspel met torentjes (kasteeltjes) gespeeld (Bell 1979, deel II:41 en 54). Ook de heer *De las Casas* heeft het over een spel met kasteeltjes. (Zie bladzijde 178 van dit boek).

ETYMOLOGIE VAN HET WOORD CASTRO

Het kritisch etymologisch woordenboek van *Corominas* (1987) vermeldt:
Castro, del lat. CASTRUM campamento fortificado. 1.ª doc.: 1313, *Cortes*, con referencia a Galicia.
Castro, uit het latijn CASTRUM versterkte legerplaats 1e document: 1313, *Cortes*, met betrekking tot Galicië.

Het woordenboek **Diccionario de Autoridades (1726/1984)** laat ons weten:

Het Castro spel was een kinderspel dat met steentjes op lijnen gespeeld werd:
Juego que usan los muchachos con unas piedrecitas que ponen en unas rayas: que por que están hechas ò delineadas al modo como se forma el campo ò exército, dice Covarr. se llamó assi. **Lat. Puerilis quidam ludus, at similitudinem aciei, in alveolo lineis descriptus et lapillis hinc inde dispositis, quem castrum vocitant**.

Vrije vertaling:

Spel dat de kinderen beoefenen met kleine steentjes die ze op lijnen plaatsen, die gemaakt of getekend zijn op de wijze zoals men een legerkamp vormt. Covarrubias zegt dat men het zo noemt.

De **Enciclopedia Universal Ilustrada (1911, deel 12:370)** vermeldt:

Juego que usan los muchachos, dirigiendo unas piedras por unas rayas, dispuestas al modo de la situación de un ejército acampado.

Vrije vertaling:

Spel voor de kinderen die steentjes langs lijnen bewegen, die gevormd zijn naar het model van een legerkamp.

Castro volgens de etymologie (castrum) betekent **real** (BRAE, X, pag. 473 en 614).

Alfonso de Palencia (1490:538) zegt in zijn woordenboek over **castro** het volgende:

Mecia tribus. a quodam castro appellatur.

Van *Antonio de Nebrija* weten we het volgende:

- castro .as. aui. por castrar animales (1492a:62)
- capar o castrar (Lat. castro. as. execo- as.) (1495:46)

- capar o castrar (Lat. castro. as. execo- as.) (1516/1981:44)
- castillo = villeta cercada castrum -i. Castellum -i (1516/1981:47)

Hier wordt **castro** gebruikt in de betekenis van **castreren** en **kasteel.**

Rodrigo Fernández de Santaella (1499:58) zegt over **castro** het volgende:
castro. tras. traui. actiuo por castrar o priuar de algund aucto. math (ei). XIX & Sancti Hieronimi.
Ook hier wordt **castro** gebruikt in de betekenis van **castreren**.

BETEKENISOMSCHRIJVINGEN VAN CASTRO IN DE 15E EEUW.

In de 15e eeuw komen we het woord **castro** het eerst tegen. De term werd gebruikt als familienaam, zoals we leren van *Diego Rodriguez de Almela* (1487b:57) die de naam *Alvar Perez de Castro* aanhaalt. Hetzelfde zien we in het boek van *Gauberto Fabricio de Vagad* (1499:43 en 219) met de familienamen *Phelipe de Castro* en *Sánchez de Castro*. Een andere betekenis van castro is die van plaats en zo hebben we **castillo de castro** (kasteel van castro) dat we tegenkomen in het boek van *Alfonso de Cartagena* (1487:165); **un lugar que se dize castro ferral** (een plaats waarvan men zegt castro ferral), opgenomen in het boek van *Diego de Valera* (1482:253); en verder komen we dat tegen in: **el campo de origue acerca de un logar q dizen castro verde** (het oorspronkelijke veld wat betreft een plaats waarvan men zegt groene castro), welke tekst voorkomt in het boek van *Diego Rodriguez* de Almela (1487a:78). Het feit dat de befaamde

humanist *Antonio de Nebrija* **castro** niet als een spel in zijn woordenboeken vermeldt houdt in dat de term **castro** in die tijd niet voorkomt in de betekenis van een spel. Het laatste woordenboek van *Antonio de Nebrija* is van 1516, doch de eerste melding van **castro** als spel (Cobarrubias, 1519:27-28) komen we, vreemd genoeg, al tegen in het jaar 1519, waaruit blijkt dat deze nieuwe spelterm in de periode tussen deze twee jaargetallen zou moeten zijn ontstaan. Ikzelf geloof meer in de periode rond 1500.

BESCHRIJVINGEN VAN HET CASTRO IN DE LITERATUUR.

1519 FRAY PEDRO DE COBARRUBIAS

De aqui infieren algunos doctores que los juegos del **castro** y del axedrez: non son licitos a tales personas: porque son morosos y ocupan mucho tiempo y como son de ingenio en el qual es mayor el conocimiento de verse vencido... (Cobarrubias, 1519:27-28)
Vrije vertaling:
Hieruit maakten enkele geleerden op dat het schaak- en castrospel geen geoorloofde spelen waren voor deze personen, want het zijn trage spelen en nemen veel tijd in beslag en omdat het denkspelen zijn, waarmee men met een grotere kennis wint...

1558, CRISTOBAL DE VILLALON

II, cap. 17: (...) De los inventores de los juegos. Pelota. Lucha. Naypes. Axedrez. Carnicoles. Los Dados. Alquerque. Xaldeta. Injeniosos y apazibles para se recrear: porque segun Valerio dize, *Scevola* fue el primero que invento el juego de la pelota: y Hercules sobrellevo sus incomparables trabajos con el juego de la lucha y punaceste que el invento: y Palamedes estando sobre Troya por pasar el largo sitio invento los naipes: *Mangrolina* halle

el axedrez, el qual fue tan diestro en el jugar que sin ver el tablero jugava paseandose por una sala con grandes jugadores. Los griegos inventaron el juego de los carnicoles: los mauros inventaron el juego de los dados: los hespañoles inventaron el juego del alquerque que llaman por otro nombre del castro: tambien los mesmos inventaron la jaldeta (Villalon, 1558).

Vrije vertaling:

II, hoofdstuk 17: (....) Over de uitvinders van spelen. Balspel, worstelspel, kaartspel, schaakspel, Bikkelspel, Dobbelspel, Alquerquespel, Xaldeta. Vernuftige en behaaglijke spelen om zich te vermaken: want zoals Valerio zei, Scevola was de eerste die het balspel uitvond: en Hercules droeg zijn ongeëvenaarde werken met het worstelspel en vuistvechten dat hij uitvond: en Palamedes toen deze in Troya was vond het kaartspel uit om de lange belegeringstijd door te komen. Mangrolina vond het schaakspel uit en hij was daarin zo bekwaam dat hij blindspelen kon met de beste spelers, terwijl hij door een zaal heen en weer liep. De Grieken vonden het spel van de carnicoles uit: de Moren het dobbelspel: de Spanjaarden het alquerquespel dat zij met een andere naam Castro noemen: ook vonden dezen het jaldeta spel uit.

1569 BERNARDINO DE SAHAGÚN (C. 1503 - 1590)

(Sahagún 1569/1969, boek 8, XVII,5, Nº 3): El segundo pasatiempo que tenia era un juego, como de dados; hacian en un petate una cruz pintada, toda llena de cuadros, semejante al juego del alquerque, o castro, ...
(Sahagún 1569/1969, boek X, Nº 8/9): (..) jugaban un juego que se llama patolli, que es como el juego del castro o alquerque, o casi, o como el juego de los dados.

Vrije vertaling:

Het tweede tijdverdrijf dat men had was een spel gelijk aan het dobbelspel; zij verfden op een mat een kruis dat vol zat met vierkanten en dat veel weg had van ons alquerque- of castrospel (.....).
Zij speelden een spel dat zij patolli noemen en dat is zoals het castro- of alquerque-spel, of zoals het spel met de dobbelstenen.

1593 GUADIX, DIEGO DE

Een ongedrukt manuscript van *Diego de Guadix* (1593) dat zich in de bibliotheek Colominas te Sevilla bevindt laat ons weten:

dize que el nombre alquerque es arábigo, y lo mismo que en castellano llamamos castro, porque tiene semejança el Tablero rayado donde se juega a la castramentacion lineado en planta.

Pater Guadix zegt dat de naam **alquerque** Arabisch is en hetzelfde als het Kastiliaanse **Castro**, want het lijnenbord waarop men speelt, lijkt op de indeling van het kamp, die men met een grondplan van lijnen aangeeft.

1601 FRANCISCO DE ROSAL

Hij schreef verschillende werken, die nooit gepubliceerd werden in zijn tijd. Eén daarvan was: **Origen y etimologia de todos los vocables originales de la lengua castellana (Rosal 1585;**

Enciclopedia Universal Ilustrada 1985, deel 52, p. 339). Van hem weten we het volgende:

alquerque
En arab. es juego, quizas corrupto de **calculo** lat. o **calces**, segun *Lucilio*, como nota festo Franceses e italianos llaman **scalculo** y nos otros **escaque**, fingiendo un verbo **excalculari**, como en *Varron* **excuriari** y **excuncari** y descaminar que decimos en las rayas de los Reinos. Y asi dice *Scaligero* que los españoles fingimos el vocablo axedrez, como **exquadri**, perdida la silaba de enmedio, porque esquadrones y quadras son compañias de gente de guerra, y el juego de axedrez no es otra cosa que un real o exercito y campo formado.

Vrije vertaling:

In het Arabisch is het de naam van een spel, misschien de verminkte vorm van het Latijnse **calculo** *of* **calces**, *zoals* **Lucilio** *opmerkt. Fransen en Italianen noemen het* **scalculo** *en wij noemen het* **escaque** *en praten over een zogenaamd werkwoord* **excalculari,** *zoals bij* **Varro** **excuriari** *en* **excuncari** *voorkomt en praten over* **descaminar** *in* **las rayas de los Reinos***. Zo zegt* **Scaligero** *dat de Spanjaarden denken dat het woord* **axedrez** *komt van* **exquadri***, door verlies van de middelste lettergreep, want* **esquadrones** *en* **quadres** *horen bij krijgsfiguren, en het schaakspel is niets anders dan een real of legerkamp.*

1608 DIEGO GONZALEZ HOLGUIN

Spaans Missionaris en linguïst, geboren te Cáceres in 1552 en overleden in Mendoza (Argentinië) in 1628. In 1581 werd hij naar

Peru gezonden. Hij schreef verschillende werken over de inheemse taal in Peru. Zo zien we in één van zijn werken (Gonzales 1608/1989):

iugar al alquerque	= ttaptani cuni
iuego de alquerque	= ttaptana
axedrez	= castilla taptana
tablero de axedrez	= castillo taptana

Hier kan het woord castillo (kasteel) betrekking hebben op **castro**.

1611 SEBASTIAN DE COVARRUBIAS Y OROZCO

Spaanse grammaticus en priester. Hij was een befaamd canonist en bekend met de antieke oudheid en gaf les in het Latijn, Grieks en Hebreeuws. Hij schreef verschillende werken, waaronder: **Tesoro de la lengua castellana ó española.** Het betreft hier het eerste etymologische woordenboek van de Spaanse taal dat, ondanks zekere naïviteiten en onnauwkeurigheden, een onmisbaar werk blijft (Covarrubias, 1611).

- escaque:

Llamamos escaques las casas quadradas del tablero de acedrez o los ángulos de los quadros de la tabla del alquerque, que se juega con pedrecitas blancas y negras, y suelen comer con una, dos y tres, y este parece ser el juego antiguo, que llamavan de los ladroncillos, del qual hazen mención los poetas. **Ouidio, De Arte Amandi; Cautaque non stulte latronum praelia ludat, -**

Unus cum gemino calculus hoste perit. Quando con una piedra que da al contrario le gana dos, saltando de una en otra casa, **Marcial: Hic mihi bisseno numeratur tessaera puncto, - Calculus hic gemino discolor hoste perit.** (...) Y estiéndese a significar también las casas del juego del axedrez quadradas y alternantes, blanca con negra; de cuya forma ay casas muchas que las tienen por armas, y tomaron su principio de la castramentación, dedonde se entenderá el nombre deste mesmo juego de casas y ángulos, llamado el castro (Covarrubias, 1611/1987:534).

Castro
Lo que por otro nombre llamamos real; lugar donde el exército está assentado en el campo, assegurado con fosos y trincheas, repartidos por sus quarteles, formadas sus calles y sus plaças; y porque la planta suya está lineada y se parece a las rayas del tablero, en que los muchachos juegan con unas pedreçuelas, llamaron este juego el castro (Covarrubias, 1611/1987:318).

Vrije vertaling:

Wij noemen velden de vierkante ruiten van het schaakbord of de hoeken van de vierkanten van het alquerque bord waarop men speelt met witte en zwarte steentjes en waarin men gewoonlijk één, twee en drie steentjes slaat. Dit spel lijkt op het roversspel uit de oudheid, waarover de dichters schrijven. **Ouidio, De Arte Amandi; Cautaque non stulte latronum praelia ludat, - Unus cum gemino calculus hoste perit.** *En laat zij behoedzaam, niet onbezonnen, het spel van de gevechten der latrones spelen, wanneer één stuk door een dubbele vijand dreigt verloren te gaan.* **Marcial: Hic mihi bisseno numeratur tessaera puncto, -**

Calculus hic gemino discolor hoste perit. *En het kreeg dan ook deze betekenis voor de vierkante velden van het schaakspel, afwisselend wit en zwart. Deze vorm is door vele adelshuizen als wapen genomen, en vanuit het begrip* ***castramentación*** (regelmatige indeling van een grondvlak) *laat zich verklaren, dat men eenzelfde spel van velden en hoeken, castro noemde.*

Hetgeen men met een andere naam **real** *noemt; het terrein waar een leger is neergestreken, veilig achter greppels en loopgraven, verdeeld over kwartieren, met straten en pleinen; en omdat het veld doorsneden is als het speelbord waarop de kinderen met steentjes spelen, noemen we dat spel castro.*

Familiewapen van Baron Castro Enríquez

Wat *Covarrubias* vermeldt over het familiewapen klopt als wij het bovenstaande wapen van baron *Castro Enríquez* aanschouwen. (Enciclopedia Universal Ilustrada, deel 18:2555).

1617 MINSHEU

Castro y campo, castra; a hold, a fort, a sconce, a campe (Minsheu, 1617).

1620 FRANCIOS

Castro o real, il campo o l'esercito; castro, giuoco da ragazzi, come il tavoliere doue giocare con certe pietre (Franciosini, 1620).

1624 CARO, RODRIGO

Rodrigo Caro, dichter en archeoloog werd te Utrera in 1573 geboren en overleed in het jaar 1647. Hij schreef zich in voor de universiteit van Osuna in het jaar 1590 en studeerde in 1596 af, waarna hij gedurende 24 jaar het beroep van advocaat in zijn geboorteplaats Utrera uitoefende. *Caro* is één van de meest vooraanstaande figuren in de Spaanse letteren en zijn grote verdiensten als archeoloog, biograaf, bibliograaf, historicus en tweetalig dichter zijn vermeldenswaardig. *Juan Caro* was een bloedverwant van *Rodrigo Caro*, van wiens naam hij zich bediende om zijn boek op te dragen om redenen die niet bekend zijn.

Dit werk bleef ongedrukt en zonder correcties en bestaat uit 6 dialogen. *Caro* behandelt in de derde dialoog de geluksspelen. In het 4e hoofdstuk behandelt hij het damspel. Voor wat betreft *Castro* is voor ons de volgende zin, die in zijn dialogen voorkomt, van belang:

Tambien he visto jugar otro juego con 6 chinas que llaman el castro, o tres en carro, o tres en raya. (Caro 1624/1978, deel 2:163).
Ook heb ik een ander spel zien spelen, met 6 speelstukken, dat men castro noemt, of boter-melk-kaas spel.

1687 DAVID CLERICUS

Deze gebruikte de term Castra in een beschrijving over het schaakspel.
Ludus Scachiorum: Si potuit olim Pyrrhus per calculos in tabulâ disciplinam tradere militarem, quidni hodie de ludo verba facturus, in ludo copias, turmas, *castra*, milites, equites, pedites ostendere queam? quidni in belli simulacro simulacro disciplinae militaris praecepta exhibere?

1694 THOMAS HYDE (1636-1703)

Hispani quatuor hujus Ludi Nomina habent: quorum unum est **Las Damas**, superius dictum. Alterum est **Alquerque.** Tertium est **Castro**: quartum **Real.**
Vrije vertaling:
De Spanjaarden hebben vandaag de dag 4 namen voor dit spel; waarvan de eerste is Las Damas, boven besproken; de andere is Alquerque; de derde is Castro; de vierde Real.

HET LEMMA CASTRO IN WOORDENBOEKEN:

ENCICLOPEDIA DEL IDIOMA I (Alonso, 1958)
Castro (l. castrum) m.s. XVI al XX

1. Juego que usan los muchachos, dirigiendo unas piedrecitas por unas rayas, dispuestas al modo de un ejército acampado. (Hurtado de Mendoza: Buen placer, disc. 1. 1550, f. 18).
2. S. XVII. Real o sitio donde estaba acampado y fortificado un ejército. (Cov. 1611)
3. S. XIV al XVIII. Castillo o pueblo fortificado. (Cortes de León y Cast. I, p. 245)
4. Gal. y Ast. Altura donde hay vestigios de fortificaciones antiguas.
5. Gal. y Ast. y Sant. Peñasco que avanza de la costa, hacia el mar, o que sobresale aislado en éste y proximo a aquélla; Ponerse como un castro. Fr. Sant. Enfadarse lanzando improperios. A. Castro o al cielo! Dicho marinero en elogio de Castro Urdiales, como puerto de seguridad en tiempo borrascoso. (Cfr. Rosal 1601; Minsheu 1617)

DICCIONARIO MEDIEVAL ESPAÑOL (Alonso, 1986)
Castro (l. castrum) m.s. XI al XV - castillo o pueblo fortificado:
- Derribar los castros e las casas ffuertes de Gallizia, (Cortes León y Castilla (1020-1349), de. 1882, T.I, 245).
- Sexto tarquino vino con Colatino, marido de Lucreçia, a un castro llamado Colaçio.
(Santillana: Obr. de. 1852, 73).

- Procestria ... E artorio dixo ser procestria defensas fechas ante el aposentamiento de los guerros de la que usan en logar de castros.
(A. de Palencia: Vocab. (1490) 385d).

De informatie in de deze woordenboeken is gering; we leren dat ***castro*** *gebruikt werd in de betekenis van kasteel en als een kinderspel op een lijnenbord. Verder dat het woord* ***castro*** *als spel opkwam omstreeks 1520.*

DE SPELTERM CASTRO IN DE 19E EEUW

De spelterm **Castro** vinden we het eerst terug in de 16e eeuw. Daarvoor wordt het woord **Castro** voor andere zaken gebruikt. Uit de thans beschikbare gegevens kunnen we vaststellen dat **Castro** gebruikt werd voor het boter-melk-en kaas spel. Iedere speler heeft 3 speelstukken en hij die 3 stukken op een rijtje krijgt heeft het spel gewonnen. In Spanje had men vele namen voor dit **Castro** spel, In Andalusië werd de speelterm **Trincarro** (Enciclopedia Universal Ilustrada, deel 49:941) gebruikt en in Catalonië was de term **Marro** een normaal iets. Behalve **Castro** zijn ons ook de volgende termen bekend: **Alquerque de tres, Tres en carro, Tres en raya, Trincarro, Pedreria en Marro.**

Om zoveel mogelijk aan de weet te komen over de spelvormen van dit **Castro** spel, nemen we ook de teksten op van verschillende auteurs die over spelen schreven in de 19e eeuw.

1891 BRUNET Y BELLET

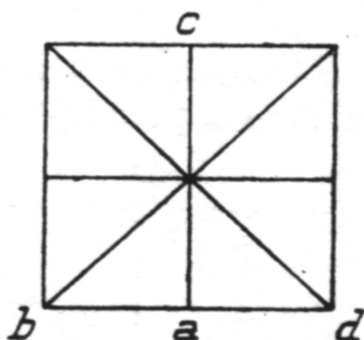
Brunet y Bellet (1891:205) laat ons weten:

(...) pero los italianos entienden, aún hoy, por Marelle, nuestro juego de marro, es decir, el juego de Riga de las doce piedrecitas blancas y doce negras, llamado Castro en castellano, nombre que se da igualmente en Castilla al que también se llama Alquerque ó Tres en Raya: del mismo modo que Carrera da á los dos el nombre de Juoco di Riga, y los catalanes llamamos Marro al Riga de 24 pedrecitas y al de 6-tres blancas y tres negras-ó Tres en Raya como los castellanos.

(...) maar de Italianen verstaan, nu nog, onder Marelle, ons marro-spel, dat wil zeggen, het Riga lijnenspel met 12 witte en 12 zwarte steentjes, dat men Castro in het Kastiliaans noemt, welke naam men in Kastilië tevens gebruikt voor het **Alquerque** of boter-melk-kaas spel. Op dezelfde wijze als Carrera 2 spelen Riga-spelen noemt, benoemen de Catalanen met **marro** zowel het Riga met 24 steentjes als met 6 (3 witte en 3 zwarte - of the **Tres-en-Raya** van Kastilië).

1901 P. SANTOS HERNANDEZ

Este juego, conocido también con los nombres de trincarro y tres en raya, es el más sencillo de todos y como el origen de los demás. (Santos, 1901/1986:181)

Castro

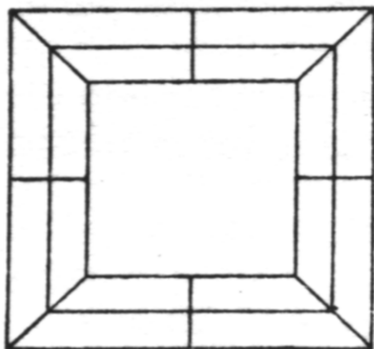
Vrije vertaling:
Dit spel, ook bekend onder de namen van trincarro en boter-melk-kaas spel, is de eenvoudigste vorm van alle en is de voorloper van de andere.

Dit spel wordt ook **tres en carro** genoemd (El folklore andaluz, 1882:80) en onder de naam **tres en carro** of **trincarro** kan men de werken van *Cuervo* (1914) en *Toro y Gisbert* (1920, Nº 49:381) raadplegen.

Los tres castros

Son tres cuadrados concéntricos y paralelos con las mismas diagonales y perpendiculares que en el castro ordinario, sin más diferencia que estas líneas no penetran en el cuadrado interior. Resultan para el juego 24 puntos de intersección, y para que no se concluya inmediatamente juegan con seis, y mejor con nueve fichas.

V*rije vertaling:*

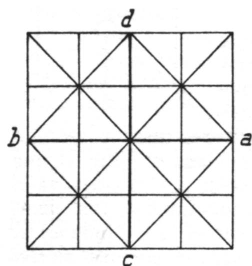

Los tres castros

Dit zijn 3 concentrische en evenwijdige vierkanten met dezelfde diagonalen en loodlijnen als in het gewone castro, zonder verder verschil dat deze lijnen niet in het vierkant zelf binnendringen Het spel heeft 24 snijpunten, en opdat het spel niet te kort duurt speelt men met 6, of nog beter met 9 speelstukken.

5 en rayas

Bij dit spel wordt niet de term Castro gebruikt door Santos Hernández (1901/1986:182), maar we nemen het toch op, want het spel wordt hier 5 en raya genoemd en dat is maar een kleine stap af van het eerder genoemde spel **los tres castros,** dat men ook 3 en raya noemt.

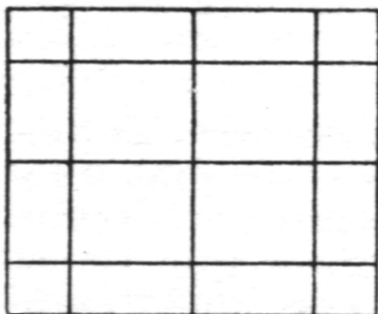

5 en Rayas

Het zijn dus verwante spelen. Iedere speler heeft 5 speelstukken en hij die er 5 op één rij krijgt wordt tot winnaar uitgeroepen. Het is een spel dat evenveel aandacht vraagt als het damspel, want bepaald gemakkelijk is het niet.

Los cuadros

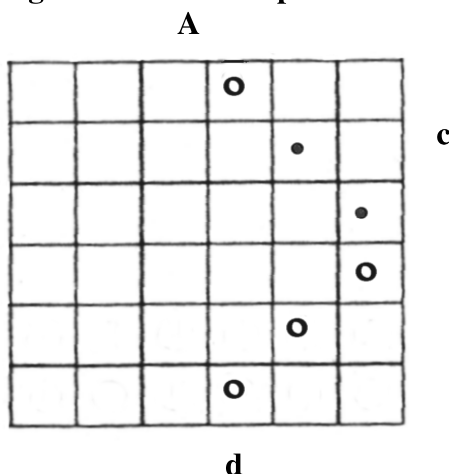
Bij het spel **los cuadros** hebben beide spelers 5 speelstukken. Men schuift een plaats naar alle richtingen toe. Hij die erin slaagt een speelstuk van zijn tegenstander vast te zetten, dus zonder beweging, kan dat stuk van het bord nemen. Winnaar is hij die de tegenstander zonder stukken laat, hetgeen helemaal niet gemakkelijk is. (Santos, 1901/1986:182)

Los Cuadros

1911 J.C.G. JONKER

Schoolgaande kinderen spelen het Damspel.

Bij het damspel **A** heeft hij, wiens schijven achter elkaar, zonder onderbreking, van het ene uiteinde tot het andere komen, gewonnen. Zie bij **d**. Maar bij **c** staan die 2 • • (door punten aangegeven schijven van de speler **b)** in volgorde; maar **a** zet de zijne (zoals afgebeeld is) op, zodat **b** het doel niet bereiken kan.

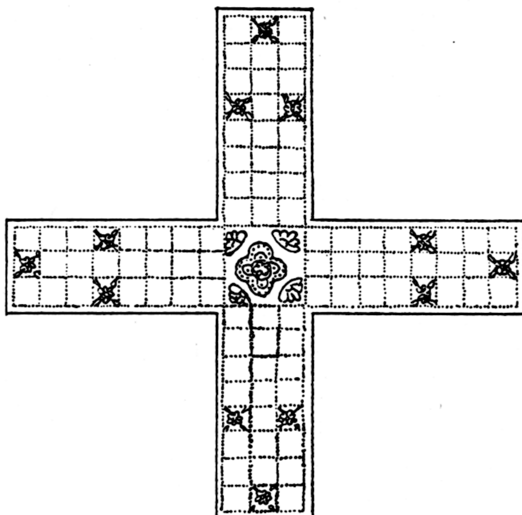
En van noord naar zuid, en van oost naar west, (van links naar rechts, van boven naar beneden van het dambord of getekend figuur), gaat het aldus: hij, wiens schijven, zonder onderbreking, op elkander volgend komen te staan, die is winner; doch op elkander gezette schijven komen hierbij niet voor (Jonker, 1911). *Jansen* merkt hier op dat het eiland Rotti in Oost-Indonesië ligt, waar dus Spaanse invloeden zijn waar te nemen. De beschrijving zou een vorm van het kinderspel **Castro** kunnen weergeven. Dus **tres en raya** op een geschakeerd bord.

BORDSPELEN MET KRUISEN

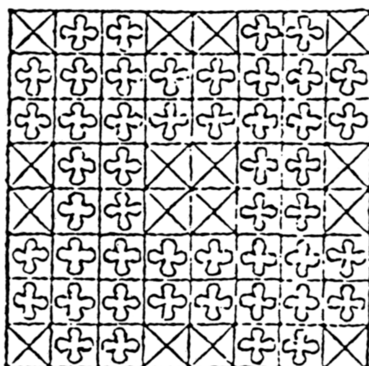
Dr. Ricardo Calvo

Bij verschillende spelen komen we regelmatig kruisen tegen op de speelborden. Een interessante studie daarover werd gepresenteerd door *Ken Whyld* tijdens de jaarlijkse ontmoeting van de schaakhistorici (The Königstein Group). Dit vond plaats in 1993 in het **Max Euwe Centrum** te Amsterdam, welke gebeurtenis ik bijwonen kon door een invitatie van Dr. *Ricardo Calvo* uit Madrid.

Pachisi bord

De plaatsen met een kruis op dergelijke speelborden heten in India **forten/kastelen**. Stenen op die plaatsen mogen niet geslagen worden (Grunfeld, 1994). Een groot kruisvormig pachisi bord vindt men op de binnenplaats van de Indische stad Fatehpur Sikri. Het spel was populair onder de Mughals, maar gewoonlijk was dit bord geborduurd in geweven stoffen (Whyld, 1993:1). Hier geven wij een Pachisi bord weer, zoals dat voorkomt bij *Falkener* (1892:260).

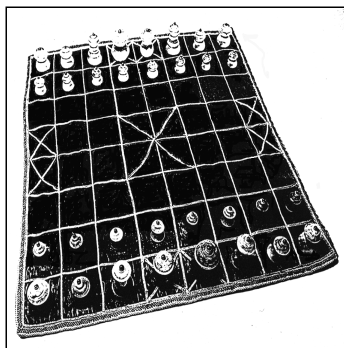

Shatranj-bord, 1694

In Perzië en India komen er ongebruikelijk gevormde schaakborden van 64 velden voor. De velden die aan de koning de veiligste bescherming geven zijn gemerkt met kruisen (Hyde, 1694:67). Als de koning in grote moeilijkheden komt kan hij zijn bescherming zoeken in dit gemerkte speelveld (kruis) en gevrijwaard worden van een vijandelijk aanval. Hier geven we dit type schaakbord weer, zoals dat voorkomt bij Hyde (1694a:67).

De Arabische veroveraars gaven de naam Shatranj aan de vroegere voorloper van het huidige schaakspel dat door de Moren naar Spanje gebracht werd. Dit was voor ongeveer 1000 jaar tot de 16e eeuw de standaard vorm voor het schaakspel. In sommige plaatsen

in Azië zelfs tot zeker de 19e eeuw (Pratesi; 1987:152-155). Het bord hiernaast bevindt zich in een Italiaanse privé collectie (Sanvito, 1992:70). De vraag is nu of deze kruisen, ookwel kastelen en forten genoemd werkelijk iets met het **Castro** te maken hadden.

Shatranj-bord 19e eeuw

In Spanje was het schaakspel al in het jaar 822 bekend (Calvo, 1993:83-97; Calvo, 1994). Diverse schaakstukken afkomstig uit deze periode zijn beschreven door *José Camón Aznar* (1936-1939:396-405). Of toen in Spanje al gespeeld werd op een tweekleurig geruit bord, zoals in Einsiedeln (Zwitserland) al het geval was (Einsidlensis 365, versregels 17-20) is nog de vraag.

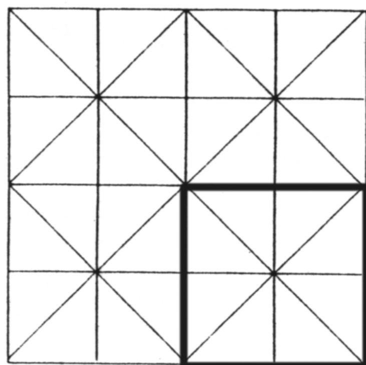
Het internationale schaakspel bereikte min of meer zijn huidige vorm in Europa rond tussen 1456 en 1471 en was een uitvinding van de Atlantische kusthavens, Andalusië of Extremadura en niet van Aragon, Kastilië of de Middellandse zeekust volgens *F.C. Görschen* (1975a: Nº 5:74-76; Nº 6:91-92; Nº 7:105-108). Meer voel ikzelf voor de hypothese van Dr. *Ricardo Calvo* (1991, Nº 7:82-89; 1992, Nº 3:34-46; 1995b:77-89), die vermoedt dat Valencia de geboorteplaats is geweest voor het moderne

schaakspel. Ikzelf plaats de datum voor de definitieve doorbraak van de nieuwe sterke dame in het schaak- en damspel tussen de jaren 1492-1495 in Valencia (Westerveld, 1994:103-124; Westerveld, 1996b).

DE ONTWIKKELING VAN LIJNENBORDSPELEN NAAR (ON)GESCHAKEERDE BORDSPELEN.

Volgens Jansen lijkt het erop, dat als we alles op een rijtje zetten, we het volgende schematische overzicht kunnen creëren:

→ LEGERKAMPSPEL:

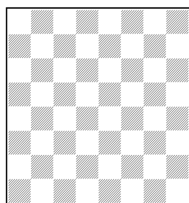
1. Alquerque-12
2. Marro
3. Castro
4. Real
5. Riga (Italië)

In dit verband kunnen deze woorden ook gebruikt worden als woorden die **damspel** betekenen. Wapenkunstig kijkt men alleen maar naar de indeling in 16 vierkantjes. Daar legt men de nadruk op. Dat is de overeenkomst met schaken!

↑ KINDERSPEL: 1. Alquerque-3
2. Marro
3. Castro
4. Real
5. Tres en raya
6. Trincarro

Ook hier heeft het er alles weg van dat de voorloper van het eerste dammen niet op een dambord, doch op een lijnenbord gespeeld werd en dat vermoedelijk onder invloed van het schaakbord, oude geschakeerde spelborden in de middeleeuwen (Beuningen, 1993), het alquerque-bord en het **castro**-bord er een zekere tendens te bespeuren viel naar het gebruik van het schaakbord voor het Spaanse damspel en een shatranj-bord met (ongeschakeerde) velden voor het eerste Turkse damspel. De ontwikkeling in chronologische volgorde kon dan wel eens de volgende geweest zijn:

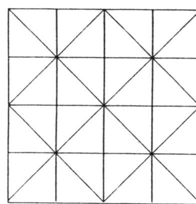
↙

←

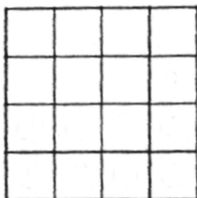
→

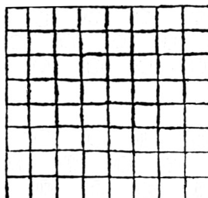

**Schaakbord
(1375-1425)**

**Gekroond speelbord
5x5, 6x6, 6x4, etc**

Alquerque-bord

Castro-bord? **Turks dambord**

CONCLUSIE

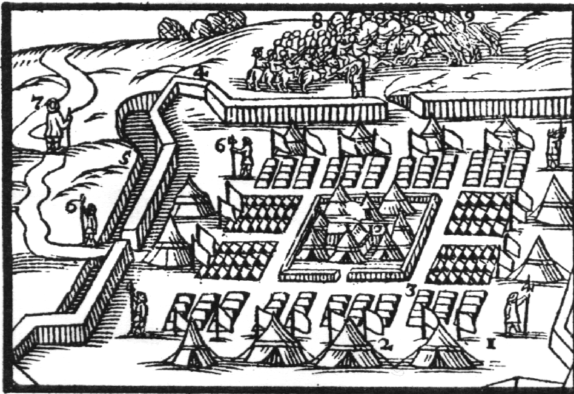
Castro was in Spanje in die tijd de naam voor het molenspel. Wij weten dankzij het beroemde manuscript van Koning *Alfonso de Wijze* dat dit spel ook **Alquerque de 9** genoemd werd. De beschrijving van *Cristobal de Villalon* is verwarrend, want hij doet het voorkomen dat het **Castro** (alquerque de 9?) een Spaanse uitvinding zou zijn geweest. Dit molenspel was echter al een heel oud spel, dat negenstukken in Nederland genoemd werd en door de Romeinen in West-Europa gebracht was (Eales, 1985:48-50; Reallexikon 1978, deel 3). Toch gelooft de eminente schaakhistoricus *Ricardo Calvo* (Alfonso 1283/1987:147) dat Castro niets anders is als het alquerque-9 spel dat wij in Nederland kennen onder de term van molenspel en waarover al vroeg *Zovitius* (1610) schreef en gebruik maakte van de term **meulenspel**.

Van *Covarrubias* weten we dat **castro** op lijnen gespeeld wordt en voorts heeft *Covarrubias* het erover dat dit spel velden en hoekpunten heeft en *Cristobal de Villalon* zegt dat het een andere naam is voor alquerque. Het **castro** spel kan anders zijn dan het alquerque spel, want *Diego de Guadix* leert ons dat castro op alquerque lijkt, want het lijnenbord waarop men speelt lijkt op een doorsneden legerkamp, doch hij zegt niet dat het hetzelfde spel is. *Brunet y Bellet* eeuwen later daarentegen zegt ons dat het marro-spel in het Kastiliaans **castro** genoemd wordt en heeft het over een riga-spel met 12 witte en 12 zwarte steentjes.

Met **castro** kan men de kruisen op het alquerque-bord of op de velden van een schaakbord (shatranj) bedoeld hebben. Deze kruisen werden in Indië en Perzië forten of kastelen genoemd. Een andere mogelijkheid is dat het Andarraya-spel gespeeld op een schaakbord (met het lijnenpatroon) aanvankelijk Castro ging heten

in Kastilië totdat de term damas in gebruik kwam. Meer onderzoek is derhalve nodig naar de betekenis van de bordterm **Castro.**

Het Turkse damspel werd in oud Jerusalem met torentjes (kasteeltjes) gespeeld. In Palestinië wonen de Spaanssprekende Joden, wiens voorouders in 1492, en later, hals over kop Spanje verlaten moesten. Was dit Turkse damspel niets anders dan het oude Spaanse Castro spel?

Castra (Das Feldlager)
(Comenius, 1658)

3. DAMA

ETYMOLOGIE VAN HET WOORD DAMA

Het kritische etymologische woordenboek van *Corominas* (1989) zegt ons het volgende:
Dama I, uit het fr. **dame** señora, en dat van het latijnse **Domina** dueña. Het eerste document bevindt zich in het werk van *Gonzalo de Berceo*, dat dateert tussen 1220 - 1255 (Berceo, 1255/1928:650).
Esti es nuestro sire, e esta nuestra dama
Vertaling: Dit is onze sire en dat is onze **dame.**
Tevens vinden we een verwijzing naar het woord **dame** in het werk van *Juan Ruiz*, Arcipreste de Hita. (Ruiz, 1330)

De Dicionario etimologico (Machado, 1967:755) laat ons weten:
Dama: s. Jogo; mais vulgar no pl. **jogo das damas** o port. **damas**, o cast. **dama** (ajedrez de la dama), o it. **dama** e o fr. **dame** (os dois ultimos com provábel origem espanhola, tal como creio, a forma portuguesa) continuam a designaçao (ludus) **dominarum** com que no séc. XIV se denominava o aludido jogo;
(Damas is volgens dit woordenboek de opvolger van de spelnaam **ludus dominarum** uit de 14e eeuw).

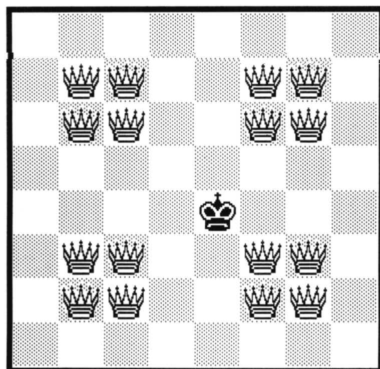
HET WOORDENBOEK (MIDDELEEUWEN) VAN ALONSO (1986):

Dama: (fr. dame y éste del 1. domina, dueña)

f.s. XIII al XV. Mujer noble o de calidad distinguida:
Vrouw van adel of van een aanzienlijke stand:
- **Esti es nuestro sire, e esta nuestra dama**; (Berceo, 1255/1928:650)
Dat is onze sire en dat is onze **dame.**
- **Gentil dama, cuyo nombre/vos es asy conveniente;** (Santillana)
Mooie **dame**, wiens naam U zo aanstaat
- **Ni espero que será a los varones menos plazientes las ilustres fazañas de las damas excelentes.** (Boccaccio, 1494/1506)
Evenmin verwacht ik dat de beroemde verrichtingen van de uitnemende **dames** minder aangenaam aan de heren zullen zijn.
- **Dama es casi señora, domina, ae, no.** (Nebrija, 1495)
Dame is bijna gelijk aan vrouw, heerseres.
- **Dezidme, mi dama, ¿quién mantiene al vivo¿ El vino, la rosa, y el grano de trigo, y una linda dama que duerma sonsigo.** (Guillén, 1475/1962)
Zeg me, mijn **dame**, wie houdt de levende overeind? De wijn, de roos en tarwekorrels, en een schone **dame** die bij hem slaapt.

ATTESTATIES VAN DE WOORDEN DAMA EN DOMINA VAN VÓÓR DE 16E EEUW.

Een Frans-Engels handschrift uit de 13e eeuw gebruikt de term **dame** in opgave N° 4 (Murray, 1913:589).
De guy de dames volie parler. (....) Le guy de dames si est nomé.

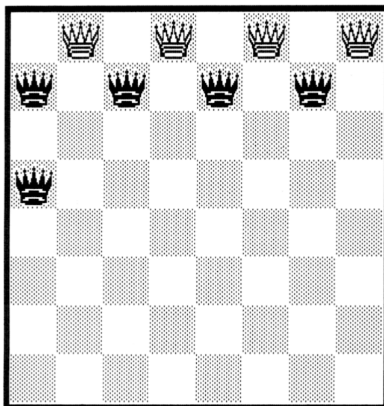
Civis Bononiae 249

Hier kan men dus al over een spel met **dames** (koninginnen) spreken in het schaakspel. In dit manuscript komt een positie voor waar 16 **dames** (koninginnen) de koning mat gezet hebben en het doet er niet toe waar deze zich bevindt. Dezelfde stand komt ook voor in het schaakmanuscript: **Civis Bononiae** uit de 15e eeuw.

DOMINA

Murray (1913:427) informeert ons over deze nieuwe naam voor de schaakkoningin in de 15e eeuw:
(...) and a new term **Domina** being introduced for the promoted Pawn. This is the case in the majority of the problems added to the **Civis Bononiae** collection in the 15th c. Florence MS. of that work.

HET LOMBARDISCHE SCHAAKSPEL

Bonus Socius 185

Er bestaat een latijns werk verzameld in Lombardije in de middeleeuwse periode dat als **Bonus Socius** bekend staat. Het handschrift dateert van de 14e eeuw en heeft een schaakstand met 5 zwarte tegen 4 witte koninginnen. Dit manuscript moet al vroeg in de 14e eeuw Frankrijk bereikt hebben, want men kent zeker 7 handschriften van Franse afkomst. Uit de teksten kan men opmaken dat het woord **dame** gebruikt wordt in de betekenis van een belangrijke vrouw (Murray, 1913:701) Dezelfde stand komt ook voor in het schaakmanuscript: **Civis Bononiae** onder nummer 247.

15E EEUW GUILLAUME DE SAINT ANDRÉ

In de 15e eeuw werd een manuscript in Franse taal geschreven (Murray, 1913:546), een vertaling van de schaakallegorie van de Italiaanse dominicaan *Jacobus de Cessolis*, die zijn werk tussen 1259 en 1273 schreef (Mehl, 1975). Het werk van *Cessolis* was

gebaseerd op **Breviloqium de virtutibus antiquerum principum** van *Jan de Gales* (Müller, 1981:69), welke op zijn beurt een anoniem handboek gebruikte met de titel **Moralitas de Scaccario** dat aan Paus *Inocencio III* (1198-1216) toegeschreven werd. Volgens *Hooper* (1987:60) gebruikte *Cessolis* **De Regimine Principum** door *Egidius Romanus* (Guido Colonna) als basis voor zijn werk. Wat betreft het 15e eeuwse manuscript van *Guillaume de Saint André*, de koningin krijgt haar oude Moorse gang op het bord en de koningin wordt roigne of **dame** genoemd. We weten niet of dit manuscript vóór 1490 geschreven is, zodat de waarde van deze informatie afneemt.

1489 GALLENSIS, JOH. (13E EEUW)

Deze auteur schreef een werk dat verschillende malen in de 15e eeuw werd gedrukt. Het heeft er alles van dat men het werk actueel houden wilde en daardoor werd de term **domina** ingevoerd.

Van der Linde vertaalde de tekst in het latijn als volgt:
Die Königinn oder Herrinn, welche Fers genannt wird, schlägt und geht schräg. (Murray, 1913:533 en 559; Zell, 1472).
- Regina, sive domina, quae dicitur Ferez, capit et vadit oblique - (Linde, 1874:149).

Murray (1913:533 en 559) laat ons weten:
Communiloquium sive Summa Collationum of John of Waleys (Johannes Gallensis); the printed editons of U, Zell, (Zell, 1472) Cologne, n.d. (editon princeps) and of Argentinae, 1489, Pars I, dist. x, cap. 7. The morality occurs in some, but not all, of the other printed editions.

We kunnen zo stellen dat in de 15e eeuw de Latijnse term ***Domina*** *(koningin) algemeen bekend was in de schaakwereld. Verder dat de term* ***dame*** *nog weinig gebruikt werd, maar wel bekend was bij het schaken. Tegen het einde van de 15e eeuw zou daar een grote verandering in komen en een doorbraak betekenen voor de schaakkoningin. Enerzijds zouden daar de liefdesgedichten aan het hof bij de idealisering van de vrouw naar* ***dame*** *in Spanje aan meewerken en anderzijds zou bij de verovering van de laatste Moorse vesting de Spaanse koningin* ***Isabel*** *een heel belangrijke rol spelen.* ***Isabel*** *zou als koningin, doch meer in de rol van generaal, overal in Spanje ter paard aanwezig zijn en haar leger naar de overwinning op de Moren leiden. Deze grote beweeglijkheid en leiderschap in het dagelijks leven van de koningin komt zo uiteindelijk tot uitdrukking op het schaakbord, waar men de schaakkoningin* ***dame*** *gaat noemen en haar dezelfde kracht en beweeglijkheid gaat geven.*

DE IDEALISERING VAN DE VROUW TOT DAME.

Vanaf 1438 deed een zeker type hofroman, dat afkomstig was uit de Zuidfranse Provence, zijn intrede in Spanje. Dit genre werd overvloedig gebruikt door de dichters en het woord **dame** kwam in opgang bij de idealisering van de vrouw, waarbij een liefdesproces geanalyseerd werd dat meestal gefrustreerd afliep. De oppermacht van de **dama** is één van de karakteristieke kenmerken van deze liefde. Uiteraard kan bij deze dichters het koninklijke hof niet ontbreken en zo zien we dat aan het hof van Koning *Juan II* van Kastilië dichters als de markies *van Santillana* en *Juan de Mena* een voorname rol spelen, evenals de broeders *Iñigo de Mendoza* en *Ambrosio Montesino*.

1438 ALFONSO MARTINEZ DE TOLEDO

"Envida, sy su dama buelve el ojo a otro que le mejor paresca" (Martínez, 1438/1990:140)

Jaloezie, als uw **dame** naar iemand kijkt die haar beter aanstaat.

1440 ? Iñigo López de Mendoza, Marques de Santillana

De Markies van Santillana

De Markies in zijn *Lírica menor*, geschreven tussen 1429-1440 gebruikt het woord dama in het volgende gedicht: (López, 1440/1988:6 en 79)

La moçcuela de Bores	De jonge huishoudster van Bores
(...) Mas vi la fermosa	(...) Maar ik zag de schoonheid
de buen continente,	met haar goed figuur
la cara plaziente,	en aangenaam gezicht
fresca como rosa,	fris als een roos
tales colores	zulke kleuren
qual nunca vi dama,	zoals ik nooit bij enig andere
nin otra, señores.	dame zag, mijne heren.

1443 CANARISCHE DAMES

Eveneens gebruikte men het woord dame bij traditionele liedjes. De **dames** van het eiland Palma zongen bij het overlijden van Heer *Guillén Peraza* in 1443 (Literatura, 1995:53):

Llorad las dames, sí Dios os vale (así Dios os valga)
Vrije vertaling: Laten de **dames** huilen, zo geeft God jullie kracht.

1455 ? JUAN DE MENA

Op zijn ziekbed schreef *Juan de Mena* (1454/1986:79,93 en 94) een gedicht, waarin de **dame** ter sprake kwam:

Donde yago en esta cama
la mayor pena de mí
es pensar cuando partí
de entre braços de mi dama.

Met mijn verziekte lichaam in bed
de grootste pijn voor mij
is als ik eraan denk toen ik mij losmaakte

uit de omarming van mijn **dame**

Koning Juan II en Juan de Mena (Ets van 1496)

1473 PEDRO GUILLEN DE SEGOVIA

We zijn alweer wat jaren verder als deze dichter (Guillén, 1475/1962) het woord **dame** gebruikt:

<<Dezidme, mi **dama**, ¿quién mantiene al vivo? El vino, la rosa, y el grano de trigo, y una linda **dama** que derma sonsigo.>>

Vrije vertaling:
Zeg me, mijn **dame**, wie houdt de levende overeind? De wijn, de roos en tarwekorrels, en een schone **dame** die bij hem slaapt.

HET LATIJNSE DOMINA WORDT DAME.

1490 ALFONSO DE PALENCIA

Deze auteur (Palencia, 1490/1967) gebruikte het Latijnse woord **domina** in 1490 voor zijn koningin in de inleiding van zijn woordenboek:

<.....> Excelle<n>tíssima domina Helisabeth Castelle legionis Aragionie atq<ue> Sicilie regina: ....

Dit werd vertaald in het romance (Spaans) als volgt:
<.....> La muy excelente señora doña ysabel Reyna de Castilla: & de Leon: de Aragon & de Siçilia:....

De zeer excellente vrouw doña *Isabel van Castilië: en van León: van Aragon: en van Sicilië*

We zien dat het woord **domina** in 1490 gebruikt werd voor de koningin. Verder dat **domina** vertaald werd door het woord **señora** en niet door **dama.** Spoedig zal daar verandering in komen.

1495 ANTONIO DE NEBRIJA

In zijn woordenboek (Nebrija, 1495) Romance (Spaans) - Latijn, gepubliceerd in 1951 door de *Real Academia Española*, (publicatie van 1495 te Salamanca) vinden we:

dama es casi señora: domina **NOVUM**

Slechts 5 jaar later dan *Alfonso de Palencia* wordt het woord dama voor koningin of oppermachtige vrouw een begrip.

Latinum.

Iniuncti operis argumentum.

Excellētissima domina Helisabeth Castelle legionis Aragonie atq3 Sicilie regina: inter innumera que mortalibus perhibuit suarum immortalium virtutū documenta: hoc etiam superaddere voluit: vt iussu tāte celsitudinis Alfonsus Palentinus gestorum hispaniensium scriptor subiret onus interpretandi vocabula lingue latine secundū hispani ydiomatis (quod romancium dicitur) explicationem. Quū probe nosset rerum vtilissimarum inuentrix magnam difficultatem inesse quibuscūq3 mediocriter latinitatē attingētibus hispanis: vbi per

Romance.

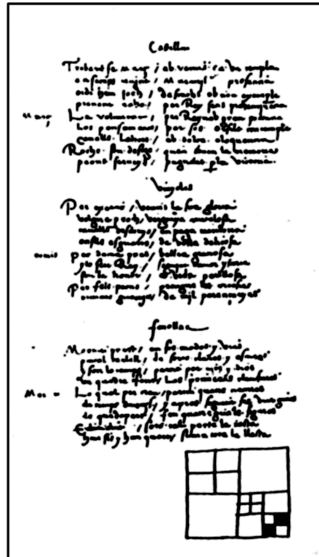
Argumento de la obra empreendida.

La muy excelente señora doña ysabel Reyna de castilla: y de leon: de aragon: y de sicilia: entre las inumerables demōstraciōes q̄ ha fecho alos mortales de sus imortales virtudes: quiso tābien añadir aq̄sto: q̄ por mādado de su tan notable alteça Alfonso de palēcia coronista delos fechos de españa tomasse cargo de interp̄tar los vocablos dela lēgua latina segūd la declaraçion del vulgar castellano (q̄ se dize Romance) Sabiēdo bien la mesma inuētora de cosas muy puechosas: la grād difficultad q̄ incurrē los de españa medianamēte p̄ncipiados enla latinidad: q̄ndo por vocablos la

**Bewuste passage in bladzijde uit:
Vocabulario en latin y en romance, 1490**

DE DEFINITIEVE DOORBRAAK VAN DE TERM DAME IN DE SCHAAKLITERATUUR.

1480 ? ESCACS D'AMOR

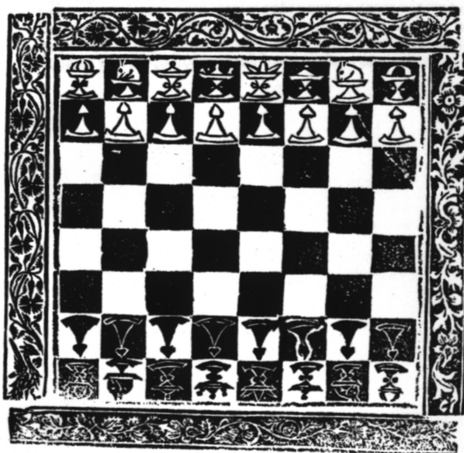
Narcis Vinyoles

In de 15e eeuw was er dus een veelvoudig gebruik van het woord **dame** bij de idealisering van de vrouw. De vrouw was heerserin. Dit liet zich ook op het schaakbord in Spanje zien, waar nu het gebruik van het woord **dame** in schaken een algemeen begrip wordt. Dat zien we duidelijk in het schaakmanuscript (Escacs d’amor) van *Narcís Vinyoles*. (1480?):

La Dama se'n torna a son loch

Vrije Vertaling:

De **dame** keert naar haar veld terug

Schaakdiagram in boek van Lucena,

1497 ? HET SCHAAKBOEK VAN LUCENA

(...) que entra dama y el primer lance que della iugare que prenda y de xaque como dama y cavallo por lo mucho que alas mugeres se les deve: y de alli adelante por barra: o por esquina.... (Lucena, 1497).

Vrije vertaling:

(....) dat naar **dame** (schaakkoningin) loopt en bij haar eerste zet slaat en schaakmat geeft als een **dame** en paard voor het vele dat we aan de vrouwen verschuldigd zijn: en vanaf dit moment recht of diagonaal. De definitieve doorbraak van het woord dame komt in het schaakboek van Lucena tot uiting.

Wie meer over dit beroemde schaakboek wil weten kan terecht bij Tasilo van der Lasa (1858:443-445, 481-498; 1859: 9-12, 41-45, 71-74, 102-104, 224-226) en ook bij Antonius van der Linde (1881b/1968: 231-239) en Dr. Adriano Chicco, Nº 2:36-37; Nº 3: 46-47).

1519 PEDRO DE COBARRUBIAS

Broeder *Pedro de Cobarrubias* in zijn boek ***Remedio de jugadores*** verwijst naar koningin *Isabel la Católica* (de Katholieke) en wel in het hoofdstuk over schaken. Het woord **dame** komt in deze tekst niet voor, maar we nemen de tekst toch op. Mijn hypothese is namelijk dat de sterke (oppermachtige) **dame** precies gebaseerd is op de heldendaden en standvastigheid van deze vorstin. (Westerveld, 1987:29; Westerveld, 1994a:103-124; 1994b; 1996b).

La reina se mueve como todos los inferiores en el tablero, salvo como el caballo, porque la reina no debe pelear, sino espantar los enemigos, como hizo en la guerra de Granada.

Vrije vertaling:

De koningin beweegt zich zoals haar onderdanen op het bord, behalve zoals het paard, want de koningin moet niet vechten, doch moet de vijanden verjagen zoals onze grote koningin *Doña Isabel* dat deed gedurende de oorlog met Granada. (Cobarrubias, 1519).

HET GEBRUIK VAN DE GESCHAKEERDE VELDEN

In Spanje was naar alle waarschijnlijkheid het schaakspel al in de 10e eeuw bekend. Er zijn schaakstukken aangetroffen uit die periode (Camón,1936:396-405). Aanvankelijk werd gespeeld op

borden met velden van één kleur en daarna maakte men gebruik van geschakeerde borden. Het oudste schilderij dat men kent van het schaakspel stamt uit de 14e eeuw en komt voor in een Museum te Palma de Mallorca in Spanje. Het vreemde is dat we alleen stukken zien op de witte velden. Was het wel werkelijk een schaakspel of was het een voorloper van een damspel?

Cō preuilegio real.

¶ Remedio de jugadores com-
pueſto por el reuerēdo maeſtro en ſancta theologia
fray Pedro de cobarrubias dela orden delos predi-
cadores: cōfeſſor dela muy illuſtre ſeñora doña Ma
ria de tobar duqueſa de frias ⁊c. A inſtancia del muy
yllustre ſeñor don Yñigo fernādez de velaſco conde
ſtable de Caſtilla duque de frias, ⁊c.

Remedio de jugadores, 1519

**San Nicolas, San Pedro y Santa Clara, 14e eeuw.
(Damspel? - Museum in Mallorca - Spanje)**

1509 FRANCISCO JIMÉNEZ DE CISNEROS (1436-1517)

Spaans kardinaal en politicus. Hij is één van de grootste figuren in de Spaanse geschiedenis. Geboren te Torrelaguna (Madrid) in 1436 en overleden in Roa (Burgos) in 1517. Hij studeerde eerst in Alcalá en daarna in Salamanca, waar hij Rechten en Theologie volgde. Na vele godsdienstige bezigheden werd hij op 56 jarige leeftijd door koningin *Isabel La Católica* als biechtvader benoemd. Hij liet vele Moren in het katolieke geloof dopen, maar was niet erg ruimdenkend, want hij gaf helaas opdracht vele Arabische manuscripten te verbranden. (Menéndez, 1964:702-715).

Kardinaal Cisneros in Oran, 1509

Kardinaal *Cisnero* was stichter van de Universiteit Alcalá de Henares, die gebouwd werd tussen 1498 en 1508. Voorts publiceerde hij de eerste meertalige bijbel in 1517. Vele jaren stond Kardinaal *Cisneros* aan het hoofd van de regering. Het is voor ons interessant om te zien dat de kardinaal zijn wapen met geschakeerde velden gebruikte voor zijn bijbel en tijdens de verovering van Oran (Menéndez, 1964 deel 17:702-715). Men kan dus stellen dat deze geschakeerde wapens het gebruik van het schaakbord voor het Spaanse damspel min of meer in de hand werkten.

Haec tibi pentadecas tetragonon respicit illud
Hospitium petri & pauli ter quinq; dierum.
Namq; instrumētum vetus hebdoas innuit: octo
Lex noua signatur. ter quinq; receptat vtrunq;.

Vetus testamentū multiplici lingua nūc
primo impressum. Et imprimis
Pentateuchus Hebraico Gre-
co atq; Chaldaico idioma-
te. Adiūcta vnicuiq; sua
latina interpreta-
tione.

Spaanse meertalige bijbel in 1517

SPOREN VAN HET DAMSPEL TUSSEN 1500 - 1700

1530 MATURINUS CORDERIUS (1479-1564)

De Franse humanist *Maturin Cordier*, gymnasiumdocent, wilde zijn leerlingen snel en grondig het klassieke Latijn aan-, en de moedertaal afleren. Het barbaarse Franse dialect vond hij slechts geschikt voor jonge kinderen en dienstpersoneel. Anders dan zijn collega's, die veelal met bars stemgeluid en klappen het klassieke Latijn erin sloegen, gebruikte *Cordier* de natuurmethode: zijn scholieren moesten de hele dag door Latijn spreken en werden door hun docent telkens in gesprekken betrokken. In de loop der jaren legde *Cordier* een lijst aan van 1800 zinnen waarin leerlingen het Latijn vindingrijk maar barbaars mishandeld hadden. In 1530 gaf hij een leerboekje uit, waarin hij voor alle situaties aangaf wat de correcte Latijnse zegswijze was.

Achtereenvolgens schreef hij op: **a.** de foutieve, **corrupte** Latijnse zin. **b.** dezelfde zin, maar nu in klassiek Latijn. **c.** de Franse zin, **d.** verfijningen. Het boekje bevat een hoofdstuk, waarin de spelen en spelletjes van de middelbare scholieren behandeld worden (Jansen 1994, Nº 35:43). **Daarbij is ook het damspel.** Deze auteur (Corderius, 1530) onderwijst hoe men **les tables pour iouer aux dames** correct schrijven moet. Zo is fout: **Ludamus ad dominas.** Dat behoort geschreven te worden als: **Ludamus calculi.** Voort wordt **Calculi, sunt orbiculi, quibus luditur in fritillo** vertaald als Les tables pour iouer aux dames, ou aultre ieu du tablier.

Dit houdt in dat in 1530 men al een spel met dammen kende, dat waarschijnlijk in Frankrijk een damspel was. Zijn leerboekje had in West-Europa groot succes. Ook bij de scholieren was het

populair. Het bleek echter al snel, dat de gebruikers met gretigheid juist de corrupte Latijnse zinnen gingen gebruiken. *Cordier* ontving wekelijks brieven van verontwaardige docenten. In latere edities werd het corrupte Latijn dan ook weggelaten. In 1546 verscheen de Vlaamstalige editie en in 1549 een Spaanstalige druk.

1531 CHÂTEAU DE PONT-D'AIN

Jean-Michel Mehl gelooft niet in een vroeg damspel en dat blijkt als we de volgende tekst van hem doornemen: Les traités théoriques et les textes littéraires ne soufflent mot des jeux de dames. Enfin, le premier document à mentionner explicitement un **jeu de dames** est un inventaire de château de Pont-d'Ain, daté de 1531 (Quinsonas, 1860:372; Mehl, 1990:146).

1535 FRANÇOIS RABELAIS (1494-1553)

In de eerste helft van de 16e eeuw schiep de Franse priester *Rabelais* de romanfiguur ***Gargantua***. Alles wat deze heldenfiguur verricht, wordt in termen van satire en overdrijving beschreven. Als de jonge ***Gargantua*** zich ontspant, doet hij dat bijvoorbeeld met het spelen van liefst 217 spelletjes. Deze spelen worden in een logische volgorde opgesomd: ***Gargantua*** speelt eerst een aantal kaartspelen, gevolgd door **trictracspelen**, behendigheids-spelen, etc. De spelen met de nummers 44/54 lijken alle spelen te zijn die op de **trictrac**-zijde van de speldoos (de houten evangelies) worden beoefend. (Jansen 1996, Nº 46:32-34; Rabelais, 1535). De 217 spelletjes van ***Garantua*** (1535) worden 586 spelletjes bij de vertaling door de Duitse jurist *Johann Fischart* (1575), terwijl de

Engelse edelman *Urquhart* (1653) nauwgezet het Franse origineel volgt. Een Nederlandse vertaling is van *Gallitalo* (1682).

François Rabelais

Johann Fischart

Franse editie in 1535/46 (Rabelais, 1535)	**Duitse editie in 1575** (Fischart, 1575)
36 à la mourre	rhat den finger
37 aux eschetz	schachmat
38 au renard	des fuchsses
39 au marelles	neuntenstein/fickmül
40 au vasches	des kü schwantzes
41 à la blanche	der planchen
42 à la chance	schantz
43 à la trois dez	der drey würffel
44 au tables	ticketack
45 à la nicnocque	der nickenocke
46 au lourche	lurtsch
47 à la renette	hupff auf duff auf?
48 au barignin	....
49 au trictrac	trickretrac
50 à toutes tables	auff allen tischen
51 au tables rabatues	des Legens
52 au reniguebien	Gott verleugnen

53	au forcé	Röpflins
54	au dames	Frauenspil

Marellen. Frans wandtapijt 1e helft 16e eeuw

Engelse editie in 1653 (Urquhart, 1653)	**Spaanse editie in 1971** (Alcofribas, 1971)
at love	a la mora
at the chess	al ajedrez
at Reynard the fox	al gato y la rata
at the squares	a tres en raya
at the cowes	a las vacas
at the lottery	a la blanca
at the chance or mumchance	a la suerte
at three dice or maniest bleaks	a tres dados
at the tables	a las tablas
at nivininack	al ñiquiñaque
at the lurch	al cazo
at doublets or queen’s game	al pujavante
at the failie	al bariguín
at the French trictac	al tric-trac
at the long tables or ferkeering	a todas las tablas

at feldown	a tablas rebatidas
at todsbody	al reniegadios
at need must	al forzado
at the dames or draughts	a las damas

Kruijswijk (1966:74) verwijst met het spel **au forcé** naar *Rabelais* voor het damspel met verplicht slaan. In de editie van *Rabelais* van 1542 wordt de term veranderd in die van forçat. (Rabelais, 1542/1973)

Jansen (1996, Nº 46:32-34) helt steeds meer tot de mening over dat de Franse term **jeu de dames** aanvankelijk de naam van een **trictracspel** was. Mogelijk dat spel dat eeuwen later nog op IJsland gespeeld werd, en waarin 2 partijen elkaar achtervolgen en telkens de achterste schijven van elkaar wegmaaien. De verliezende partij krijgt op een gegeven ogenblik de beschikking over een ***hoekratelaar***, d.i. een schijf die van hoek tot hoek mag springen. Zie voor een complete beschrijving het boek van *Fiske* (1905): ad elta stelpur = mädchenverfolgung.

En wat mogen we denken van de volgende titel in een Frans boek?: "Le plaisant jeu du reversis des dames" (Anoniem, 1634), dat niets met het damspel uit te staan heeft. Het bordstuk "table" in tables rebatues zou later in des *dames rabatues* veranderen, welk spel beschreven is in een Frans boek (Anoniem, 1698). Het spel *Damas rebatidas*, als we *Lozano Frau* (1872:52-59) geloven mogen, zou in 1509 uitgevonden zijn door een beroemde Spaanse oorlogsheld tijdens de belegering van Oran.

Ten aanzien van Nº 53 **au forcé** kan worden opgemerkt, dat er in de ***Compleat Gamester*** een wijze van trictracspelen staat beschreven, waarbij men verplicht moet slaan op straffe van verlies van een eigen schijf - ***Why not take me?***. De hier gebruikte

termen het **robje vangen** en **Röpflins** slaan op het Westeuropese woord **rob/rub** = beroven. (Jansen 1996, Nº 46:34).

Dat **force** en **forçat** een term was die ondermeer bij het kaartspel en backgammon spel gebruikt werd, blijkt wel uit wat *David Parlett* (1991:80) aanhaalt:

Twenty-One was preceded by one or more games called Thirty-One, first mentioned by name in a 1464 French translation of a sermon preached by *Bernadine* in 1440, and reported throughout the sixteenth century in all major gaming sources including *Rabelais* and *Cardano.* If it is the same as the **trenta un per forza** listed in the late 15th-century *Steel* manuscript - though **per forza**, *by force,* might imply a mode of play more akin to that of Cribbage.

De term **forçat**, met betrekking tot de 16e eeuw, komt voor in de werken van *Bordeaux* (1831), *Cotgrave* (1611) en *Sherwood* (1632). Het allereerste trictrac-spelboek is van *Jollivet* (1634).
Opmerking R.C.D. Jansen: au dames (Rabelais), Frauenspil (Fischart), at the dames (Urquhart), van ´t vrouwtje (Gallitalo) = le donne (1526 Francesco Berni) ?

1538 MATURINUS CORDERIUS (1479-1564)

Onder het jaartal 1530 treffen we een korte levensbeschrijving van deze auteur aan. In 1538 kwam de zoveelste herdruk uit van zijn leerboek van 621 bladzijden (Corderius, 1538). Dit werk werd ontdekt door de Italiaan *Dr. Pratesi* (1994, Nº 35:41-42), die de titel vond in de bibliografie van *H.J. Clodius* (1766).

XXXVIII, 46: **A. Ludamus ad dominas**. Iouons aux dames. B. **Non habemus tabularium**. Nous

n'avons point de tablier. A. **Ludamus calculis. B. Non habemus fritillum. Calculi, sunt orbiculi, quibus luditur in fritillo**. Les tables pour iouer aux dames, ou aultre ieu du tablier.
Martialis, Hic tibi bisseno numeratur tessera puncto. Calculis hic gemino discolor hoste perit. Varietas. Calculis, Scrupi. Apud Budaeum. Hic fritillus, est tabula lusoria. Vng tablier pour iouer aux dames, ou aux eschetz, ou a quelque aultre ieu**. Varietas, Fritillus, Alueus, Aluéolus. Tabula interpicta pro fritillo dicitur ab Hieronymo Vida. qui nostra aetate de ludo latrunculorum carmine scripsit eleganti.**

Samen met de Franse vertaling vinden we voorbeelden, verwijzingen, zowel als lijsten met Latijnse synomiemen. Laat ons de voor het damspel gereserveerde namen schetsen:

Onderwerp	Latijn	Frans
1. spel	ad dominas	aux dames
2. stukken	calculi, scrupi	tables
3. bord	alveus, alveolus, tabula lusoria tabula interpicta	tablier

Hier zien we dat het woord **tables** gebruikt wordt in de betekenis van damschijf. Het is hier de vraag of het corrupte Latijn **ad dominas** gebruikt werd in de betekenis van het spel met de dammen of voor het spel met de damstukken. Ik geloof alleen in het spel met de dammen.

1547 ANTONIO DE TORQUEMADA (1508?-1569)

Spaanse schrijver die tot bloei kwam tussen de jaren 1553 en 1570. Hij werd in het Koninkrijk León geboren, dichtbij Astorga. Alles heeft er weg van dat hij gestudeerd heeft in Salamanca, waar hij grote kennis verkreeg van de medicijnen, aardrijkskunde en theologie, alhoewel hij zich niet tot priester liet wijden. Hij was vanaf 1530 tot aan zijn dood in 1569 in dienst als secretaris van Don *Antonio Alfonso de Pimentel*, graaf van *Benavente*. Laatstgenoemde was zeer bevriend met Keizer *Karel de Vijfde*, die hij begeleidde op talloze veldtochten. De vriendschap bleek wel uit het feit dat de graaf van *Benavente* de doopvader en voogd van *Philips de Tweede* was. Deze laatste benoemde zelfs jaren later zijn doopvader als vice-koning van Valencia (Fuster, 1991) tussen 1566 en 1572.

De beroemde boekenverzamelaar *Nicolao Antonio* (1672) beschreef *Torquemada* (1547) als een auteur van een damboek:

- el juego de marro de punta ó damas, 1547.

In één van de dialogen van zijn boek **Colloquíos**, waarin de verslaving van beroepsspelers beschreven wordt, lezen we tegen het slot (Torquemada, 1553) een zin die betrekking kan hebben op het damspel:

No digo yo tal cosa, que otros juegos ay lícitos, assí como birlos, pelota y axedrez y los semejantes a éstos.

Vrije vertaling:

Zoiets zeg ik niet, er zijn andere spelen die toegestaan zijn, zoals **birlos**, het balspel en het schaakspel en die daarop lijken.

Met het zinsgedeelte: ***die daar op lijken*** kan hij best het damspel bedoeld hebben dat toendertijd op een schaakbord gespeeld werd met stukken die op schaakpionnen leken. Voor een verdere beschrijving over deze damauteur verwijzen we naar het hoofdstuk over *Torquemada.*

1549 MATURINUS CORDERIUS (1479-1564)

In 1549 verscheen een Spaanstalige druk van het Latijnse leerboekje van bovengenoemde auteur (Jansen 1994, Nº 35:43). In dit boekje, gedrukt door *Servaes van Sassen* te Leuven, met privilege van keizer *Karel V*, komen de volgende Spaanse zinnen (Corderio, 1549) voor over het damspel: *(= 1552 Vlaamse uitgave)*

A. Ludamus ad dominas.
A. Iuguemos a las damas.
A. **Ludamus calculis**
(A. Laet ons dammen)

B. Non habemus tabularium.
B. No tenemos tablero.
B. **Non habemus fritillû**
(B. Wij en hebben gheen damberdt)

Calculi, sunt orbiculi, quibus luditur in fritillo.
Las pieças con que juegan a damas.
(de schijven om te dãmen / oft ander verkeerspel)

In de Spaanstalige uitgave is de zinssnede **ou aultre ieu du tablier** weggelaten. De Latijnse tekst hierboven heeft betrekking op één spel, het damspel, in tegenstelling tot de Franse vertaling van

1530, waar de tekst betrekking heeft op meerdere spelen, en de Vlaamstalige van 1546/1552 (Jansen 1994, Nº 36:33).

Martialis,
Hic tibi bisseno numeratur tessera puncto.
Calculus hic gemino discolor hoste perit.

Variet. Calculi, scrupi. Apud Budaeum.

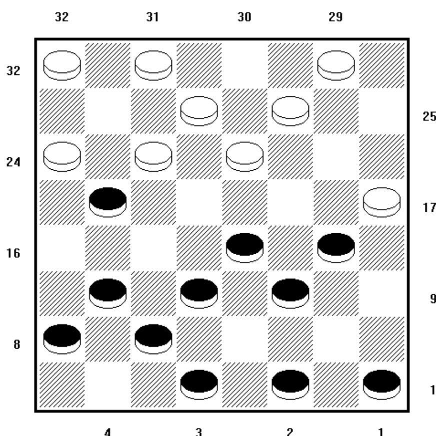
Hic fritillus, est tabula lusoria.
La tabla para jugar a las damas.
(Een berdt om te dammen / oft schaeckberdt / eenich ander spel)

Varietas. Fritillus, alueus, alueolus, Tabula interpicta, pro fritillo dicitur ab Hieronymo Vida, qui nostra aetate de ludo latrunculorum carmine scripsit eleganti.

1549 JOHAN FREDERIK VAN SAKSEN

Vele beroemdheden uit het midden van de 16e eeuw lieten zich portretteren door de Nederlander *Anthonio Mor*. Zo ook de keurvorst van Saksen, *Johan Frederik de Grootmoedige*, die én liefhebber van het goede leven was én voorvechter van de protestantse zaak. *Mor* schildert hem in 1549 in Brussel als de keurvorst de gevangene is van *Karel V*. *Johan Frederik* wordt afgebeeld tijdens een partijtje schaak met een Spaans officier. Het vreemde van de zaak is dat alle onconventionele schaakstukken met uiterste zorg op velden van één kleur zijn geplaatst. De stand van 9 om 11 lijkt op een positie uit een dampartij (Jansen 1995, Nº 48:27).

Als we even het stuk vergeten dat de Spaanse officier in zijn hand heeft dan krijgen we een stelling op het bord die we hier in het bijgaande diagram weergeven en welke bijvoorbeeld door het volgende partijspel zou kunnen zijn ontstaan:

Zwartspeler: Johan Frederik van Saksen

1. 12-15 23-19
2. 10-14 21-17
blazen van het witte stuk op 19
3. 9-13 22-19
blazen van het witte stuk op 17
4. 5-10
blazen van het zwarte stuk op 14
4. 27-22

4. 27-22
blazen van het witte stuk op 19
5. 10-14 25-21
6. 6-10 21-17
7. 7-12 28-23
8. 4-7 30-27
9. 15-20

En zo krijgen we de betreffende stand op het bord. In dit spel begon zwart. Dat was in die tijd normaal, want ook bij *Pedro Ruiz Montero* (1591) was dat het geval.

Johan Frederik van Saksen, 1549

1554 JUAN DE JUNTA

Giovanni di Giunta was de zoon van de Florentijnse humanist, uitgever *Filippo di Giunta* en neef van de Venetiaanse uitgever van liturgische en juridische boeken, *Lucantonio di Giunta*. In 1520 kwam hij in Spanje aan. Vanaf 1526 is hij drukker te Burgos en hij verandert zijn naam in *Juan de Junta.* Hij heeft drukkerijen en boekhandels in Burgos en Salamanca.

Als in 1556 *Juan de Junta* in Lyon verblijft, begint zijn schoonzoon, de Vlaming *Matias Gast*, een proces tegen de filiaalhouder te Salamanca. Deze zou goederen ontvreemden uit de zaak te Burgos. In verband hiermede laat *Matias Gast* door de notaris *Pedro de Espinosa* in 1556 een inventarisbeschrijving van de zaak te Burgos opmaken. De zaak in Burgos bestond uit een groothandel, drukkerij en binderij, alsmede een boek- en

papierhandel (Pettas, 1995). (Deze inventaris wordt bewaard in het **Archivo Histórico Provincial** te Burgos).

In de inventaris lijst vinden we:
11 Iuego de damas pp 25 275

Vrije vertaling: (11 boekjes over het damspel; **pp** betekende klein formaat (parvulorum of iets dergelijks).

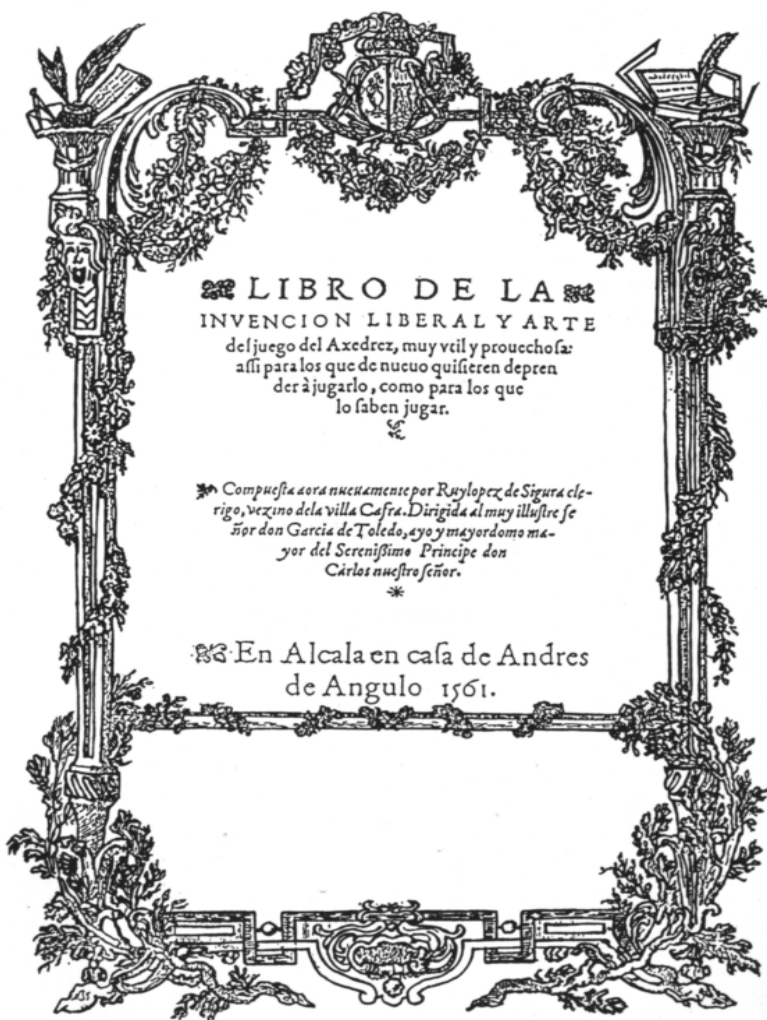
1561 RUY LOPEZ DE SIGURA

Ruy Lopez de Sigura (1561) in zijn werk: ***Libro de la invención liberal y arte del juego del Axedrez*** zegt in het hoofdstuk over de koningin het volgende:

Y del rey, y la reyna nadie duda, por el rey significarse el señor y principe de la gente dela guerra: y por la reyna, ò dama, representarse el capitan general de aqueste exercito: à imitacion de las amazonas, como arribva dexamos declarado.

Vrije vertaling:

En van de koning, en de koningin niemand twijfelt eraan, voor de koning betekent het heer en aanvoerder van de soldaten: en voor de koningin, of dame: de functie van kapitein- generaal van dit leger: in navolging van de Amazonen, zoals we dat hierboven hebben verklaard.

LIBRO DE LA
INVENCION LIBERAL Y ARTE
del juego del Axedrez, muy vtil y prouechoſa:
aſſi para los que de nueuo quiſieren depren
der à jugarlo, como para los que
lo ſaben jugar.

Compueſta aora nueuamente por Ruylopez de Sigura cle-
rigo, vezino dela villa Cafra. Dirigida al muy illuſtre ſe
ñor don Garcia de Toledo, ayo y mayordomo ma-
yor del Sereniſsimo Principe don
Cárlos nueſtro ſeñor.

En Alcala en caſa de Andres
de Angulo 1561.

Werk van Ruy Lopez, 1561

1565 GESCHAKEERDE WAPENS

De beroemde jurist *Joost de Damhouder*, die o.m. belast was met het toezicht op de Vlaamse dammen en dijken, nam bij zijn verheffing in de adelstand een dambord als wapen (Muur, 1947:30). In een geuzenlied wordt aan het geschakeerde familiewapen van *Alva* gerefereerd als men het heeft over het schaak-, dambord dat hij uit Spanje heeft meegebracht (Jansen 1996, Nº 48:27). De *Hertog van Alva* wordt regelmatig afgebeeld met een geschakeerd familiewapen (Historia de la Humanidad 1979, deel 5:307), zoals we dat hier zien. Een vrijwel identieke afbeelding komt voor als een kopergravure van *Frans Huys* dat zich in het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt.

Wapen van Joost de Damhouder **Het wapen van Alva**

En er is ook een illustratie bekend, waar men *Alva* een verzoekschrift aanbiedt. Boven het hoofd van *Alva* ziet men weer zijn familiewapen hangen.

Het damwapen boven Alva

1567 J. GRÉVIN, J / C. VAN BOMBERGHEN

Vlaams:	**Frans:**
verkeerbert	tablier
te spelen of met dammen	iouer aux dames
(of ticquetacq)	(ou au triquetrac)
oft ‘t schaeckspel	ou aux échetz,
of oock 't verkeren	ou à la renette ou à l'ourche

Le meuble commun de la salle et de la chambre. Dialogve IIII. Charles, Martin, et Simon. Charles:

Vlaams: Mijn ghesel, het is veel te schoonen weder om nu te slapen, ‘t is vele beter dit verkeerbert te nemen, ende spelen of met

dammen, of ticketacq, oft ‘t schaeckspel, oft oock ‘t verkeren (Grévin, 1567).
Frans: *Mon amy, il fait trop beau pour dormir maintenant. Il faut mieux prendre ce tablier, a iouer aux Dames, ou au triquetrac, ou aux échetz ou à la renette, ou à l'ourche.*

1567 FRANCIS BORGIA

In 1567 bracht de Spaanse Jezuiet *Nadal* een visitatie aan de pas opgerichte scholen in de zuidelijke Nederlanden (Pachtler, 1887:402). Hem werd gevraagd welke spelen de scholieren mochten spelen. *Nadal* besprak het op een vergadering in Frankrijk. De conclusies werden door de Jezuieten-generaal *Borgia* overgenomen en aan alle Jezuieten toegestuurd. En zo kregen we in 1568:
Richtlijnen voor internaatsleerlingen van *Francis Borgia* (voormalig onderkoning van Catalonië en generaal van de Jezuietenorde geworden na de dood van *Ignatius van Loyola en Lanez*):
Convictoribus etsi non prohibeatur lusus Schaccorum et damarum, non tamen laudatur; melior est pilae palmariae, disci, sphaerularem ad annulum jactarum et ad pyramides ligneas.

Vrije vertaling:

Ofschoon het internaatsleeringen niet verboden moet worden te schaken en te **dammen**, valt dit toch niet te prijzen; het verdient de voorkeur dat ze tennissen, werpen met de schijf, balwerpen door een poortje (klossen) en kegelen.

1585 ULISES ALDROVANDI (1522-1605)

Beroemd natuurvorser, wijsgeer en dokter. Hij stamde uit een vooraanstaande rijke familie en werd opgevoed in Bologna en Padua. In 1549, na het beëindigen van zijn studies werd hij gevangen genomen op verdenking van lutheranisme. Hij kreeg pas zijn vrijheid terug bij de dood van paus *Paulus III.* Daarna reisde hij door geheel Europa. Hij werd tot lector benoemd in de Bolognese Studeerkamer toen hij zich wijdde aan het onderwijs, welk werk hij afwisselde met vele reizen. Hij schreef een manuscript, volgens *Dr. Chicco* in 1556, over het damspel met de titel: **De ludis tum publicis tum privatis methodus** (Aldrovandi, 1585) welk werk zich in de universiteitsbibliotheek van Bologna bevindt (Chicco 1978, deel I:10).

Ulisses Aldrovandi

Het manuscript werd echter aan het eind van de 16e eeuw geschreven (Pratesi, 1987:40-41). Deze auteur is uitvoerig behandeld in het hoofdstuk **Scruporum & Calculorum.**

1580 VALLE ?

De eerste verwijzing naar de auteur van een damboek genaamd *Valle* kwam voor in het speciale Kerstmisnummer onder het kopstuk **LOS JUEGOS ETERNOS** (De eeuwige spelen) van de Madrileense krant ABC in het jaar 1962. Een zekere heer *De las Casas* (Cantalapiedra, 1996) geeft een uitvoerige historische beschrijving weer van het dammen in Spanje en noemt een auteur *Valle*, die *Caro* in zijn boek van 1626 noemt. Voorts merkt hij terloops op: **Pero, por muy antiguo que sea su origen el juego de las damas huele a la Edad Media. Juego de castillo con papel aceitado en vez de cristales, pero con tapices, y de Cortes de Amor con damas vestidas de brocado y mangas de perlas.** *Vertaling:* Maar hoe oud zijn oorsprong ook moge zijn het damspel heeft te doen met de Middeleeuwen. Het spel met de kasteeltjes met geolied papier in plaats van de glazen stukken, maar met tapijten aan het liefdeshof met dames in brokaat gekleed en mouwen met parels.

Het gehele artikel werd vertaald in het Portugees en een jaar later opgenomen in het damtijdschrift **Enciclopedia Damista** (1963, Nº 72:473-474), terwijl men terloops opmerkte dat de verwijzing naar *Valle* op een sprookje berustte. Dit artikel van ABC kwam in het bezit van de Portugees *Francisco Hendriques* dankzij de vrijwillige medewerking van Doña *Victoria Vindel*, dochter van de bibliograaf *Pedro Vindel*, die de hartstocht voor oude damboeken geërfd had van haar beroemde vader. Zes jaar later vond een belangrijke gebeurtenis plaats: het was *Victor Cantalapiedra*

Martin uit Valladolid die plotseling in het bezit kwam van een manuscript dat op 1595 getaxeerd werd en waarin de naam *Valle* in voorkomt. Eén en ander maakte *Cantalapiedra* bekend in één van de belangrijkste Portugese kranten (Jornal de Almada) die zich bezig hielden met dammen. Vanwege het feit dat *Cantalapiedra* geen bewijsmateriaal laat zien, wordt hij ten onrechte niet geloofd. Naspeuringen naar het boek van *Caro* (1624) leverden uiteindelijk resultaat op, doch de Fransman *Jean-Pierre Etienvre*, die op een uitstekende wijze het manuscript van *Caro* beoordeelt en weergeeft, maakt dezelfde fout als de Portugezen door *Valle* te verwarren met de naam *Valls* (Caro, 1624:204). *Etienvre* (1987, 1990) wordt als een expert van de Spaanse spelen beschouwd. Hoe het ook zij, *Caro* heeft waarschijnlijk wel *Alonso Guerra* gekend, want beiden hadden op de Universiteit van Osuna gestudeerd.

Gelukkig heeft de heer *Victor Cantalapiedra Martin* zich nu bereid verklaard de bewuste bladzijde uit zijn manuscript voor dit boek ter beschikking te stellen, zodat alle verdere twijfels nu de bodem worden ingeslagen. De bewuste zin **no se juege ni del número 6-10 (como dice Valle)** betekent in het Nederlands: *men speelt evenmin 6-10 zoals Valle dat zegt***,** is een rectificatie op een spelgang in een stand die niet in het boek van *Lorenzo Valls* voorkomt. Is dat dan verder ook geen bewijs dat *Valle* echt geen *Valls* is?

Jansen kwam verder de tekst “Balla: juego de damas” tegen, in een inventarisbeschrijving uit het jaar 1701 (Sanz, 1977:150). *Balla* en *Valla* spreekt men op dezelfde manier uit en een verschil tussen *Valla* en *Valle* is dus klein. Meer onderzoek is derhalve gerechtvaardigd naar de naam *Valle*.

Tratado. 2º. deste. 2º. Libro.

21	14	15	19
22	15	12	19
27	22	19	23
22	19	2	6
31	27	8	12
20	16	6	11
27	20	11	18

Si quando fugò de

20	15	*fugando*	
19	14	3	6
14	11	6	15
20	11	7	14
16	7	4	11
24	20	5	10
20	16	18	22
26	19	14	23

16	12	11	15
12	7	15	20
7	4	20	24
4	7	10	14
7	21	13	18

con lo ganamos el juego

Quarta diferencia dela Treta Primera

23	19	11	15
28	23	10	13
23	20	6	11
19	14	11	18
21	24	15	19
22	15	12	19
27	22	19	23

De el Jugar de Postre de Peones. fol. 51.

22 19 2 6
31 27 8 12
20 16 6 11
27 20 11 18
19 14 3 6
Si quando se jugó de
14 11 Jugára de
31 28 no se juegue
del numero 6 11
ni del numero 6 10
(como dize Valle)
que de ambos modos
se pierde, Sino del
numero. 13 17
28 23 6 11
23 19 18 22

20 15 11 18
15 8 17 21
26 17 9 13
17 10 5 23
24 20 22 27
20 15 23 28
30 23 7 12
16 7 4 27
con lo gana mas el juego.

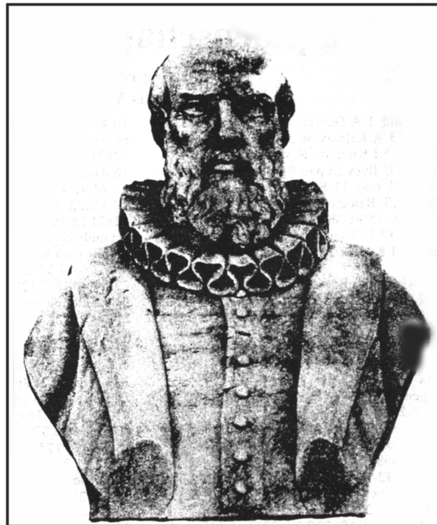
Treta. 2ª

23 19 11 15
21 17 6 11
28 23 11 14
32 28 15 20
24 15 14 18

Twee bladzijden uit het manuscript van Alonso Guerra (1595) dat de naam Valle vermeldt.
(In bezit van Don Victor Cantalapiedra Martin - Valladolid)

1588 CORNELIS KILIAAN

Hoewel het woord **dammen** al vóór 1550 voorkomt in een Nederlands schoolboekje blijkt het toch nog zo'n 30 jaar onmogelijk het aan een vast spel te koppelen. In de ene tekst wijst alles erop dat er gedacht moet worden aan **trictrac-spel**, in een andere wijzen de gegevens richting dobbelspel (**rijfelen**) op een geschakeerd bord, in weer een ander geval lijkt het woord in de betekenis van steentjesspel (**alquerque**) gebruikt te worden. De eerste die het woord **dammen** hanteerde in de betekenis die we er tegenwoordig aan geven was de Antwerpenaar *Cornelis van Kiel* (1530-1607) ook wel *Kiliaan* genoemd (Jansen 1996, Nº 47:30).

Borstbeeld van Kiliaan in 1863

In de onderneming van *Plantijn* was *Kiliaan* 50 jaar actief als meesterknecht, zetter, corrector en redacteur van woordenboeken. *Kiliaan* geniet blijvende faam als de maker van 2 woordenboeken

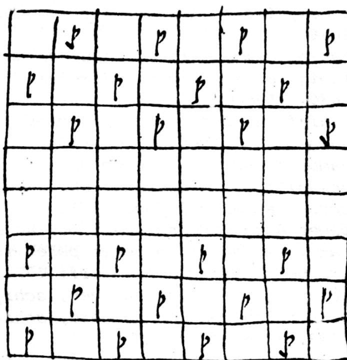
Nederlands-Latijn, die in 1588 (Kiliaan, 1588) en 1599 (Kiliaan, 1599; Kiliaan, 1981) op de markt verschenen. In zijn woordenboeken onderscheidde hij **tweelf-stecken** en **neghen-stecken.** Hij rekende tot deze steentjes-spelen: **marellen, morellen, molenspel, marella** (It.) en **ieu de merelles** (Fr.). Meestal sprak men van **madrellus en madrella.** Op gezag van een classicus nam *Kiliaan* aan dat dit van van oorsprong Keltische woorden waren, die in de vertaling stokjes-/takjesspel betekenden. Het is verleidelijk om richting Noord-Afrika te kijken waar nu nog **alquerque-spelen** met stokjes, in het zand gestoken, gespeeld worden. En vandaag de dag verkoopt ***De Bijenkorf*** molenspelen waarbij het de bedoeling is staafjes in gaten te plaatsen! Interessant is dat na 1588 het woord **domina** niet langer uitsluitend met **vrouwe van het huys** en meesteresse vertaald wordt, maar ook met **dame** (Jansen 1996, Nº 47:30).

In de bijlage van zijn boek neemt *Kiliaan* (1588) woorden op die afkomstig zijn uit het Latijn, Frans, Italiaans, Spaans of van vreemde oorsprong:

Dame/damme	**Domina, hera**
Dame/dam-steck	**Scrupulus, calculus**
Damen/dammen	**Ludere scrupis duodecim; vulgo ludere ad dominas**
Dame-spel/dam-spel	**Lusus duodecim scruporum**

1590 LUDUS DOMINARUM DIFFICILIS

The name is found in a 16th c. ms. in the Communal Library (Biblioteca Communale c. 1590) in Perugia (Italy). Murray (1952:72 en 78) gave **ludus dominarum** as the Latin word meaning draughts Velen hebben erover geschreven: (Pratesi, 1987:40; Kruijswijk, 1966; Stoep, 1984:125).

Ludus dominarum difficilis

In een manuscript met bordspelen bevindt zich een diagram van 8x8 velden van één kleur. De positie is gelijk aan die van de beginstelling; dus 12 witte pionnen tegen 12 zwarte pionnen. De beschrijving luidt:

ludus dominarum difficilis.

1591 PEDRO RUIZ MONTERO

Inwoner van Lucena (Córdoba), auteur van een damboek, met als titel:

Libro del juego de las damas vulgarmente nombrado el marro, Valencia 1591.

Alonso Guerra (1595) geeft aan deze damauteur de bijnaam ***El Marro***, terwijl *Lorenzo Valls* (1597) hem ***El Andaluz*** noemt. Voor zover bekend tot heden was *Pedro Ruiz Montero* (1591) de eerste damauteur die de openingen van het Spaanse damspel beschrijft. Volgens hem kwamen in Valencia de beste dammers voor en dat was de reden daar maar zijn boek te laten drukken. Dit is het aan ons oudste bekende damboek ter wereld dat nog in de bibliotheken te vinden is. Het is verder heel interessant te mogen constateren dat *Pedro Ruiz Montero* op bladzijde 24 van zijn boek naar een eerder gedrukt damboek te Valencia verwijst.

1595 ALONSO GUERRA

Deze naam komt voor op een manuscript van 1658 dat opnieuw geschreven is door Don *Diego de Argomedo*. De titel luidt:

Libro para iugar a las damas. Compuesto por el Licenciado Alonso Guerra, natural de la villa de Ossuna, en el Andaluzia. Reduzido assimismo en este mesmo estilo por el dicho Ldo. Don Diego de Argomedo. En este dicho Año de 1658.

Alonso Guerra (1595) haalt, eveneens *Caro* (1624) in zijn manuscript de naam van een andere damauteur aan, genoemd *Valle*. Volgens *Cantalapiedra* te Valladolid, die dit manuscript in zijn bezit heeft, kan men het dateren op ongeveer 1595, want het vermeldt stellingen die wel op *Pedro Ruiz Montero* betrekking hebben, doch niet op *Lorenzo Valls*. Het is dus volgens hem iets eerder geschreven als 1597. Meer bewijs acht ik nodig, want ook

Cantalapiedra vergist zich. Hij schatte eens een werk van *El Canónigo* op 1650 (Canónigo, 1750) dat dankzij naspeuringen van *Viergever* en *Kruijswijk* (Westerveld, 1996a:46) op een eeuw later gedateerd moest worden.

1597 LORENZO VALLS

Deze damauteur woonde in Alicante en schreef een damboek genaamd:

Libro del Juego de las damas, por otro nombre el Marro de Punta, dividido en tres tratados (...), Valencia 1597.

Lorenzo Valls (1597) probeert verschillende stellingen van *Pedro Ruiz Montero* (1591) te verbeteren. *Beyer* (1734) haalt *Valls* aan in zijn boek.

1604 FRANCISCO LOPEZ DE UBEDA

Deze schrijver liet ons het volgende na:
II, 212 (Derde boek, 1. hoofdstuk)

A esto de pieça suelta les solia yo decir: por cierto, que no os entendeis; en realidad de verdura, que una moça villana (digo, de villa), yendo a ciudad, es como peon, que en yendo suelto, se haze más presto **dama,** segun dizen los jugadores del juego de los *Alva*, que es de los escaque (López, 1604/1912):

Vrije vertaling:
Citaat uit: **La Picara Justina (de schelmse Justina)**
Wat betreft mijn vrije handelen, zeg ik altijd: jullie begrijpen er niets van; ‘t is nu eenmaal zo dat een **dorps**meisje dat in de stad

komt, kan worden vergeleken met een pion, een vrijpion die zo snel mogelijk dame gaat worden, zoals de spelers uit **Alva** ‘t noemen, die ‘t schaakspel beoefenen.
(Justina verdedigt zich tegen haar broers die haar zelfstandig optreden afkeuren).

1607 CORNELIS KILIAAN
(De zogenaamde “omgekeerde Kiliaan”)

In het woordenboek van *Kiliaan* (1607) vinden we terug:
Scrupus, calculus, latro, schijve; scheve, fland. schaek-schijve; schaek-stek; dame: dam-stek; dammeler; **qua tria posteriori etiam speciatim lapidem seu globum diada in lusu valentem denotant.**
<...> de laatste van de 3 (genoemde damstukken) is specifiek de gekroonde steen met kracht (extra macht) in het spel.

1608 FRANCISCO QUEVEDO VILLEGAS

El Sueño de infiero (Astrana, 1932:156).
Pasé alla, y vi (qué cosa tan admirable y qué justa pena!) los barberos atados y las manos sueltas, y sobre la cabeza una guitarra, y entre las piernas un ajedrez con sus piezas de damas (....).
Vrije vertaling:
Toen ik daar langs ging zag ik de vastgebonde kappers met de handen vrij, en boven hun hoofd un guitaar, en tussen de benen een schaakbord met de damstukken (...)

1611 SEBASTIAN DE COVARRUBIAS Y OROZCO

Dama

El juego de las damas con el tablero de axedrez, todos le saben; llamáronle assi por ser facil, o por el modo del jugar de las pieças, con la libertad de la dama (Covarrubias, 1611/1987:375).

Vrije vertaling:

Het damspel met het schaakbord, iedereen kent het; men noemt het zo door zijn eenvoud, of vanwege de manier van het spelen met de stukken, met de lange dam. (**letterlijk**: met de vrijheid van de dame).

(Huarte (1575) schrijft over de dame in het schaakspel: Dama, pieza libertada y noble).

1612? FRAY GABRIEL TÉLLEZ (TIRSO DE MOLINA)

Spaans schrijver van toneelstukken en lid van de religieuze orde van Merced (H. Genade), beter bekend onder de bijnaam van *Tirso de Molina*, geboren te Madrid aan het einde van 1571 en gestorven in Soria 1648. Men zegt over hem dat hij in 14 jaar meer dan 300 komedies schreef. In één van zijn toneelstukken (Téllez, 1612; Ricos 1946; deel II) komen we het dammen tegen:

El Pretendiente Al Reves c. 1612; La Escena es en Nantes y sus cercanias. acto Primero, Escena V:

Niso: **¿Hemos de jugar un rato?**
Guargueros: **Ajedrez no, damas si.**

(.......)
Sirena**:** **¿Qué ordinario es cada vez jugar damas o ajedrez un sacristan y un barbero!**
Guargueros: **Un peón me habéis de dar, y tablas.**
Niso: **Aqueso no. Media pieza os daré yo.**
Guargueros: **Las tablas quiero soltar, y dadme la pieza entera.**
Niso: **Vaya, no os quejéis de mi.**

Fray Gabriel Téllez

Escena VI
Guargueros: **Yo abriré le ojo, desuerte que no me sopléis más pieza.**
(...)
Guargueros: **Tablas son.** ¿Qué hay que esperar? **La calle tengo de en medio y una dama**, ¿qué remedio?
Niso**:** **Juegue, y comience a contar las tretas; que tengo yo tres damas, y la forzosa verá a seis tretas.**
Guargueros: **¡Donoso flema!**
Corbato: **Gran juego ganó.**

Vrije vertaling:

Eerste Bedrijf, 5de Acte:
Niso: Zullen we spelen? **Guargueros**: Schaken niet, dammen wel (...). **Sirena**: Wat is het toch alledaags dat elke keer de koster en de kapper aan het dammen zijn. **Guargueros**: Je moet me een pion geven, en remise. **Niso**: Nee dat doe ik niet, ik zal je een half stuk geven. **Guargueros**: van remise zie ik af, geef me een heel stuk als voorgift. **Niso**: Vooruit, je kunt je over mij niet beklagen.

6e Acte:
Guargueros: Ik zal beter uit mijn ogen kijken, zodat je me geen stukken meer kan blazen (....). **Guargueros**: het is remise. Waarop wachten we nu? Ik heb de middellijn en een dam. Is daar iets tegen te doen? **Niso**: zet maar, en begint de zetten te tellen; ik heb drie dammen en de forzosa (winstgang) komt na 6 zetten. **Guargueros**: Wat een kalmte. **Corbato**: hij won erg mooi.

1614 ALONSO DE BONILLA

PEREGRINOS
PENSAMIENTOS DE MYSTERIOS DIVINOS, en varios Versos, y Glosas dificultosas.
COMPVESTOS POR ALONSO de Bonilla, natural de la Ciudad de Baeça.
DIRIGIDOS A LA PERSONA de Iesu Christo Redentor, y Dios nuestro.
CON PREVILEGIO.
1614

Alonso de Bonilla, 1614

Spaans dichter, geboren te Baeza, die faam genoot in de eerste helft van de 17e eeuw. Hij wijdde zich aan de mystieke dichtkunst en blonk uit tussen de religieuze dichters in die tijd. Hij was erg actief en hoewel hij zich in zijn composities een overdreven **conceptista** toonde, waardoor hij soms in duisterheid en onnatuurlijkheid verviel, verdiende hij toch lof van *Lope de Vega* en andere Spaanse schrijvers.

Van hem zijn vele werken bekend. Hij (Bonilla, 1614) schreef een schitterend gedicht over het damspel. We geven hier de vertaling van *Kruijswijk* (1997:51-55) weer:

ROMANCE DEL ENGAÑO DE EVA, Y TENTACION DEL DESIERTO; SOBRE EL JUEGO DE LAS DAMAS.	KUNSTDICHT OVER DE MISLEIDING VAN EVA EN DE VERZOEKING IN DE WOESTIJN: OVER HET DAM(E) SPEL.
Aquel jugador de damas q con la dama en el huerto atrauesso de la embidia en descompassado resto. El del partido robado, que para el robo mas fiero, entabló dela malicia las pieças de su consejo. El tahur desarrapado de virtudes, el fullero que se abrasa por jugar, porque solo viue desto. Como vio la dama ociosa y acomodado el tablero, dixo, echaremos vn mate? respondio la dama echemos. Assentaronse los dos, y entablaron sus trebejos, ella blancos de inocencia, y el dela malicia negros.	Ziedaar deze damspeler die met de dame in de boomgaard uit wangunst een weddenschap aanging met een buitensporig hoge inzet. Hij van de dievenbende, die voor de verfoeilijkste roof zijn verraderlijke stukken arglistig had opgesteld. Deze gewetenloze valsspeler, deze aartsbedrieger is bezeten van het spel, omdat het zijn enige broodwinning is. Toen hij de dame zo zag lediggaan en het dambord gereed had staan, zei hij: ‘Laten we spelen.’ en de dame stemde daarmee in. Beiden zetten zich neer en stelden hun stukken op, zij wit, de kleur van de onschuld, en hij zwart, de kleur van het kwaad.
El negro jugó de mano, mas no reparò en ella en esto, por que jugaua los años de mil millones de nietos. Diole vna piedra á comer, q assi se llama en el juego, pues fue piedra aunq máçana por ser manjar indigesto. Puesto el engañoso lance, comio la dama, y comiendo perdio el juego totalmente	zwart deed de eerste zet, maar zij lette daar niet op, want de inzet vormde de jaren van haar miljarden nakomelingen. Hij bood haar aan een steen te slaan. ‘eten’ heet dat in dit spel, maar wat haar een appel toescheen was een steen, zo zwaar lag hij haar op de maag. Toen de lokzet was gedaan hapte de dame toe en door op zo’n slecht moment te slaan

por comer à tan mal tiempo. Dixo el Cielo otra mejor tuuo que jugar porcierto, que es la del libre aluedrio, y fuera vn lance del Cielo. Dexarase la soplar, y soplaralo al infierno, q en el juego ay condiciones de no comer no queriendo. O si la tocò dixera. enderezcote, y con esto endereçara su gusto al Diuino Mandamiento. Y si ella se reportara, asé de quien soy que entiêdo que no lo hiziera el tablas, ni aun entablara su intento. Apocaranse las pieças, y alla a los lances postreros ella quedara con tres y el cõ vna, y muy mal puesto. Ella con las tres potencias del racional intellecto, y el la del engaño sola, que le es forçoso yr huyêdo Pudiera tomar las calles dela razon y el gouierno, y alfin la de la justicia, q esta es la calle de enmedio.	verloor zij het spel totaal. De Hemel sprak: ‘Zij had beter een andere steen gespeeld: die van de vrije wil; dan ware het een hemelse zet geweest.’ Had zij het blazen toegelaten, hij zou naar de hel geblazen zijn, want er zijn in het spel situaties die men beter niet kan slaan. Of zij had toen hij haar steen aanraakte kunnen zeggen: ‘Ik wijs je de rechte weg, daarmee zijn vrije wil leidend naar het Goddelijke Gebod. En als zij zich had beheerst dan denk ik, zo waar ik besta, dat zij zelfs geen poging had gedaan remisie met hem te maken. In een uitgedunde stand en met het einde van de partij in zicht zou zij nog drie stenen hebben overgehouden tegen hij één op een heel slechte plaats. Zij met de drie vermogens van het door de rede geleide verstand, hij met maar één vermogen, vol bedrog, waardoor hij tot vluchten gedwongen is. Zij had de lijnen van rede en beleid kunnen bezetten en tenslotte die van gerechtigheid, dat is de hoofdlijn daar tussenin.
Vinieran a la forçosa, q ella cõ tres, y vna el negro sabiendole dar el mate fuera á pocas lances muerto. Alfin la dama perdio, y desamparando el puesto se levantó, leuantando contra Dios el pensamiento. Dama porque se leuanta le replico luego el diestro? y ella respondio corrida leuantome porque pierdo. Este propio jugador	De sleutelpositie zou zijn gekomen waarin zij met drie dammen het zwarte stuk zo in het nauw had weten te drijven dat het na weinig zetten een wisse dood wachtte. Maar uiteindelijk verloor de dame en alles verspeeld hebbende stond zij op met opstandige gedachten tegen God. Meteen daarop vroeg de listigaard: ‘Mevrouw, waarom staat U op? en zij antwoordde beschaamd: ‘Ik sta op, omdat ik verloren heb.’ Na verloop van lange tijd

acabo de mucho tiempo buscando con quien jugar dio con vn jugador viejo. Llegose á desafiarle, aunque su valor temiendo, que alfin los que hablã poco, dan muestras de gran cosêjo. Este jugador callado era vn moço macilento, aquien por sus lances brabos señalauan con el dedo. Era este famoso alfin porque mas nos declaremos, el que armó con su potencia las pieças del vniuerso. Dio priessa el descomedido, conver q el contrario diestro no se auie desayunado ni aû preuenido el sustêto. Apresuraua su daño, sin echar de ver el necio que se alcançan en ayunas mas lances, y mas secretos. El negro jugaua largo, aunque de caudal ageno, prometiendo el fanfarron jugar de vna mano vn reyno.	ontmoette deze zelfde speler, op zoek naar een speelgenoot, een beproefde speler van weinig woorden. Hij waagde zelfs hem uit te dagen, hoewel hij vreesde voor zijn kracht, want zij die weinig spreken, geven meestal blijk van veel inzicht. Deze zwijgzame figuur was een broodmagere jonkman, die alom werd geroemd om zijn gedurfde spel. Kortom, deze fameuze speler was - laten we daarover elke twijfel wegnemende Hogere Macht die de stukken van het universum op hun plaats heeft gezet. Zijn inhalige uitdager gunde zich geen tijd toen hij doorzag dat zijn schrandere tegenstander nog niet had ontbeten, noch voor voldoende voedsel had gezorgd. De booswicht verhaastte zijn eigen ondergang doordat hij niet besefte dat wie nuchter is de geheimen van het spel beter doorgrondt. Met zwart zette hij hoog in, zij het met andermans fortuin, door met een achteloos gebaar snoevend met een koninkrijk te beloven.
Y era en efeto vn pobrete pues nunca tuuo de resto cosa que valiesse vn pan, por no poder posseerlo. Iugara su Reyno el Blanco, aunque no podia perderlo, quando su contrario fuera capaz de gozar el ceptro. Iuego demano el tahur, al contrario preuiniendo, porque si acaso es ventaja valga para su derecho. Diole vna piedra à comer, por cogerle dos de vn buelo, tentarle en vicio de gula,	in wezen was hij een arme sloeber, want van de inzet bezat hij niemendal, ter waarde van een stuk brood, (1) omdat hem dit nooit gegund was. Wit zou -al kon hij dat niet verliezen- zijn Koninkrijk op het spel hebben gezet als zijn tegenstrever hierover de scepter had kunnen zwaaien. De valsaard goochelde met de stenen en wilde zijn bestrijder te vlug af zijn, opdat een schijnbaar voordeel zijn eigen positie zou versterken. Met het oogmerk in één zet twee stenen van hem af te pakken, bood hij wit aan een steen te slaan om hem tot inhaligheid te verleiden

y conocer si era el Verbo. Viendo el cauteloso lance aquel soberano ingenio como era la ciencia misma acudio luego al remedio. Dexose soplar la piedra, sin comer, y al mismo tiêpo jugó de la que se sigue, y ganó con ella el juego. No de solo pan el hombre tiene en la tierra sustento, sino de la voluntad del que es autor de los Cielos.	en om te zien of hij het Woord was. Toen de alwetende heerser, die de wetenschap zelve was deze geslepen zet zag, wist hij er pijlsnel raad mee: Hij liet toe dat de steen geblazen werd, sloeg zelf niet, maar speelde meteen een volgende steen en won daarmee het spel. De mens op aarde leeft niet van brood alleen, maar ook door de wil van Hem die Schepper van de Hemelen is.

(1) Hier wijken we van de vertaling af.

ALLEGORIE VAN DE VERLEIDINGEN.

De auteur bedient zich van dezelfde omlijsting - een dampartij - en presenteert ons twee hoofdstukken uit de Heilige Geschiedenis. Het eerste behoort tot het Oude Testament, en men verwijst naar de verleiding van Eva in het paradijs.

De auteur biedt ons een vergelijking aan tussen het dambord en het aardse Paradijs. De verleiding is het spel dat Eva accepteert:
dixo, echaremos vn mate? (zei hij: 'Laten we spelen.')
respondio la dama echemos (en de dame stemde daarmee in.)

De tegenstander van de dame -Eva- in het spel is de incarnatie van de duivel. Reeds vanaf het begin van het gedicht, beschermt de auteur ons tegen hem:
El de partido robado (Die van de geroofde partij)
El tahur desarrapado (De in lompe gehulde valsspeler)
de virtudes .... (vol deugden....)
y él de la malicia negros (hij, de zwarten van het kwaad)

En later onthult hij ons zijn werkelijke identiteit bij het vereeuwigen van het kwaad:
porque jugaba los años (want zij speelden om de jaren)
de mil millones de nietos (van duizend miljoenen kleinkinderen)

Het gepresenteerde stuk om te worden opgegeten in het spel symboliseert de door de boosaard aangebode appel aan Eva. Eva komt in de verleiding en verliest de partij, omdat ze niet gebruik maak van de mogelijkheid om het aangeboden stuk niet te slaan. De hemel criticeert de dampartij en voert haar eigen strategie aan en hoopte dat het witte stuk door de zwarte zou zijn geblazen, waardoor ze niet in de verleiding zou zijn gekomen en waarmee dan de krachten van het verstand, bestuur en justitie zich zouden doen laten gelden tegenover die van het bedrog. Deze drie concepten identificeren zich met de drie witte dammen die de dame zou hebben moeten spelen tegen de zwarte dam van de tegenstander: het bedrog.

Het tweede hoofdstuk handelt over het Nieuwe Testament en is gebaseerd op de verleidingen die Christus leed in de woestijn. God wordt mens en speelt tegen de duivel op hetzelfde dambord. De figuur van Christus wordt gerepresenteerd door een jonge speler:
era un mozo macilento, (was een uitgeteerde jongeman)
a quien por sus lances bravos (die men vanwege zijn moedige zetten)
señalaban con el dedo. (met de vinger nawees)
En terzelfder tijd met een grote ervaring:
dió con un jugador viejo (en hij kwam een oude speler tegen)
En vervolgens onthult de auteur aan de lezer de identiteit van de jongeman:
el que armó con su potencia (die zich bewapende met de kracht)
las piezas del universo (van de stenen van het heelal)

aquel soberano ingenio (deze vernuftige oppermachtige)
como era la ciencia misma (als ware het de wetenschap zelve)

Maar de figuur wordt niet ontdekt door de zwartspeler, die hem tracht te verleiden en wenste vast te stellen of zijn tegenstander inderdaad het Woord (God) is. Duidelijk is de beschrijving van de verleidingen geleden door Christus in de woestijn. In de eerste beschrijving biedt zwart een koninkrijk aan dat hij niet bezit (In het Nieuwe Testament zegt de duivel tegen Christus: Dat alles geef ik je als je me aanbidt). In de tweede verleiding gaat de vergelijking met het damspel door, en wordt getracht de vraatzucht zonde op te wekken; zwart biedt een stuk aan om opgegeten te worden, en wit weigert deze aanbieding en laat zijn stuk blazen, waarna zij de partij met winst afsluit.

1615 GONZALO DE CÉSPEDES Y MENESES (1585 - 1638)

Spaanse letterkundige en geschiedschrijver, geboren te Madrid in 1585 en overleden in 1638. Hij schreef vele werken, waaronder er zich één bevindt waarin volgens *Jansen* niet het damspel, doch het schaakspel beschreven wordt (Céspedes, 1615). Een jongeman speelt met de vrouw des huizes een schaakpartij in afwezigheid van haar echtgenoot. Zij maakt avances en hij zegt:
Muchos dias há que sé con particular experiencia este juego de damas, el cual puedo decir me cuesta larga inquietud y pérdida de hacienda.

Vrije vertaling:

Ik heb al heel wat ervaring opgedaan in het spel met dames, het heeft me niets dan onrust en verlies van bezittingen bezorgd.

Er werd vreselijk veel gespeeld en gegokt in het Spanje van de 16e en 17e eeuw, hetgeen blijkt uit de vele beschrijvingen die men aan kan treffen in de verschillende werken uit die periode en welke aangehaald worden door *José Deleito y Piñuela* (1987), *Néstor Luján* (1988) en *Etienvre* (1987). Vele wetten werden afgevaardigd om het spelen te verbieden (Privilegios reales 1535; Tyerri 1538; Brocar 1540; Pragmática 1549; Gómez 1568; Madrigal 1594).

1616 GUSTAVUS SELENUS (1579 - 1666)

Gustavus Selenus (pseudoniem van Augustus von Braunschweig und Lüneburg schreef over het damspel (Selenus, 1616). De term "Konig Spiel" in de titel van zijn boek vinden we ook terug bij *Vergilius* (1550, Lib II:124; 1663, Lib II:255).

Ebener massen erwehnet Bernardin: Rutilius J.C. in Vitis Veterum JC Torum, in vitâ **P. Mutij Scaevolae,** pág: 197,198. eines Spieles von zwelf steinen welches dieser fürtrefliche Jurist sehr künstlich sol gespielet haben und möchte vielleicht (so ferne nicht das jehnige Spiel so man bei uns das Dammen Spiel nennet und auf einem Schach Brete mit vier und zwanzig nemlich zwelf weissen und zwelf schwarzen runde steinen welche auf sechs zwerch=linien jeh vier Steine auf einer linie in vier und zwantzig felder von gleicher farbe gesetzet und zwo ledige zwerch=linien zwischen diese beide Hauffen gelassen werden spielet darunter verstanden wird) **der Alte Schach** (dessen beschreibung drunten im neunten Cap: des letzten Buches zu befinden) ausz welchem dieser zu unserer zeit gebreuchliche genommen und auf uns gebracht gemeined sein: Dan man in demselben zwolf haupt und zwelf

geringere Steine gebrauchet: doch kan man nichtes gewisses davon schliessen: es sind gedancken und geben in etwas nachdencken: man mag folgende Authores, alsz **Theod: Zvvingerum**, in seinem Theatro Humanae vitae, Volum: 21. lib: 3. pag: 3738. 3786. **Ciceronem** lib: 1. de Orat: und **Quintilianum**, lib: 12, deszwegen noch auffschlagen.

1617 DANIËL DE SOUTER (1571-1634)

Van zijn hand verscheen de vermaarde spel-encyclopedie **Palamedes.** Weliswaar behandelt het boek de spelen bij de Grieken en Romeinen, maar als vergelijkingsmateriaal wordt ook het damspel genoemd wat hij in zijn eigen tijd zag spelen. (Souter, 1617; Jansen 1991, Nº 19:3).

1. caput XX: Tabula, in qua latrunculis ludebatur apud veteres, tota lineis districta, et unicuique calculo suus locus ac sua sedes attributa, nec aliter hodie est apud nos Tabula enim lusoria quadraturis discoloribus alternatim positis distincta est, et in illis loculis quadratis locari solent calculi. Atque hic ludus nihil, aut parum, distabat à nostro, quem vocamus Dominarum ioco, qui tamen triginta tantum calculis luditur: quindecim albis, et quindecim rubeis.
(Dame; Belgis dammen).

Vertaling Drs. P.J.Th.M. Claessens:

Het speelbord, waarop met stenen gespeeld werd bij de ouden is in zijn geheel onderverdeeld door lijnen en aan elke steen is een eigen plaats en een eigen positie (verblijf) toegekend, en het

speelbord is niet anders vandaag de dag bij ons. Het speelbord is namelijk onderverdeeld in vierkanten van verschillende kleur die afwisselend geplaatst zijn, en op die vierkante plekjes plegen de stenen geplaatst te worden. **En dit spel verschilde helemaal niet, of weinig, van het onze, dat wij het spel der Dammen noemen, dat evenwel met slechts 30 stenen gespeeld wordt: met 15 witte en 15 donkerrode.**

1620 CLAUDIUS SALMASIUS (1588-1653)

Claude Saumase was een vermaard Frans geleerde. Hij studeerde in Parijs en Heidelberg en was professor in Leiden vanaf 1632. In één van zijn Latijnse werken (Brunet, 1891:204) behandelt *Saumase* in het bijzonder het Griekse spel diagrammismos. Na het citeren van een passage van *Hesychius*, waarin zijn beschrijving wordt gesteund, voegt *Saumase* een bruikbare aantekening toe (Salmasius, 1620):

Hic ludus nihil aut parum distabat a nostro, quem vocamus, dominarum ioco: qui triginta tamen tantum calculis luditur, quindecim albis, et quindecim rubeis.

Vrije vertaling:

Dit spel laat weinig of geen verschillen zien ten opzichte van ons spel, hetwelk wij het spel van de ***dames*** noemen, dat echter gespeeld wordt met slechts dertig stukken, vijftien witte en vijftien rode.

1624 RODRIGO CARO

Spaanse dichter en archeoloog geboren te Utrera in het jaar 1573 en overleden in 1647. Hij schreef zich in voor de Universiteit te Osuna in 1590 waar hij in 1596 afstudeerde. Gedurende 24 jaar was hij toen advocaat in zijn geboorteplaats Utrera. *Caro* is één van de belangrijkste figuren wat betreft de Spaanse letterkunde en zijn grote verdiensten als archeoloog, biograaf, bibliograaf, historicus en tweetalige dichter zijn de moeite waard om vermeld te worden. Hij schreef een werk: Los dias geniales ó Lúdricos (Caro, 1624/1978) dat vele spelen behandelt, waaronder het damspel. Zo zien we:

Don Diego.
¿El juego de las damas y el ajedrez son antiguos?
Don Fernando.
El de las damas lo es mucho, y poco menos el ajedrez. Llamáronse las piezas de las damas calculos en lengua latina y en griega ψηφιχ
(....) De este juego escribió un valenciano un libro que yo vide impreso y leí algunos años ha, y otro llamado Valle.

Vrije vertaling:

Don Diego.
Het damspel en het schaakspel zijn oud?
Don Fernando.
Het damspel is erg oud en iets minder oud het schaakspel. Men noemt in het Latijn de stukken calculi en in het Grieks ψηφιχ
(.......) Over dit spel (damspel) schreef een Valenciaan een boek dat ik enkele jaren terug gedrukt zag en een ander genaamd *Valle.*

Dit werk bleef als manuscript bewaard en bevat 6 dialogen. In hoofdstuk 5 beschrijft *Caro* het damspel. Ook hij ziet het damspel als een heel oud spel en haalt verschillende spelen door elkaar door ook *Isidoro de Sevilla* in zijn studie te betrekken. Uit de teksten blijkt dat het damspel vroeger anders gespeeld werd en verschillende Latijnse auteurs worden aangehaald, waaruit blijkt dat het oude spel (alquerque of roversspel?) een voorloper was van het damspel. De aangehaalde auteurs in zijn werk zijn *Alessandri* (1522, lib III, cap 21), *Boulenger* (1598), *Meurs* (1618), *Panvinius* (1601), *Gruyterus* (1602), *Marcial* (lib 14, epig. 17; of 18 in de moderne werken), *Lucano* (1589:355), *Pólux* (1608, lib IX, cap. 7, 98, p. 440), *Scaligero* (1589) *Ovidio* (lib III, 356-359), *Cicerón* (Fragm., V, 60), *San Isidro*, *Tournebous*, *Séneca*, *Quintiliano* (lib. XI, 2, 38), *Suidas* (1581:902) Verschillende teksten voor de spelen nam hij over van het in het in het Latijn geschreven boek van *Pantoja de Ayala* (1624). Voorts maakte *Caro* gebruik van verschillende woordenboeken, waaronder *Calepino* (1502), *Mirabelius* (1507), *Textor* (1522). *Jean-Pierre Etienvre* (Caro, 1624/1978:204) zegt dat *Valle* niets anders is dan *Lorenzo Valls* (1597), maar met het feit voor ogen dat *Cantalapiedra* een manuscript bezit van *Alonso Guerra* (1595), waarin ook de naam *Valle* in voorkomt, is dit een gedurfde stelling die niet zonder meer aangenomen mag worden.

1624 THOMAS DE TAMAYO DE VARGAS (1588-1641)

Spaanse letterkundige, geboren in Madrid in 1588 en gestorven in dezelfde stad in 1641. Hij studeerde in Toledo, kreeg een diep inzicht in de heilige wetenschappen, klassieke en historische talen, en verkreeg in Toledo een leerstoel. In 1621 werd hij tot secretaris van de Spaanse ambassade te Venetië benoemd en later volgde hij *Antonio de Herrera* als kroniekschrijver van Kastilië op. Hij

schreef vele werken en van hem is een manuscript bekend (Tamayo, 1624) dat vele boeken uit de 16e en 17e eeuw beschrijft en waaruit *Nicolao Antonio* ondermeer zijn gegevens putte. In dit manuscript wordt het damboek van *Pedro Ruiz Montero* (1591) aangehaald. *Pedro Pantoja de Ayala* (1625,123r) verwijst naar de "***Indice van Thomas de Tamayo de Vargas***". Studie van dit manuscript heeft ons geen verdere gegevens opgeleverd.

1625 PANTOJA DE AYALA

Pantoja de Ayala (1625) was één van de bronnen voor het boek over de spelen van *Rodrigo Caro* (1624/1978). Zijn werk was een in het Latijn geschreven juridisch werk over de spelen van maar liefst 272 bladzijden. *Pratesi* (1995, Nº 40:8-9) heeft uitvoerig dit werk bestudeerd dankzij *Clodius* (1761) en *Otto* (1744, 1733) en we geven hier de voornaamste Latijnse tekst weer:
Hic ludus adhuc apud nos viget, et vocamus eum *de las Damas*: **cum duo oppositi unusquisque duodecim calculis, albis aut nigris, quasi in bello adversarium aggreditur, et in medio diversi colori deprehensum, captivum ducit, et devorat; qui autem in linea media est positus, quam calle de en medio nominamus, per eam currit, et recurrit tamquam in asylo securus.**

Vrije vertaling:

Dit spel wordt nog steeds door ons gespeeld, en wij noemen het *de las Damas*. Wanneer twee spelers met elk 12 stukken, wit of zwart, de vijand aanvallen als in een oorlog, en een stuk is ingesloten tussen twee stukken van een andere kleur, wordt deze geslagen en weggenomen. Een stuk echter, dat in plaats daarvan op de middenlijn geplaatst is, de zogenaamde calle de en medio,

kan tussen andere stukken heen en weer gaan en is dan veilig als ware het in een schuilplaats.
De manier van slaan is duidelijk geformuleerd teneinde overeen te stemmen met wat wij zouden kunnen noemen de oude manier; namelijk door het insluiten van een vijandelijk stuk tussen twee stukken van de eigen kleur. (Pratesi 1995, Nº40:9)

Pantoja de Ayala haalt het oude spel (roversspel?) met het Spaanse damspel in 1624 door elkaar. In die tijd werd er geslagen door over de stukken te springen. Het slaan door insluiten heeft hij waarschijnlijk van de vroegere Latijnse auteurs overgenomen, want zover ons bekend bestond deze manier van slaan niet in het allereerste Spaanse dammen. Waarschijnlijk wel in voorlopers van het damspel.

1630 PHILIBERT MONET

- Dames, tables à ioüer sur le damier, sur le tablier (...) Dame, double dame, deux tables l'une sure l'autre, au jeu de dames (...) La dame emporte les tables, autant en arriere, comme en avant (....).
- Le ieu que nous pratiquons avec les tables, Le Romains le traitoient avec des cailloux, ou mereaux, dont lui est demeuré le nom de Scrupi (...)
- Table, dame, petite plaque de bois, plate, et ronde, à ioüer sur le damier, ou echiquier (....)
Trictrac, ieu de tables et de dés ensemble, sur le tablier (..)
Het werk van *Monet* (1630) is onder meer beschreven door de damhistoricus *Van der Stoep* (1981, nummer 65) in het damtijdschrift Dammagazine.

1635 JUAN DE TIMONEDA (1518 - 1583)

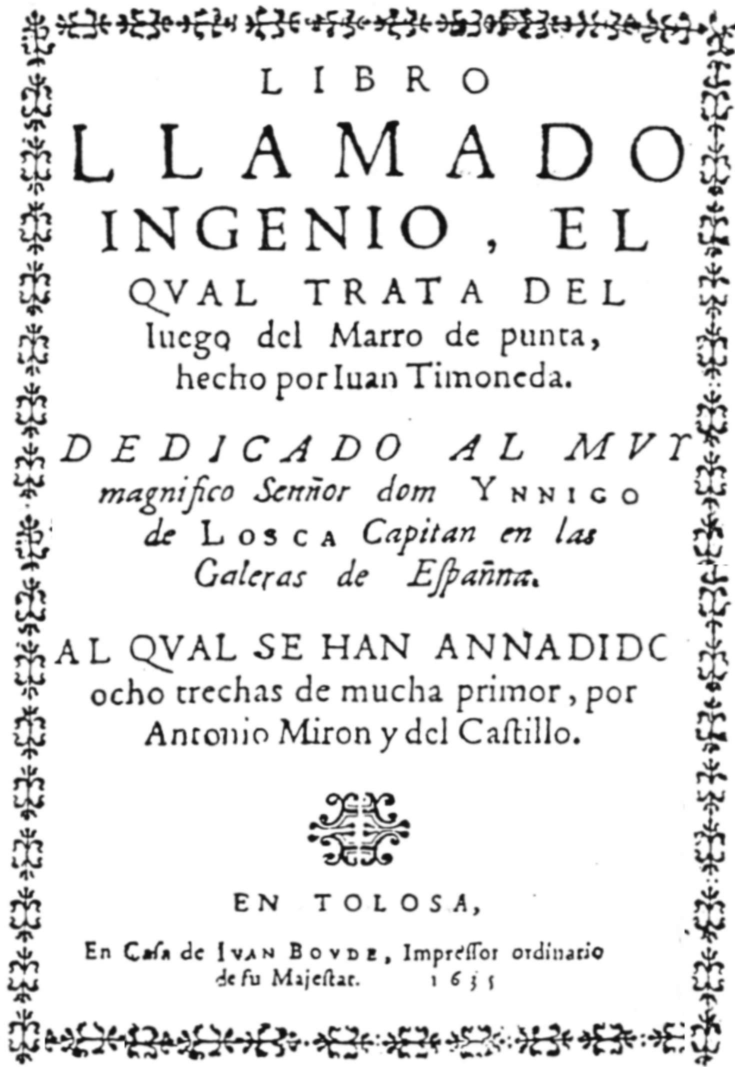
Actief dichter, schrijver, uitgever en boekhandelaar die naar alle waarschijnlijkheid de bezitter was van verschillende damboeken. Zijn naam komt voor in een damboek (Timoneda, 1635) getiteld:

Libro llamado Ingenio, el cual trata del Juego del Marro de punta", hecho por Juan de Timoneda, Dedicado al Mvy magnifico Senñor don Ynnigo de Losca Capitan en las Galeras de Españna. Al qual se han annadido ocho trechas de mucha primor, por Antonio Miron y del Castillo, Tolosa 1635.

De teksten die voorkomen in dit boek acht ik van omstreeks 1550. Zie verder het hoofdstuk over *Timoneda*.

Wapen van Timoneda

LIBRO
LLAMADO
INGENIO, EL
QVAL TRATA DEL
luego del Marro de punta,
hecho por Iuan Timoneda.

DEDICADO AL MVY
magnifico Sennor dom YNNIGO
de LOSCA Capitan en las
Galeras de Espanna.

AL QVAL SE HAN ANNADIDO
ocho trechas de mucha primor, por
Antonio Miron y del Castillo.

EN TOLOSA,
En Casa de IVAN BOVDE, Impressor ordinario
de su Majestat. 1635

Juan de Timoneda, 1635

1639 FRANCISCO QUEVEDO VILLEGAS

Romance: Lundo gusto tiene el tiempo. (Astrana, 1932:369)
Pues a quién no hara reir/ verle mondar una calva,/ para que puedan las moscas/ con más descanso picarla,/ Y muy falsito ponerse,/ como que juega a las damas,/ unas sopla y otras come,/ negras unas y otras blancas? (...)
Er wordt beschreven hoe diverse lichaamsdelen door de tijd aangetast worden. (hier dus de kale kop).

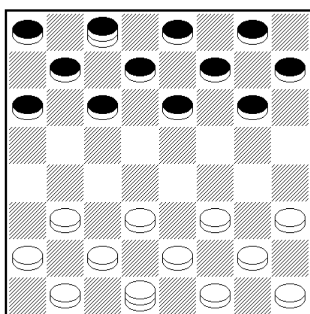
1646 GEORG PHILIPP HARSDÖRFFER

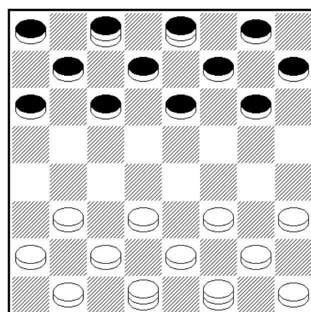
Alhoewel er geen damboeken te bespeuren waren in de 17e eeuw in Duitsland, het spel was er wel bekend. *Georg Philipp Harsdörffer* (1646:326-331) nam enkele bladzijden over dit spel op in zijn boek hoe men dit spel met levende personen kan spelen. Er staat daarvan ook een interessante tekening in welke we hier weergeven. Op bijgaande afb. kan men zien dat de notatie niet correct is uitgevoerd.

Damspel met levende personen

1650 JUAN GARCIA CANALEJAS

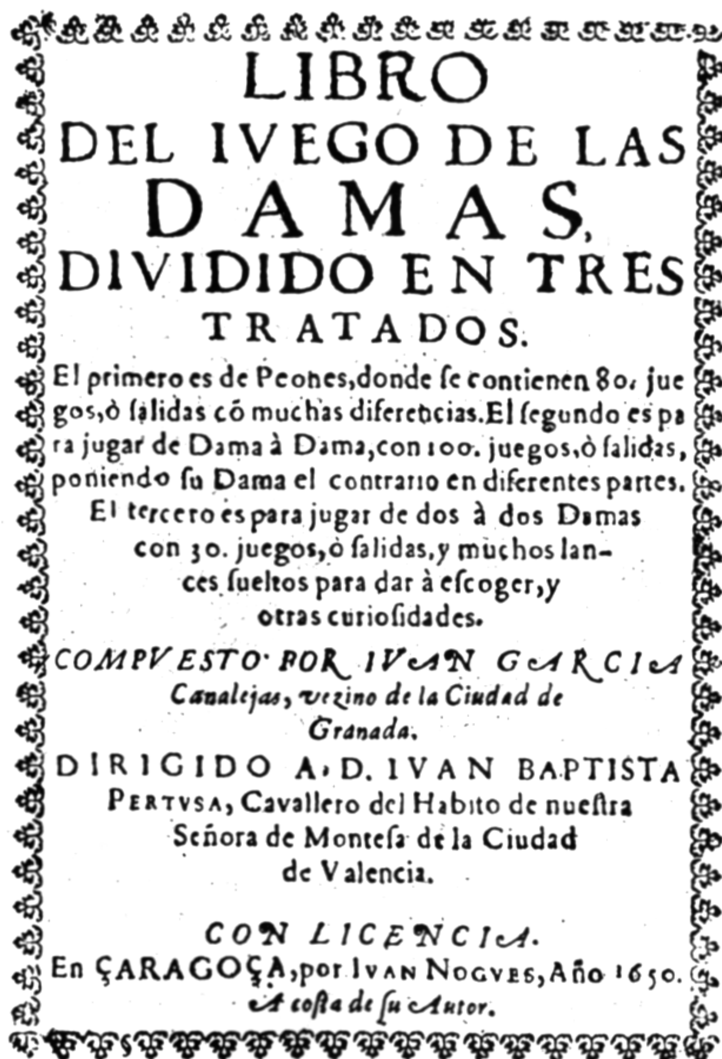

Openingsstand met 1 dam **Openingsstand met 2 dammen**

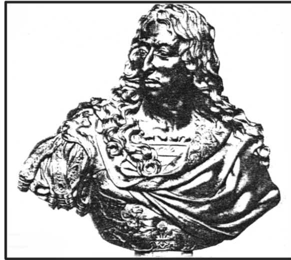
Spaans schrijver van een damboek dat over openingen handelt. Het werk heeft 144 bladzijden en werd herdrukt in 1656. *Juan Garcia Canalejas* was afkomstig uit Granada en ook hij, evenals *Pedro Ruiz Montero*, vond het nodig het damboek buiten zijn woonplaats te laten drukken. Verschillende van zijn eindspelen hebben met *Alonso Guerra* en *Timoneda* te maken. (Garcia, 1650).

c. 1650 LE IEV DE DAMES, QUE MONSIEUR LE PRINCE DE CONDÉ À IOÜÉ AUEC MONSIEUR GUITAULT.

Deze tekst werd ontdekt door de Fransman *Simonata* (Jansen, 1996). De tekst behandelt de arrestatie van *Condé* door de kapitein van de lijfwacht van de koningin-moeder. (18.1.1650).

LIBRO
DEL IVEGO DE LAS
DAMAS,
DIVIDIDO EN TRES
TRATADOS.
El primero es de Peones, donde se contienen 80. juegos, ò salidas cõ muchas diferencias. El segundo es para jugar de Dama à Dama, con 100. juegos, ò salidas, poniendo su Dama el contrario en diferentes partes. El tercero es para jugar de dos à dos Damas con 30. juegos, ò salidas, y muchos lances sueltos para dar à escoger, y otras curiosidades.
COMPVESTO POR IVAN GARCIA
Canalejas, vezino de la Ciudad de
Granada.
DIRIGIDO A D. IVAN BAPTISTA
PERTVSA, Cavallero del Habito de nuestra
Señora de Montesa de la Ciudad
de Valencia.
CON LICENCIA.
En ÇARAGOÇA, por IVAN NOGVES, Año 1650.
A costa de su Autor.

Juan Garcia Canalejas

Louis II de Bourbon, dit le Grand Condé

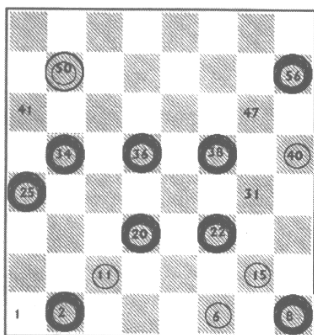
Monsieur Guitault parlant à Monsieur le Prince. Vous plaisez vous au Ieu de Dames.
Monsieur le Prince. Quelque fois ie m'y diuertis, & ie m'y plais fort quand i'ay le dessus, & que ie puis Damer.
Monsieur Guitault. Pour moy, il y a si long-temps que ie n'y ay ioüé que ie croy auoir oublié le ieu.
Monsieur le Prince. Quand on le sçay parfaitement, on ne peut iamais l'oublier.
Monsieur Guitault. Ie n'ose ioüer auec vous, i'ay peur de n'estre pas assez fort.
Monsieur le Prince. Ie n'y ay iamais bien ioüé, & n'y scay aucune finesse, ie ne fais que remuer toutes mes Dames l'vne apres l'autre sans ordre, & à la fin ie m'en trouve mal.
Monsieur Guitault. Ie m'hazarderay donc de ioüer vne partie, mais il faut que i'aye l'aduantage de Trois pions, autrement ie ne puis ioüer.
Monsieur le Prince. Ce que tu pouras prendre en iouant, ie te le donne.
Monsieur Guitault. Ie m'en vais donc commencer.
Monsieur le Prince. Ie ne sçay desia plus que ioüer.
Monsieur Guitault. Auancez, vous estes en seureté.
Monsieur le Prince. I'ay Trois Pions qui sont en grand danger.
Monsieur Guitault. Ie les prenderay si ie puis.

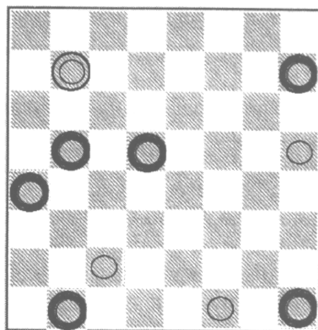
Monsieur le Prince. Il faut que ie tache à les sauuer.
Monsieur Guitault. Ie vous en empescheray bien.
Monsieur le Prince. Tu ne me donne aucun quartier.
Monsieur Guitault. Voyla vn beau coup de Trois que ie vais faite.
Monsieur le Prince. C'est ce qui sera cause de ma perte.
Monsieur Guitault. Vous auez mal ioüé, vous ne sçauriez plus alir à Dames.
Monsieur le Prince. C'est vne Dame, qui me nuit.
Monsieur Guitault. Vostre Ieu ne vaut plus rien.
Monsieur le Prince. I'ay esté trompé, ie pensois faire vn coup de Trois, mais tu m'en a fait vn plus beau.
Monsieur Guitault. Il falloit vser de preuoyence.
Monsieur le Prince. Il n'est plus temps, ie ne puis pas resister, tu as mis trop bon ordre à ton ieu.
Monsieur Guitault. Vne autre-fois vous joürez mieux.
Monsieur le Prince. Si ie me fusse défait d'vn Pion, i'auois gaigné, mais ie ne croiois pas que le Ieu iroit de la façon.
Monsieur Guitault. Il faut que vous quittiez.
Monsieur le Prince. Si tu n'estois point si fort ie pourois me sauuer, mais ie suis pris, ie n'ay plus de Dames.
Monsieur Guitault. C'est assez joué, il est tard, ie vais serrer les Pions de peur qu'ils ne se perdent.

1651 GEORG PHILIPP HARSDÖRFFER

Cap. X die 37. Aufgabe (p. 422/423)
In dem Dammspiel seinem Gegner in einem Damm die 10 Stein oder 6 Dammen auf einen Zug zu nehmen und die 12 schliessen. Die Steine müssen darnach gesetzt seyn und sind allhier die Felder soviel derselben dienen zu leichtern Verstand dieses Stückleins mit der Zahlordnung verzeichnet. Die vier weissen Steine sind 6, 11,

40 and 50 eine Damm gestellet wie hier zu sehen. Die 6 schwarzen Dammen sind met 2 Ringen bemercket und darunter bleiben an ihren Orten stehen 25, 34, 36 - (6-15), 2. springt über 11 in 20 - (40-47), 8 über 15 in 22. Alsdann ziehet 50 in 41, 56 über 47 in 38, und springt über 34, über 20, 22, 38, 36 und schliesset 25 ein. Doch man musz bedingen dasz man nehmen musz, und dasz der mit den weissen Steinen anziehet. (Harsdörffer, 1651).

We zien dat het woord **dame** (damspel) vertaald wordt door Damm(spiel). Dit is vreemd genoeg ook het geval bij het kaartspel, waar het woord **dame** vertaald wordt door dam (Hoffman, 1972:44). Het woord **dame** is nog niet bij het kaartspel bestudeerd en dat kan mogelijkerwijs ook helpen bij het zoeken naar de afkomst van het woord **dame.** Het beste bibliografisch werk over dit spel vinden we bij *Depaulis* (1994).

1653 GEORG PHILIPP HARSDÖRFFER

In 1653 nam deze auteur een afb. op in zijn boek van een schaakspel met levende personen (Harsdörffer, 1653:405). De titel van zijn boek **Delitiae philosophiae et mathe-maticae** - *Der philosophischen und mathematischen Erquickstunden* - kwam al

eerder voor in 1636 bij *Daniel Schwenter* (1585-1636) (Schwenter 1636, deel I:399). Het was een Duitse bewerking van het Franse werk **Récréations mathématiques**, welk werk in 1626 (heruitgave in 1970) ter perse ging (Kruijswijk, 1966:93). Net als in de Nederlandse vertaling en het Franse origineel wordt de verwachting uitgesproken dat er binnenkort een verhandeling over het dammen verschijnt.

Schaakspel met levende personen, 1653

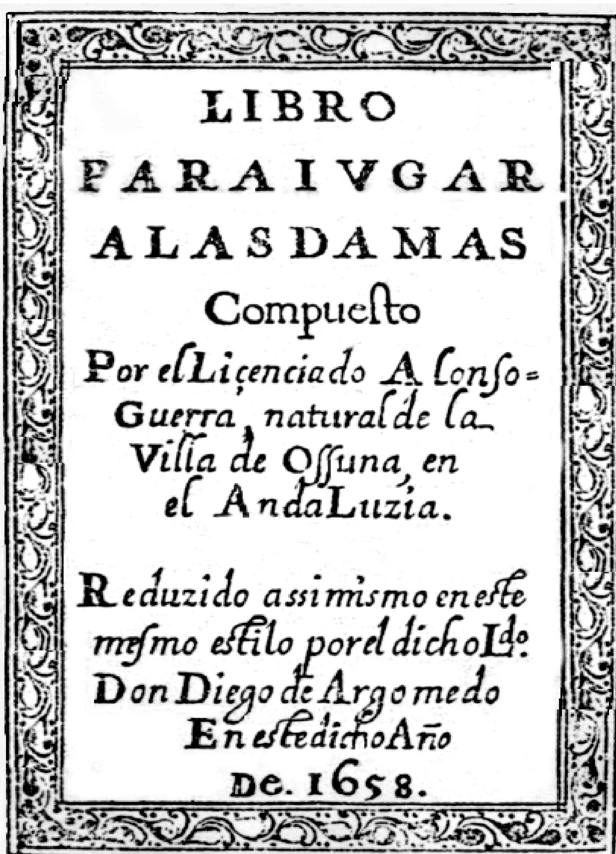
1658 DIEGO DE ARGOMEDO

Deze naam komt voor op een manuscript van 1658. De titel luidt:

Libro para iugar a las damas. Compuesto por el Licenciado Alonso Guerra, natural de la villa de Ossuna, en el Andaluzia. Reduzido assimismo en este mesmo estilo por el

dicho Ldo. Don Diego de Argomedo. En este dicho Año de 1658.

Zie eveneens *Alonso Guerra* (1595), waar dit werk uitvoeriger is beschreven.

LIBRO
PARA IVGAR
ALAS DAMAS
Compuesto
Por el Liçenciado Alonso-
Guerra, natural de la
Villa de Ossuna, en
el AndaLuzia.

Reduzido assimismo en este
mesmo estilo por el dicho Ldo.
Don Diego de Argomedo
En este dicho Año
De. 1658.

Spaans dammanuscript
(met teksten uit c. 1595)

1660 JUAN DE ZAVALETA (1626-1667)

Spaanse schrijver van toneelstukken, geboren te Madrid in 1626 en gestorven in 1667. Hij schreef vele verzen en boeken. In één van zijn werken komen we twee bladzijden tegen over het damspel. We geven hier de belangrijkste gedeelten weer:

El Iuego De Las Damas
Ya han formado sus esquadrones el flematico y el Boticario, y presenta el vna la batalla. (...) No apartan los ojos de los escaques; no se atreuen a mouer la mano sin larga consulta (Zavaleta, 1660). (...) Buelue el muchacho a pedir en voz mayor el recado, porque viene. Entreoyele el Boticario, y haze en aquel tiempo vna dama (....).

Vrije vertaling:

De flegmatieke en de apotheker hebben elk hun stellingen gereed gebracht en de strijd wordt begonnen. (...) Hij verliest de bordvelden niet uit het oog en pas na lang beraad durft hij hij de stukken aan te raken. (...) Opnieuw riep de jongen, nu met luidere stem, wat hij nodig had .... Terwijl de apotheker hem hoort komt deze tegelijkertijd op een dam.

1668 PIERRE MALLET

Ruim 400 bladzijden wijdt deze auteur van het eerste Franse damboek aan het damspel. De bladzijden 11 tot 59 zijn een verhandeling over de Franse spellingsleer en velerlei onderwerpen die vrijwel niets met het dammen uit te staan hebben worden door hem uitvoerig in zijn boek aangeroerd. Vergeleken met de eerste Spaanse damboeken heeft dit eerste Franse damboek weinig met het damspel uit te staan en kan het als een slecht geschreven

handboek voor het damspel doorgaan. Toch zijn wellicht de volgende passages interessant om weer te geven.

(Mallet, 1668) bladzijde 271:
Chacun sét, que tous les Européans ont une trés-grande estime pour le Jeu des Dames, & prinsipalement les Septantrionaux: et quoi que les Alemans, aûsi-bien que les Espagnols, & les Italiens, estiment beaucoup le Ieu des Echês; ils n'an êment pas moins le Dames, ils an sont autant ou plus pâsionés que les Francés.

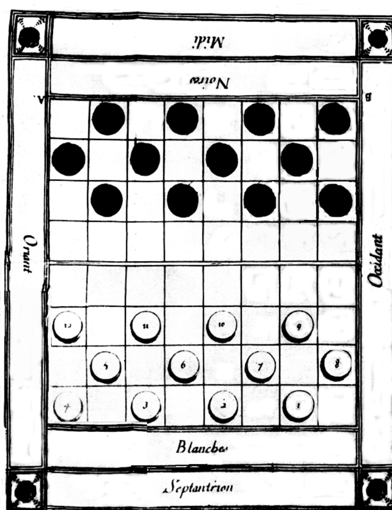
LE
IEV DES DAMES.
Avec toutes les Maximes & Régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut obſerver an icelui.
Et la Métode d'y bien joüer.
Ortografe nouvéle, & rézonée, ſui-vie par l'ordre de l'Alfabet, par lequel on ſe poura aûſi prontemant, que parfétemant inſtruire an icêle.

Le tout aconpagné de pluzieurs diſcours, autorités & rézonemans inſtructifs, tirés de la Morale, de la Politique, & de l'Iſtoire.
A PARIS,
Par Mr PIERRE MALLET, Ingénieur ordinére du Roy, & Profêſeur aux Siances Matématiques. rüe de la Huchéte, an l'Académie de Mr de la Sale, Métre d'Armes.
ET AV PALE'S,
Chés TH. Girard an la grand Sale. 1668
Avec Privilége de Sa Majeſté.

Eerste Franse damboek, 1668

bladzijde 432: ***Les Dames simples, ou Pions, en peuvent prandre les Dames damées.***

Hieruit volgt dat in de 17e eeuw de damstukken in Frankrijk zowel **pionnen** als **dames** werden genoemd. In Spanje werden in de 16e eeuw de damstukken pionnen genoemd en men speelde met een damstuk dat veel van een pion weg had. Na de 17e eeuw werden ronde schijven ingevoerd, maar de damschijven bleven in Spanje **pionnen** heten (peones). Was een dergelijke situatie ook het geval in Frankrijk? Alles heeft er weg van dat in Frankrijk rond 1500 men met ronde schijven ging spelen die **dame(s)** genoemd werden in diverse spelen. Wellicht bleef de term **pion** in de 16- of 17e eeuw gehandhaafd, maar de damstukken waren hier ronde schijven. Eén en ander zien we al in de afb. van het dambord die voorkomt in het boek van *Pierre Mallet* (1668).

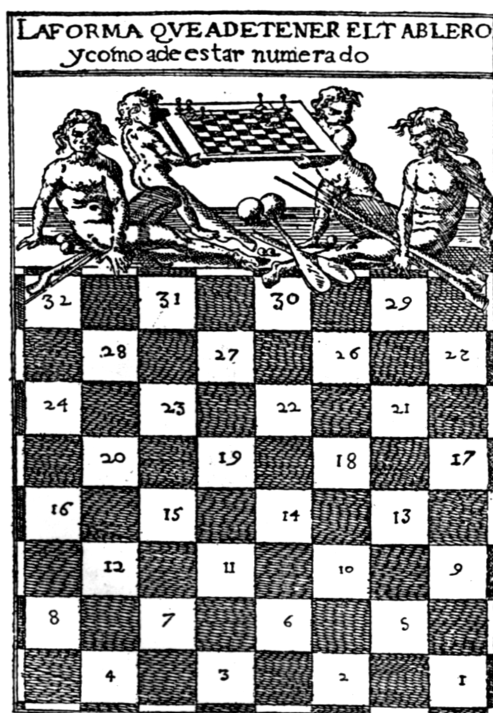

Frans damspel in 1668

1684 JOSEPH CARLOS GARCEZ

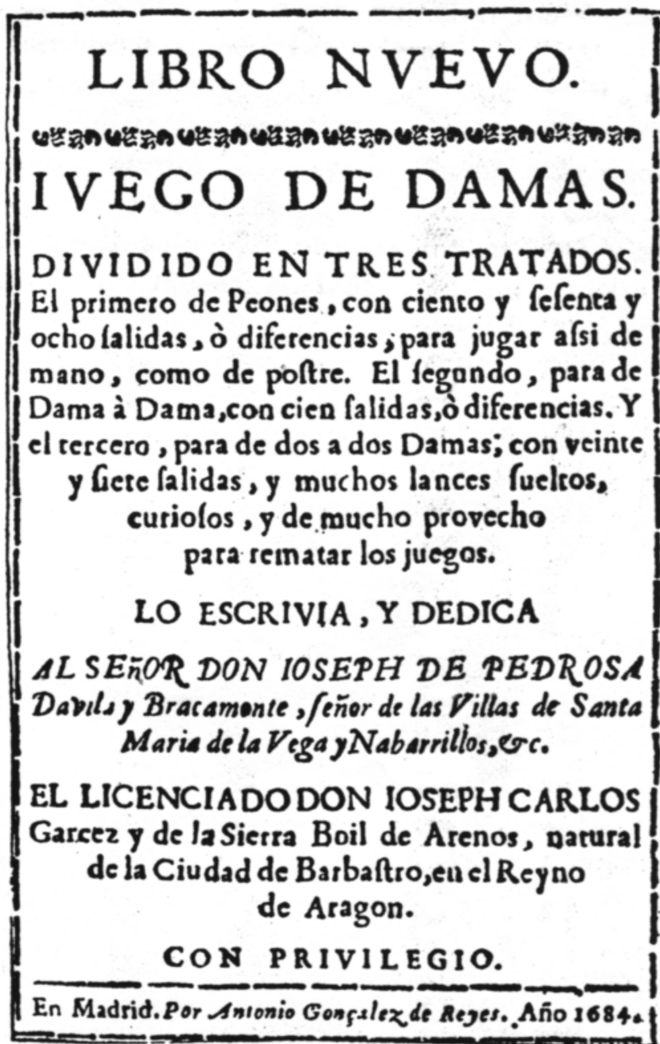
Opnieuw een Spaans damboek, deze keer van een auteur uit de stad Barbastro in het koninkrijk Aragon (Garcez, 1684). In zijn eindspelen neemt hij voornamelijk *Garcia* (1650) over. In zijn boek komen de spelregels voor en de titel luidt:

Libro Nuevo. Juego de damas, dividido en tres tratados (....).

Dammen met schaakstukken

In dit boek zien we, eveneens als in het boek van *Timoneda*, dat men het dammen met een soort schaak-stukken beoefende.

LIBRO NVEVO.

IVEGO DE DAMAS.

DIVIDIDO EN TRES TRATADOS.
El primero de Peones, con ciento y sesenta y ocho salidas, ò diferencias, para jugar assi de mano, como de postre. El segundo, para de Dama à Dama, con cien salidas, ò diferencias. Y el tercero, para de dos a dos Damas; con veinte y siete salidas, y muchos lances sueltos, curiosos, y de mucho provecho para rematar los juegos.

LO ESCRIVIA, Y DEDICA

AL SEÑOR DON IOSEPH DE PEDROSA Davila y Bracamonte, señor de las Villas de Santa Maria de la Vega y Nabarrillos, &c.

EL LICENCIADO DON IOSEPH CARLOS Garcez y de la Sierra Boil de Arenos, natural de la Ciudad de Barbastro, en el Reyno de Aragon.

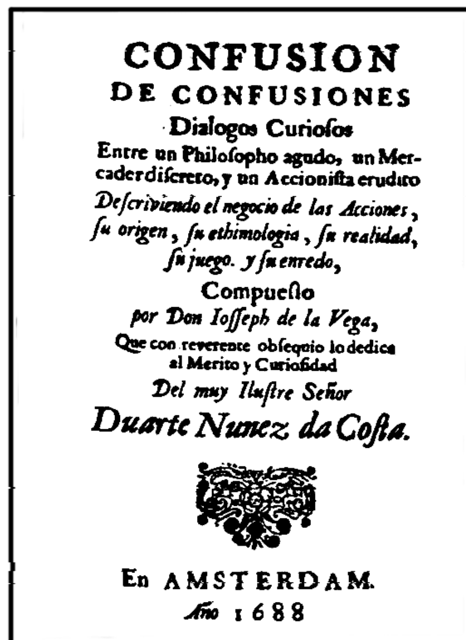
CON PRIVILEGIO.

En Madrid. *Por Antonio Gonçalez de Reyes.* Año 1684.

Joseph Carlos Garcez, 1684

1688 VEGA, JOSSEPH DE LA (1650 - 1693)

Koopman, toneelschrijver en dichter, geboren te Amsterdam in 1650 en overleden in dezelfde plaats in 1693. Zijn vader werd in Spanje geboren en woonde in de provincie Córdoba, van beroep bankier, vermogend. Uit Spanje gevlucht; 4 zoons en 6 dochters. *Josseph* was aanvankelijk van plan rabbijn te worden, doch werd echter koopman. *Josseph de la Vega* gaf in zijn boek (Vega, 1688) een gedetailleerde beschrijving van de aandelenhandel hoe het er op de Amsterdamse Beurs aan toeging. In één van zijn bladzijden heeft hij het over het damspel, doch men begrijpt uit de tekst dat dit een zinspeling is op de de verschrikkingen die de Joden door de Spaanse inquisitie mee moesten maken.

CONFUSION
DE CONFUSIONES
Dialogos Curioſos
Entre un Philoſopho agudo, un Mercader diſcreto, y un Accioniſta erudito
Deſcriviendo el negocio de las Acciones, ſu origen, ſu ethimologia, ſu realidad, ſu juego. y ſu enredo,
Compueſto
por Don Ioſſeph de la Vega,
Que con reverente obſequio lo dedica al Merito y Curioſidad
Del muy Iluſtre Señor
Duarte Nunez da Coſta.

En AMSTERDAM.
Año 1688

Josseph de la Vega, 1688

Página 30: No es juego de Damas nuestro juego, en que no se salta de casa negra á casa blanca; porque en un punto vemos passar de las luzes á los horrores quedando unos en blanco, otros negros, y muchos escuros; barrajarse las casas, confundires las órdenes, soplarse las tablas; antes parece Axedrez en que siguen las piessas extradordinarios rumbos, ya graves, ya fugitivos,ya descompuestos, ya retorcidos, ya pausados, y atendiendo cada una á su designio para procurar lograr cada una su triumpho; unas caminan, otras corren, estas atraviessan, aquellas saltan, y todas comen.

2de samenspraak. (pag. 95) Ons spel is geen damspel, waarbij men niet van een zwart op een wit hokje mag springen: want in een oogwenk zien wij de menschen van het licht naar de verschrikkingen der duisternis overgaan, terwijl sommigen op wit, anderen op zwart en velen in het donker blijven staan; de hokjes warrelen door elkander, de rijen smelten ineen, de borden worden leeggeblazen. Veeleer lijkt het een schaakspel, waarbij de stukken vreemde richtingen mogen volgen, nu eens statig, dan weer haastig, nu eens schots en scheef, dan weer bedaard, en waarbij elk het oog gericht houdt op zijn doel, om voor zich de overwinning te behalen; sommigen wandelen, anderen rennen, dezen gaan er dwars doorheen, genen springen, en allen leven ervan.

1694 HYDE, THOMAS (1636-1703)

Engelse Polyglot en professor in de Hebreeuwse taal aan het Queens College te Oxford in 1658. *Hyde* studeerde Arabisch, Hebreeuws, Perzisch en Chinees en schreef verschillende boeken, waaronder het eerste van de twee delen van **De Ludis Orientalibus**. In dit boek werd de oorsprong van het schaakspel

bestudeerd en *Hyde* kwam tot de conclusie dat het spel in India uitgevonden was. In zijn boek beschrijft hij ook het damspel. (Hyde, 1694b). De Latijnse en Hebreewse teksten werden onlangs vertaald door *Keats* (1994).

Op bladzijden 181-182 vinden we:

De Ludis orientalibus

Hispani quatuor hujus Ludi Nomina habent: quorum unum est Las Damas, superius dictum. Alterum est alquerque. Tertium est Castro; quartum Real.

De his Covarrubias, *el padre Guadix dize que el nombre alquerque es arábigo, y lo mesmo que en castellano llamamos castro, porque tiene semejança el tablero rayado donde se juega, a castramentación lineada en* ***planta. Deinde sub nomine*** *Castro, idem Covarrubias, dicit: Castro, lo que por otra nombre llamamos Real, etc. y porque la planta suya esta lineada, y se parece a las rayas del Tablero, en que los muchachos juegan con unas pedreçuelas. Llamaron este juego el Castro.*

Pedro de Alcala in voce Alquerque, hoc suo modo literis Hispanicis esprimit Arabice Querque. Diego de Urrea apud Covarrubiam citatus, deducit Alquerque ab Arabico Herequet, i.e. motio. Iste autem pessimè fallitur; cum ex Camûsi Autoritate planè scribendum sit Alkirk per Kesram, quod à quibusdam sonatur Alkerk. Sed benè notandum est quod Hispani (sec Covarrubiam) perperam.

THOMAS HYDE
وطب على القرأة وكن نشيط
اجهد فى العلوم لانها بحرّ محيط

Thomas Hyde

Huic Ludo tribuerunt hoc Nomen Arabicum ab Arabibus Mauris acceptum, quod reverà planè pertinet ad alium Ludum qui in hoc libello occurit sub nomine Triodion; ubi de hac re fusius dicetur. Arabes autem nec Africani nec Asiatici (quatenus comperi) ullum huic latrunculorum Ludo nomen aptârunt: ideóque nec illis olim fuisse credamus.

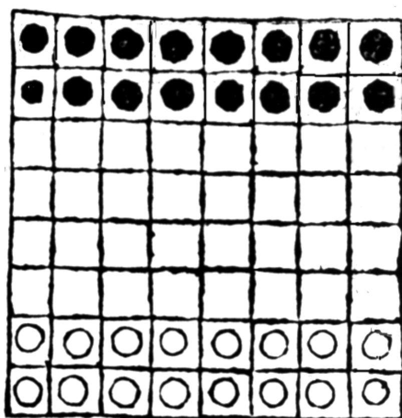
Op bladzijde 185 zien we:
Restat verò ut de ratione ludendi dicamus. De hac re Covarrubias, *Alquerque es un juego de piedreçillas, sobre un tablero rayado que haze diversos quadros, y por las rayas vam moviéndo, y quando hallan tercera casa vacía del contrario, passan a ella, ganándole la piedra que estava en medio; que alcunas vezes acaece ser dos y tres, y si pudiendo tomar, no lo haze, pierde la suya, y por termino propio se la soplan.*

Het merendeel dat *Hyde* over *Covarrubias* vermeldt is al beschreven in het hoofdstuk **Andarraya**, zodat ik hier niet op terugkom. *Kruijswijk* (1966:167) beschrijft uitgebreid het Turkse spel en haalt ook *Hyde* aan:
Hic Ludus apud turcas aliquando appellatur atlanbâgj, nunc europaeorum modo dama, quorum illud (...) dogri i.e. recta, hoc vero ters, i.e. oblique movetur.

Het Turkse spel is een orthogonaal spel en heet soms **atlanbaj** en **dama** op de Europese manier. Op bladzijde 184 beschrijft *Hyde* ook een damspel, waarbij men van alle velden gebruik maakt en dat met 12 en 16 schijven aan weerskanten van het bord gespeeld wordt. De schijven worden diagonaal verplaatst, maar de manier van slaan wordt niet vermeld. Dit type spel zou zowel door de Turken als Duitsers gespeeld worden.

Sunt ex germanis, ut et quoque turcae, qui 12 aut 16 calculis ex utrãque parte utuntur. Eorumque tabella hac formã construitur, et calculi semper oblique moventur, tamquam ex insidiis hostes ad orientes, ideoque insidiosi milites vocantur

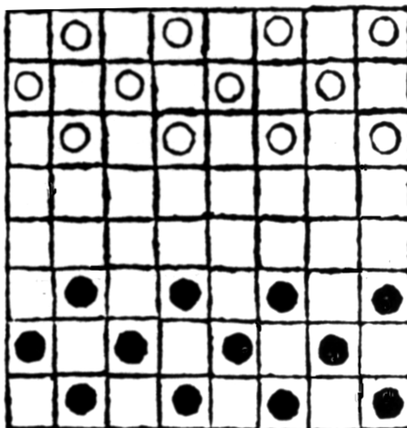
Hyde neemt in zijn boek twee diagrammen op; één van een Turks damspel en een ander van een Europees damspel. Beide diagrammen zijn van ongeschakeerde borden. In het geval van Turkije gaat dat op, maar het Europees diagonaal damspel werd op een geschakeerd bord gespeeld. Verder verstaat *Hyde* onder damspel twee soorten bordspelen: een spel waarin men slaat door over een vijandelijk stuk te springen, en een spel waarin men slaat door een vijandelijk stuk tussen twee eigen stukken in te klemmen.

Hyde's Turks damspel

Volgens *Hyde* beoefenden de Fransen en Engelsen dit spel op een schaakbord, waarbij het niet noodzakelijk is dat de velden afwisselend zwart en wit van kleur zijn en aan beide zijden staan 12 speelschijven opgesteld volgens het diagram hiernaast.

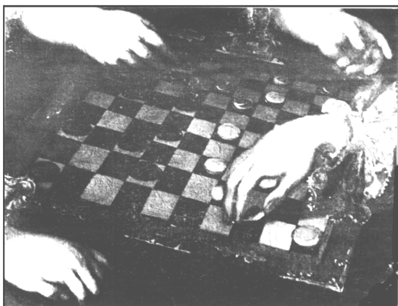
Bovendien raken de schijven elkaar in dit spel niet, zodat men niet slaan kan door springen en dat door omklemming of orthogonaal slagspel moet gebeuren, alhoewel het laatste vrijwel onmogelijk een praktisch spel geweest kan zijn.

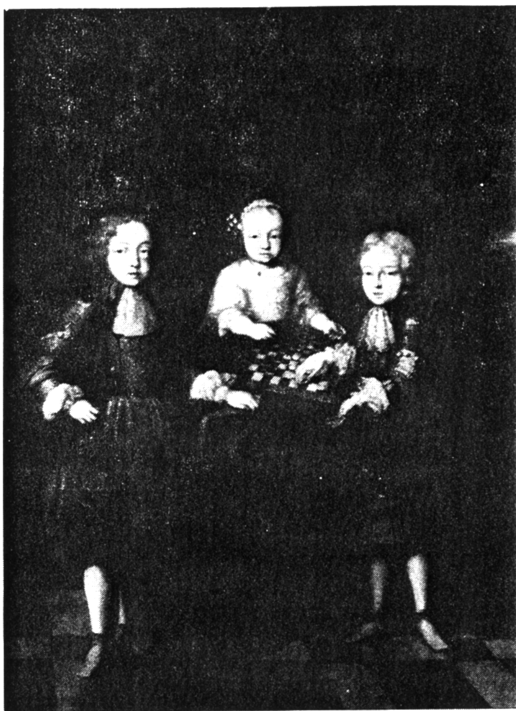
Hyde's Europees damspel

De situatie wordt er niet gemakkelijker op als we ditzelfde spel beschreven zien in ***The academy of armory or a storehouse of armory and blazon 1681:*** (Holme 1688, book III:264). Jansen (1989, Nº 7:7) oordeelt nu dat waarschijnlijk bedoeld wordt: **one party setting on the white** de ene partij de schijven opstellende op de witte helft, en de andere partij op de zwarte helft.

Draughts - is a play on a chess board or the back of a pair of tables (which generally have four rows of squares made upon it, viz. 4 of black and 4 of white interchangeably) and are set with the table men, one party setting on the white and the adverse party on the black. The play is to remove each man corner ways.

Een dergelijk spel komt ook in een schilderij voor van een onbekende kunstenaar, die omstreeks 1690 drie kleinzoons van de Franse koning *Lodewijk XIV* heeft afgebeeld, terwijl dezen een spel met schijven speelden op een 100-ruitenbord. Op het schilderij zijn 9 zwarte schijven op licht gekleurde velden en 11 witte schijven op de donker gekleurde velden te zien.(Stoep 1985, Nº 111:3994; Stoep 1994, Nº39:35).

3 kleinkinderen van Lodewijk XIV, c. 1690

Nicolas Arnoult, 1692

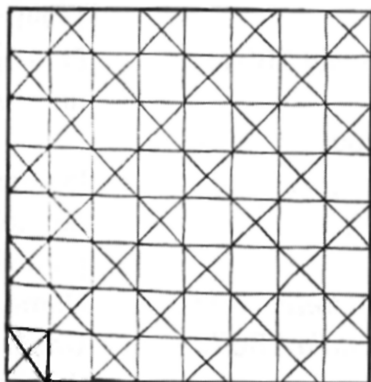
Voorts zien we hetzelfde bord ook bij *Nicolas Arnoult* (datering 1692). Op het dambord staan vier schijven op witte velden en de overige op zwarte velden. Onder de prent komt de volgende tekst voor: (Bonus Socius, 1977:137)

Le jeu de dames

Il faut dans ce beau jeu beaucoup de patience
Profiter de l'occasion
S'estimer sans présomption
Et fair tout avec prudence.

1700 JOHANN WOLFGANG SCHMIDT

As in all the countries, Germany had a long preliminary period before Checker knowledge blossomed into a book. How old her knowledge of the game is one cannot say, and research even for Germans is difficult but one may note that she furnished a description long before this is found for England. In 1616 *Gustavus Selenus*, Grand Duke of Brunswick-Luneburg, had occasion to say that Damenspiel is played on a Chessboard with 24 round men (....). About 30 years afterwards we find spoken of a much more surprising development. In a work published at Nurnberg, *P.D. Harzdorffer* tells how to play at- What do you think? Checkers with Living pieces! (...) it shows that Checkers was well know in Germany at that date, and about fifty years later, its first book was written. It was written, also in Nurnberg, by *J.W. Schmidt* (1700) - who describes himself as a Crystal and Glasscutter- evidently with a view to publication, but it never reached that stage. It now exists in MS in the Prussian State Library, Berlin (Alexander 1924, Nº 7:161).

Dambord in Duits M.S. van c. 1700

HET LEMMA DAMA IN WOORDENBOEKEN:

TESORO LEXICOGRAFICO 1492-1726, S.G. GAYA

In het boek van *Gaya* (67) komen we weinig over het damspel aan de weet. Alleen de referentie van het jaar 1679 verwijst naar het damspel. De eerste verwijzing naar het schaakspel is het woordenboek van *Alcalá* in 1505.

Nebrija 1492:	**Dama** es casi señora, domina, ae *Hier vergist **Gaya** zich, lees **Nebrija** 1495*
Alcalá 1505**:**	**Dama** en el juego de axedrez, ferze, ferzit. (Alcala, 1505) *Vertaling:* **Dame in het schaakspel, ferze, ferzit**

Venegas1565:	**Damas** quiere dezir matronas, que son las grandes señoras (Venegas, 1565)
Casas 1570:	**Dama**, damicella; dama animal, **dama**, damma. (Casas, 1570)
Brocense 1580:	**Damas**, dominas, dueñas, Veneg. Puede ser de griego. (Sánchez, 1580)
Percival 1599:	f. a **dame**, a ladie. Also the queene at chesse play. (Percival, 1599)
Rosal 1601:	El griego llama **damar** a la casada, dueña o novia, y éste de un verbo hebr. **dam**, o **damam**, que significa callar, por la qual las damas deben ser calladas. Y aun el vocablo **dama** parece ser hebr., que como el hombre llamo **adam**, de alli parece dicha la muger **adama.** (Rosal, 1585)
Palet 1604	**Dame**, gentifemme; daim animal
Aldrete 1606	**Dama**, Gr., **elegans foemina** (Aldrete, 1606)
Oudin 1607**:**	**Dama** es casi señora, **dame** de qualité. **Dama** de palacio, **dame** et fille de la Royne. **Dama**, se prend en mauvaisse-part entre gens de mediocre condition, et est autant que

	courtisanne et femme de ioye**. Dama** animal, un daim. v. Gama. (Oudin, 1607)
Covarrubias 1611:	(Zie eerdere beschrijving in dit hoofdstuk)
Francios 1620:	**dama**, signora di titulo, donna bella, o almanco che è tenuta o si tiene. (Franciosini, 1620)
Ledesma 1626:	es voz griega (Ledesma, 1626)
Correas 1627:	Tales **damas** lo hilaron la mañana de San Juan; o tales manos lo hilaron, dícese alabando algo con donaire y al autor. (Correas, 1627)
Henriquez 1679:	**Damas**, dominae ornatae, comptae, in speciem pulchrae. De la Reina, reginae nobiles sociae, pedisequae; heroides; heroinae. **Damas** en el axedrez, reginae. Es una **dama** de compuesto, est verecundus, modestus, virginali verecundia. No andéis como **dama**, en gressibus incedas mollioribus. v. **juego de damas**. (Henriques, 1679)

EERSTE SPOREN VAN DAMSPEL.

Verschillende damhistorici menen de eerste sporen van het damspel te zien in de volgende referenties:

1. 1050 FARISIA
Kruijswijk (1966:68) maakte een uitgebreide studie naar dit woord toen hij op de hoogte was van de gegevens van *Murray* (1913:497; 1952:74-75). Dit spel is bestudeerd door *Van der Lind*e (1881, appendix), *Dozy* (1849) en *Josef van Hammer-Purgstall* (1855, deel 6:663,760 en deel 7:874). *Van der Stoep* (1979, Nº 53-54) en *Bakker* (1980-83, Nº 54-55) zien deze referentie niet in verband met het damspel.

2. 1243 PHILIPPE MOUSKET
Murray (1952:74) en *Kruijswijk* (1966:64) beschouwen deze referentie (Mousket, 1845) als een voorloper van het damspel. *Van der Stoep* (1979, Nº 53-54) en *Bakker* (1980-83, Nº 54-55) bestrijden deze zienswijze.

3. 1369 GEOFFREY CHAUCER
Hij gebruikt het woord fer(s) *Murray* (1952:72-82) en *Kruijswijk* (1966:62-63) beschouwen de referentie van *Chaucer* (1369; 1957) als een voorloper van het damspel. *Van der Stoep* (1979, Nº 53-54) en *Bakker* (1980-83, Nº 54-55) kunnen deze mening niet volgen. *Branch* (1912, 14 jan.) heeft het over een schaakspel.

4. 1380 SIR FERUMBRAS
Dit is volgens *Murray* (1952:75) de oudste referentie aan het damspel. **Sir Ferumbras** (1879, versregels 2224/5) dateert van c. 1380 en is een Engelse vertaling van de Franse **Chanson de geste Fierabra** (c. 1170) welke tekst men in een Franse editie (Sir Ferumbras, 1860) terugvindt. *Kruijswijk* (1966:59) heeft hier

uitvoerig over geschreven. Ook *Branch* (1911: 12 november) en *Van der Stoep* (1978, Nº 43) halen deze referentie aan. *Bakker* (1980-83, Nº 54-55) distancieert zich van deze mogelijkheid voor het eerste damspel.

5. 1400 DESTRUCTION OF TROY
Hier worden in een gedicht de woorden **The draghtes, the dyse, and other dregh games** (Benoit 1873, versregels 1619-1623) aangehaald. Uit deze woorden halen *Murray* (1952:75) en *Kruijswijk* (1966:62) een damspel. *Bakker* (1980-83, Nº 54-55) ziet ook deze mogelijkheid niet zitten.

6. 1507 ELOI D'AMERVAL
Kruijswijk (1966:73) haalt in zijn boek een gedicht aan, waarin een versregel voorkomt met **Comme au jeu d'echecz ou des dames.** dat van *Eloy d'Amerval* (1508) afkomstig is. Het is opgenomen in *Ward* (1923, boek II, hoofdstuk 13), *Ott* (1948:48). *Murray* (1952:76), *Kruijswijk* (1966:73) en *Van der Stoep* (1984:53) zien daarin een damspel, doch *Bakker* heeft nog grote twijfels (1980-83, Nº 54-55).

Van der Stoep heeft zich verdienstelijk gemaakt door vele interessante hoofdstukken aan de geschiedenis te wijden in het damtijdschrift dammagazine. Voor de dambibliofielen geven we de voornaamste informatie die terug zou gaan volgens de 10 hierna te noemen schrijvers naar het eerste dammen. (Stoep 1979, Nº 53-54:2492-2492).

1. 1850? HAVARD.
Volgens *Henry Havard* (1850?) is het damspel aan de Arabieren ontleend en werd in Frankrijk onder de naam van **jeu de table** in de 13e eeuw erg populair. Hij verwijst naar een manuscript uit de

14e eeuw, bewaard in de Bibliothèque Nationale te Parijs (Anoniem, 1400) dat ook over de damspelregels zou handelen. Het manuscript is bestudeerd door de Franse bibliofiel en damspeler Jean Simonata en het zou handelen over schaken, molenspel en triktrak. Over het damspel wordt niets aangetroffen (Stoep 1980, Nº 62:2804).

2. 1934 VON WARTBURG

Walter von Wartburg (1934) merkt in zijn woordenboek onder het woord domina op: **Vorher heisst dieses Brett tablier, so noch Est 1552.** Met **Est** wordt verwezen naar de Dictionarium latinogalicum (1552) dat Van der Stoep (1980, Nº 62:2803) in Rotterdam terugvond. Von Wartburg is op het idee gebracht dat tablier vroeger dambord betekende, door de volgende twee referenties:

Abacus (...) ***Ung comptoir, ou table a compter / iecter. Macrob. Un tablier a iouer aux dames.*** Volgens Van der Stoep (Stoep 1980, Nº 62:2803) een aanhaling van Abrosius Theodosius Macrobius, waarschijnlijk uit diens **Saturnalia.**

Alveus Llusorius. Plin. (Plinius) Un tablier. Alveolus. Cic. (Cicero). Un tablier a iouer aux dames.
Bij het woord **damier** noteert Von Wartburg: **Dieses spiel ist sehr alt, hat aber früher wohl andere namen gehabt.**

3. 1863 LITTRÉ

Emile Littré (1863), samensteller van de vierdelige Dictionnaire de la langue française (1863-1872), die tussen 1956 en 1961 opnieuw is uitgegeven, merkt op onder Table 5º:
Term de trictrac. Chacune des quatre divisions du tablier, appelées aussi jans. Il se disait autrefois de ce qu'on nomme plus ordinairement aunjourd'hui dames: jan de deux tables,

anciennement, tous les jeux où l'on emploie des deames et un échiquier ou un tablier.

4. 1887 GAY

Victor Gay (1887) vermeldt in zijn woordenboek onder Damier:
Le jeu de damier est plus connu, au moyen âge, sous le nom de tablier. C'est à ce mot que nous renvoyons pur les développements qu'il comporte. Andere omschrijvingen geven tegenstrijdige standpunten weer, zodat dit woordenboek niet consequent is en afgewezen moet worden als referentie.

5. 1880 GODEFROY

Fréderic Godefroy definieert in zijn woordenboek (1880) het woord **Tablier** als:
Table du jeu d'échecs et de tout jeu se jouant avec des pièces mobiles sur une surface plane; par extens., le jeu même.
En nog eens de aanvulling:
Planchette d'une table à jouer, d'un damier, d'un trictrac.

6. 1969 GREIMAS

In zijn woordenboek vermeldt A.J. Greimas (1969) onder **Table 7°:**
Jeu de trictrac, ou de dames. Als eerste vermelding van table geeft Greimas 1080 op.

7. 1972 GIZYCKI

De eerste vermelding stamt uit de beroemde ridderroman **Chanson de Roland.** Vers 110-113 luiden (Bédier, 1937):
Sur palies blanc siedent cil cevaler,
As tables juent pur els esbaneier
E as eschecs li plus saive e li veill,
E escremissent cil bacheler leger

Omstreeks 1825 werd een lofdicht op het damspel gepubliceerd door de Pool Adam Mickiewicz, waarbij in de aanvangstand 12 witte en 12 zwarte pionnen op het bord zouden staan (Gizycki, 1972:77).

8. 1768 LACOMBE

In het woordenboek van M. Lacombe (1768), die het Frans van de 9e tot de 15e eeuw registreert, wordt **Tablier** weergegeven als:
table de jeu de dames, ou damier.

9. 1890 LUCE

De Franse historicus *Siméon Luce* (1890:104-105) in een studie over de middeleeuwen ging er van uit dat jeu de tables in de middeleeuwen een verzamelnaam is van spelen op een geruit bord. In 1369 waren door *Karel V* de Wijze van Frankrijk allerlei spelen verboden, waaronder tables. *Luce* gaat de invloed na die dit verbod heeft uitgeoefend gedurende de regering van *Karel* zelf en zijn opvolgers *Karel VI* en *Karel VII*; de laaatste regeerde tot 1461. Over jeu de tables word opgemerkt:

On donnait alors ce nom à tous les jeux où l'on employait des dames et un échiquier ou tablier. La table, sur laquelle on jouait, divisée en carrés alternativment blancs et noirs, s'appelait d'ordinaire *tablier* lorsqu'elle servait au jeu de dames, et *échiquier* lorsqu'elle était destinée a à un jeu d'échecs.

10. 1750 MÉNAGE

In het woordenboek van *M. Ménage* (1750) onder het trefwoord **Tables** schrijft deze auteur:
Au belles tables, c'est-à-dire aux Dames. Les Latins se son servis de tabula en cette signification.

Een andere referentie aan het damspel is die van Pansier (1924), die in zijn woordenboek vermeldt:
tablier = 1485 un tablier de damas
Van der Stoep voorzichtigheidshalve houdt dit niet op een damspel en wil meer informatie zien (Stoep 1981, Nº 67:2930).
Vermeldingswaardig is dat "damas" hier een Spaans woord is.

DE GANG VAN DE DAME

De schaakliteratuur toont ons in de loop der tijd aan dat de koningin het stuk is dat de meeste variatie ondergaan heeft. In de beginfase kon het zich slechts in diagonale richting voortbewegen en noemde men dit stuk **Allferza**. Naarmate de bevoegdheden van de koningin groter werden aan het Middeleeuwse hof erkende men ook haar macht en zo veranderde het stuk **allferza** mettertijd in **dame.**

De innovatie van de zwakke **dame** in een sterke was een heel belangrijke gebeurtenis. Plotseling was dit stuk het waardevolste in het schaakspel door zijn grote kracht. Op die manier was in één klap de eeuwenoude schaakliteratuur van geen waarde meer. Het lijkt erop dat het schaakspel een oorlogsvoerend karakter krijgt en dat de **dame** zich verandert in een generaal op oorlogspad, die overal aanwezig zou moeten zijn. Het spel noemde men nu:

Spanje:	**Axedrez de la dama** het schaakspel met de dame
Frankrijk:	**Eschés de la dame, o de dame enragée** het schaakspel met de dame of de *dolle dame*
Italië:	**Scacchi de la donna or alla rabiosa** het schaakspel met de dame of op de *dolle manier*

Duitsland: **Current of Welsch-Schachspiel**
Italiaans (‘t snelle schaakspel) of *buitenlandse schaakspel*
Engeland: **Mad chess**. (Vertaling van Eales, 1985)
Dolgedraaid schaakspel.

In de Tsjechische vertaling van *Hadrianus Junius* 1586 gebruikt men de zin:
het woedende spel met de 12 stenen (Jansen 1995, Nº 44:49-50).

De uitdrukking **het schaken met de dolle dame** klinkt smalend en dat is één van de redenen waarom ik niet geloof in de herkomst van deze nieuwe **dame** juist uit die landen. Gezien het schaakboek van *Lucena* (1497) en de handschriften van *Vinyoles* (1480?) en MS O III (1500), beschreven door Calvo (1985:252-253; 1985b:28; 1985c:434-435), ben ik het met *Dr. Calvo* eens dat de nieuwe schaakdame uit Valencia stamt (Calvo 1991, Nº 7:82-89; Calvo 1992, Nº 3:34-46; Calvo 1995b:77-89) tussen de jaren 1470 - 1480, hoewel ik het jaar 1470 op 1474 houd, toen eenmaal *Isabel* trouwde met *Ferdinand.* Zelfs de oorsprong van de MS van Göttingen en Parijs wordt aan *Lucena* toegeschreven volgens *Place* (1992) en *Görschen* (1975a, Nº 5:74-75, Nº 6:91-92, Nº 7:105-108; 1975b, Nº 6:163-170).

MS O III (1500) werd ontdekt door de Monnik, *Julian Zarco Cuevas* (1926), die als medewerker aan de “Real Biblioteca El Escorial” een kopie doorspeelde aan de student in Rechten (1927-1930), *Juan Lacasa Lacasa*, welke laatste op zijn beurt in 1985 *Ricardo Calvo* daarvan op de hoogte stelde. Ook is er een manuscript uit die periode bekend, dat bewaard wordt in the “Regia Biblioteca Casanatense” te Rome, gekopieëerd door *Joannes Chachi* in 1511, dat 12 partijen “a la rabiosa” bevat. (Perez de Ariaga 1997, IV Nº I:9).

Ineens was de **dame** een veel machtiger stuk dan vroeger. Inplaats van een korte stap in diagonale richting nam de nieuwe **dame** in het schaakspel nu lange stappen langs hele diagonalen, rijen en kolommen.

Plotseling kon de **dame** zich op elk punt van het schaakbord bevinden, zoals de koningin *Isabel la Católica* placht te doen om haar koninkrijk te verdedigen gedurende de eerste 20 jaar na haar troonsbestijging en vele jaren tijdens de herovering van Granada. De periode tussen 1474 en 1492 acht ik de slapende periode waarin de nieuwe **schaakdame,** gebaseerd op de Spaanse machtige koningin, tot ontwikkeling kwam. En de plotselinge doorbraak kwam in 1492, dat als het belangrijkste jaar in de geschiedenis ten boek staat voor Spanje. De overwinning op de Moren maakte een nieuwe schaakkoningin met een grotere kracht mogelijk. Spanje gaf nu aan het gepromoveerde schaakstuk de definitieve naam van **dama**. En zo kwam het woord **dama** dat van Franse afkomst is en in Frankrijk bijna niet gebruikt werd voor de schaakkoningin in Spanje tot herleving.

Het blijft een feit dat in de 15e eeuw de vrouw in Spanje praktisch geen rechten had en op een zeer laag sociaal niveau gehouden werd. Dit blijkt wel uit het boek van *Lucena* (1497) dat door *Jacob Ornstein* (1954) en *Barbara Matulka* (1931) grondig is bestudeerd, en waarbij *Lucena's* **Repetición de Amores** door de laatste als een Anti-Feministisch handboek beschouwd wordt. Dit staat in geen verhouding tot de almachtige Spaanse vorstin *Isabel* die bemind en gerespecteerd werd door haar onderdanen, maar tevens gevreesd werd door de Moren.

DIVERSE DAMSPELEN IN DE VERSCHILLENDE LANDEN

Bij het onderzoek naar de eerste sporen van het dammen komen we verschillende vormen van het damspel tegen. Zo was het koffiehuisdammen (100 velden bord) een gewoon verschijnsel in de 17e en 18e eeuw in Nederland (Regin, 1976; Nehemia, 1702; Sancta, 1711) en waarschijnlijk zelfs eerder, want er werd ook op zijn Spaans gedamd in de 16e en 17e eeuw. De woordenboeken van *Corderius* (1552), *Meurier* (1557), *Lambrecht* (1562), *Plantijn* (1573), *Sasbout* (1579), *Mellema* (1587) en *Kiliaan*

(1588) vermelden de naam damspel. Vóór 1552 vinden we niets over het dammen terug. Waarschijnlijk werd toen alleen nog maar het morellen spel (alquerque de 12) gespeeld. Een referentie daarvan uit omstreeks 1540 vinden we terug bij *Dis* (1937:153) en één uit 1527 bij *Cornelis Everaert* (1920:177).

SPAANS DAMMEN IN NEDERLAND

De uitdrukking Spaans dammen komt voor op het moment dat men ook op het grote 100 velden dambord gaat dammen (Marin, 1710, 1717). Het feit dat allereerst op zijn Spaans gedamd werd in Nederland blijkt wel uit een geschriftje van 7 bladzijden (Zeel, 1681), waarin deze auteur een damspel voor 4 personen, op 5 (7x7) borden uitvindt. Dit geschrift werd teruggevonden door *G.L.Gortmans* (1929:188). Bekend is het geuzenlied (Stoep, 1974:106; Kruijswijk, 1966:104) dat het over een **dambert** heeft (Een nieuw geusen lieden boecxken, 1581).

Met het dambord wordt het gekwartileerde familiewapen van *Alva* bedoeld (Kuiper, 1924:82; Grapperhaus, 1984:157), doch *Enklaar* (1937:63-64) denkt meer aan een rekenfunctie van het dambord. Ook bij *Wijnandt van Westen* (1636:147-148) is er sprake van dammen op een schaakbord. Er is een spelenboek van in de 18e eeuw dat op de titelplaat een damspel op een schaakbord laat zien (La plus nouvelle academie ...., 1728). Ook *Aart Schouman,* tussen de periode 1733-1738, heeft het in zijn achter gelaten notitie boekjes over **Pools en Spaens slaen** met betrekking tot damspel (Roever, 1888:39). *Hemmes* (1911:75-84) schreef over de Spaanse speelwijze. De expert in damborden, *W.A. Mourik* heeft zich kosten noch moeite getroost bij zijn diepgaand onderzoek naar de diverse antieke damborden, waaronder die voor het Spaanse damspel van eeuwen terug (Mourik, 1987:72-75). Dankzij zijn

onderzoek weten we dat er diverse zilveren damborden van 64 velden geproduceerd werden met hun zilveren schijven (Houart, 1982:54; Citroen 1975, onder nummer 1204) voor het Spaanse damspel.

De damspelers van Michiel Sweerts in 1652

HET DUITSE DAMSPEL

Het oude Duitse damspel wordt in de literatuur aangehaald door *Blanchetta* (1942) en *Thiele* (1987). Voor zover bekend werd er in die tijd niet op de 100 velden gespeeld in Duitsland. Vreemd genoeg is er ook een zelfportret bekend van *Jan Kupecky* (1666-1740), waarin men een dambord ziet van 10x10 velden. De Pool *Kupecky* leefde 22 jaar in Italië en verder het grootste deel van zijn leven in Duitsland (Bénézit 1976, deel 6:337). Er wordt ook gesproken over een damspel op het grote dambord met ieder 15 schijven (Archiv 1819, deel I:6) dat *Jörgensen* (1802:370-371) het Poolse damspel noemt. Wellicht is nu ook het damspel van 15 schijven te verklaren dat *Pratesi* (1994:31-32) aanhaalt in zijn artikel van *Salmasius* (1620:460). Werd op het grote dambord eerst met 15 schijven gedamd?

Jan Kupecky

FRIESE DAMSPEL OF MOLQUERENTS DAMMEN

Ook werd er een begin gemaakt met een ander type damspel dat een mengsel is van het het gewone damspel en het Turks damspel, het zogenaamde Molquerents dammen (Swaanenburg, 1726:411). Dit spel werd zelfs onder de term Makvaer in een Deens boek beschreven (Jörgensen, 1802:371), terwijl Zweden ook niet achterbleef (Bellman, 1783) en het daar de term Marguern kreeg. Dit Molquerents dammen werd ook wel Molquerums (Bachiene, 1791:1345-1346), Molkwerums dammen (Aa, 1846:1032-1034) ; Malguerns dammen (Curten, 1798) en Molkwerumsch dammen (Blommesteyn, 1816) genoemd. Ditzelfde Molquerents damspel werd in Frankrijk jeu de dames à la Babilonienne (Manoury, 1787; Anonym 1796) genoemd, en in Engeland was het ook bekend als Babylons dammen (Twiss 1805, deel II:172), maar daar wist men weinig van dit spel af. Vreemd genoeg was dit spel zelfs op een zeker moment in Duitsland ook bekend (Klöpper, 1898:40). Boyer (1956:27-28) heeft ook het Babylonse damspel behandeld.

TURKS DAMMEN

Het Turks damspel is een spel, waarvan de oorsprong de historici ook de nodige hoofdbrekens oplevert. In Turkije waren de spelen niet geoorloofd door de Islam (Busbequius, 1610) en de Moslims die het niet al te nauw namen met hun geloof konden alleen met de Joden en de mensen uit Venetië spelen (Forster 1811, deel I:288). De eerste verwijzingen naar een damspel in Turkije zijn afkomstig van *Jean de Thévenot* (1663:65) en *Mallet* (1668:270). In dezelfde eeuw nog was er ook een reisverslag van *Cornelis de Bruijn* (1698:136) en jaren later nam ook *C.M. Wieland* (1781:148) dit spel op in de literatuur. De spelregels van het Turkse damspel werden het eerste beschreven door *Hyde* (1694, deel II:174-189).

J. Alexander (1925:87 en 89) haalt een manuscript aan (Landberg, 1795) dat vernoemd is naar de Zweedse oriëntalist *Carlo Landberg* (MS Landberg no. 806) en ondergebracht is in de vroegere Pruisische Staatsbibliotheek (Kruijswijk, 1966:168). *Frank Dunne* (1890:197-203) wijdt een hoofdstuk aan het Turks dammen. Ikzelf heb getracht het Turkse damspel in de 16e eeuw eeuw terug te vinden (Westerveld, 1988:29 en 1991:43) middels een verwijzing naar een werk van *Pedro de Urdemales* (1559:455), evenzo de Fransman *Lecluse* aan de hand van een Latijns gedicht (Clusii, 1605:200), maar deze stellingen werden doeltreffend weerlegd door de damhistoricus *Pratesi* (1992:70-72). Het Turkse dammen wordt nog beoefend op het Griekse eiland Kos (Dijk, 1987:70), in Egypte (Murray, 1952:82) in Israel (Bell 1979, deel 2:41,54), in Libanon (Stoep 1989, Nº 8:3-4) in Kenia (Mourik, 1980:18), waar men met torentjes speelt (Nijenhuis, 1979). Bij het gebruik van torentjes in het Turkse damspel komt de vraag op of hier wellicht het Spaanse spel Castro (=kasteel) iets mee te doen had.

Een kleine variatie op het Turkse damspel is die van het Armeense damspel dat het eerst besproken werd door *Balédent* (1887:81). *Willi Schmidt* (1934:393-394) was de eerste die over de spelregels schreef.

ITALIAANS DAMMEN

Over het Italiaanse damspel is weinig bekend. De eerste referentie aan het damspel is die van *Berni* (1526) opgetekend door *Kruijswijk* (1966:90) en anderen. Nauwkeurig onderzoek leerde dat dit werk altijd verkeerd is geciteerd en dat de referentie niets met het damspel uit te staan had (Pratesi, 1987:40). Het damspel wordt terloops aangehaald in een werk van *Roero* (1604:230). Enkele details vinden we verder terug in een Latijns gedicht

(Buganza, 1786) dat uitvoerig door *Pratesi* (1989:45-46) is beschreven. Een beschrijving van de regels van het damspel vinden we terug in een manuscript van *Aldrovandi* (1585) en in een boek dat uitgegeven werd in Bologna (Bisteghi, 1753). Er bestaat nog een ander boekje uit 1786 dat over de regels van het damspel schrijft en waarop de naam van *Aloysius Maria Ceruti* gedrukt staat (1786:62-63). Laatstgenoemde 3 boeken worden door *Pratesi* (1990:42-43) beschreven.

MALEIS DAMSPEL

Er was ook een type damspel in Maleisië dat *Jansen* als Romeins damspel betitelt (Jansen 1992, Nº 23:18) en bij dit spel wordt een vijandelijk stuk met twee eigen stukken omklemd en geslagen (Samusah, 1932). Het Maleise damspel wordt verder behandeld door *Curten* (1798:1 en 11-26); ook schreef *Curten* in zijn handschrift (1804:5-6) over dit spel. *Jansen* (1992, Nº 23:19) haalt ook het damspel aan dat in Thailand gespeeld zou worden (Spelencyclopedie, 1950) dat daar **Mak-Yaek** genoemd wordt. Eveneens als bij het Maleise damspel wordt bij Mak-Yeak ook 16 stukken voor iedere speler gebruikt en het slaan gebeurt ook door omklemming en, zoals *Jansen* dat doeltreffend schrijft, op een meer gekompliceerde manier van **verzadigd slaan, niet verzadigd slaan** en **kleurveranderend slaan.** Het zou me overigens niets verwonderen (Lucot 1951, Nº 18:15) als deze twee spelen met het verloren gegane spel Ludus Latrunculorum te maken hebben. Evenals het alquerque-spel kan men hier wellicht ook deze twee spelen als voorlopers van het huidige damspel beschouwen, waarbij men niet door omklemming doch door springen de stukken slaat.

ENGELS DAMMEN

De Engelse termen voor het damspel zijn volgens de historici **checker(s)** en **draughts**. At the checker was een naam die vroeger ook gebruikt werd voor het quek spel en in *Jacob's Well* (Anomiem, 1900) voorkomt. Checkers is de huidige term voor het damspel in de Verenigde Staten. Of de term checker(s) vóór de 15e eeuw werkelijk gebruikt werd voor het damspel is nog de vraag; naar alle waarschijnlijkheid bedoelde men met checker het schaakbord in die tijd. De tegenwoordige term voor het damspel op de 64-velden in Great Britain is draughts en deze term kwam ook in de middeleeuwen voor. Het is echter zeer de vraag of men daar toendertijd werkelijk het damspel mee bedoelde. Het ligt meer voor de hand dat men met de term draughts het alquerque de 12-spel bedoelde. Franse invloeden in Great Britain worden duidelijk met het boek van de Fransman *Pierre Erondelle* (Erondell, 1605) en *François Rabelais* (Urquhart, 1653). Werd er in de 16e eeuw door *William Perkins* (1966), die leefde van 1558 tot 1602, werkelijk een damspel bedoeld? Bij *Minsheu* (1617a) worden bij zijn teksten over het damspel Spaanse invloeden (Covarrubias, 1611) zichtbaar. De eerste referentie in een woordenboek komt pas voor tegen het eind van de 16e eeuw. (Florio, 1598).

HET EERSTE FRANSE DAMSPEL

Mallet (1668:321) onderscheidt drie damspelvormen bij het damspel op het 64-velden bord. In de literatuur wordt dit type damspel vaag behandeld door *Leurechon* (1630, deel 1:131), *Marinière* (1654:71, 172, 216), *Sarasin* (1656:268), *Rousseau* (1694), *Placette* (1714:98), en *Ferrand* (1702:189-198). Typerend is te zien dat in de 20e eeuw de Spanjaarden naar het Franse damspel verwijzen op het kleine bord en naar het Poolse damspel

op het grote bord (Marcos, 1902:530). En zo blijven uiteraard voor de leek de sprookjes in de wereld. In de kunst vinden we het 64-velden bord voor het damspel terug bij de kunstschilder *Gerard ter Borch* (1617.-1681), die vele landen als Engeland, Italië, Spanje, België, Duitsland en Frankrijk bezocht en dat alles in het kader van zijn opleiding tot kunstschilder (Gudlaugsson,1959, 1960; Tentoonstellingskatalogus 1974; Tentoonstellingskatalogus 1976; Vliegenthart, 1981; Tentoonstellingskatalogus, 1989).

Gerard ter Borch (1660)

SPAANS DAMMEN IN SPANJE

Nog enkele werken uit de literatuur geven zijdelings informatie over het Spaanse damspel. Er is een gedicht van *Johannes Six van Chandelier*, dat handelt over een zeereisje van Alicante naar Genua (Chandelier, 1650). *Jovellanos* (1790) laat ons weten dat in

de 13e eeuw het dammen in Spanje **tablas** genoemd werd en het schaken **escaques**. Voor wat betreft de Nederlands-Spaanse woordenboeken verwijzen wij naar *Rodriguez* (1634) en naar *Mellema* (1639). *Huarte* (1575:547) heeft het over de dame in het schaakspel en niet over de dam in het damspel. Het damspel wordt verder aangehaald in een manuscript van c. 1778 door *Cadalso* (1984: 229-230).

Spelschijven van omstreeks 1535 uit Duitsland.
Nº 1: Echtgenote Karel de V; Nº 5: Filips de Schone; Nº 6: Karel de V;
Nº 12: Soliman, de Turkse Keizer.

Er bestond in de literatuur ook een type incestballade met in de zgn. “stokregel” de woorden **juego de damas.** Dit wordt behandeld in “El corpus del romance de Delgadina” (450 versies van deze ballade). De ballade werd gezongen in Spanje en de

voormalige koloniën, en in Portugal. In deel III (Gutiérrez, 1981) staan ongeveer 30 gevallen in de 16e en 17e eeuw waarin de woorden "**juego de damas**" in de stokregel voorkomen. In één van de ballades wordt liefst 5 x de regel met damspel aangehaald. (Gutiérrez, 1981:380).

Wat betreft de damspelen die te maken hebben met spelen die alle op het alquerque-spel lijken verwijzen we naar het hoofdstuk alquerque, waar deze spelen genoemd zijn.

CONCLUSIE

DE NAAMGEVING VAN DOMINA EN DAMA.

Op dit moment bestaat er een grote verwarring tussen de verschillende geschiedschrijvers omtrent de betekenis van het woord **dame**. In het Spaans betekent **dama** machtig en superieur stuk. Het heeft betrekking op een majestueuze en oppermachtige vrouw. We hebben gezien dat het woord **dame** van Franse afkomst is en in Spanje voor het eerst gebruikt werd in de 13e eeuw. Vanaf c. 1440 werd dit woord overvloedig door de Spaanse dichters gebruikt in gefrustreerde liefdesverwikkelingen rond een getrouwde oppermachtige vrouw.

De koningin werd in het Latijn als **domina** betiteld in het schaakspel, hetgeen we in de Latijnse schaakmanuscripten van *Jacobus de Cessolis* zien in de 15e eeuw. De Spaanse koningin *Isabel la Católica* werd in 1490 in Latijnse teksten ook als **domina** betiteld. Enkele jaren later werd deze oppermachtige vrouw in het schaakspel toebedacht met de naam van **dama.** Toendertijd betekende **domina** majestueuze en oppermachtige vrouw of koningin in het schaakspel. Dit alles was een langzaam proces dat eeuwen geduurd heeft. De plotselinge doorbraak van het algemeen gebruik van het woord **dama** en de nieuwe kracht van het speelstuk was volgens mij het gevolg van het ongeëvenaarde leiderschap en de successen van de Spaanse katholieke vorstin *Isabel.* De schaakhistoricus *Jacob Silbermann* (1975:43) is echter een andere mening toegedaan en ziet de naamgeving van de **dame** afkomstig van *Jeanne d'Arcs.* Ook Dr. *Petzold* (1987:162-163) houdt rekening met een mogelijk verband tussen **dame** en de Spaanse koningin *Isabel.* Het blijft echter een feit dat de benaming

dame al vroeg in Frankrijk toegepast werd als schaakterm voor de koningin (Champollion, 1842:118; Murray, 1913:752).

DE NAAM VAN HET DAMSPEL IN SPANJE

De naam van het Spaanse damspel **juego de damas** of kortweg **damas** genoemd acht ik afkomstig uit Frankrijk rond 1530, maar verder onderzoek is nodig. In Spanje, vanwege de titel **juego de damas**, denkt men aan het spel met de dammen. Een verder beschouwing omtrent het ontstaan van deze spelterm is weergegeven in het hoofdstuk **discussie**.

DE NAAM VAN DE DAM IN SPANJE

De naam van de Spaanse dam **dama** werd al in het boek van *Timoneda* vermeld dat ik op c. 1550 houd. Ik zie daarom **dama** in de betekenis van oppermachtig stuk, zoals omschreven door *Murray*. Alles wijst erop dat de Spaanse dam in het damspel genoemd is naar de Spaanse schaakdame **dama.** Het Spaanse **dama** komt in alle Spaanse damboeken voor en het woord voor de damschijf is ten alle tijden in de Spaanse damboeken **peón** (pion) geweest. In Spanje betekent het woord **dama** niet speelstuk, doch gekroonde pion. Het heeft zoals in het schaakspel gelijksoortige pionnen en een lange **dame** (dam) met dezelfde machtige functie. Het Spaanse damspel in de 16e eeuw had pion-achtige stukken en een lange dam.

HET ONTSTAAN VAN DE LANGE STERKE DAME IN HET SCHAAK- EN DAMSPEL

Het eerste gedrukte schaakboek ter wereld was van de Catalaan *Francesh Vicent* (1495), dat genoemd wordt door *Francisco Méndez* (1796, deel I:83) en *José Enrique Serrano y Morales* (1898:501). Dit boek werd gedrukt op de eerste Spaanse drukpers, die van 1474 dateerde, door de Duitse drukker *Lope de Roca Alemany* en de *Catalaan Pere Trincher*, van Duitse afkomst. Meer over de Duitse drukkers in Spanje komen we te weten van *Konrad Haebler* (1894:529-564; 1903; 1923; 1924).

Het klooster Montserat in Barcelona

Men vermoedt dat dit boek verloren ging tijdens een brand in 1834 in het klooster van Montserrat (Brunet, 1891:220), doch het werd gelukkigerwijze gezien door de jezuiet *Raymundus Diosdado Caballero* (1793:83) en de Duitse bibliofiel *Georg W. Panzer* (1795). Sporen van dit boek zijn volgens *Dr. Chicco*

(1979:45-49) terug te vinden in *Cardanus* (1557). Er is dus niets bekend omtrent het feit of in dit boek ook de nieuwe sterke dame behandeld werd. Naar alle waarschijnlijkheid werd het schaakboek van *Lucena* in het jaar 1496-1497 gedrukt door *Leonard Hutz* en *Lope Sanz* in Salamanca (Historia de la imprenta hispana, 1982). De voorbereiding van dit boek over o.a. het spel met de nieuwe **dame** kan wel 2 of 3 jaar geduurd hebben, zodat ik het ontstaan van doorbraak van de nieuwe **dame** op c. 1493 houd.

De figuren in het schaakspel zijn evenals bij *Cessolis* gebaseerd op het werkelijk leven. Mijn stelling is dat Koningin *Isabel* hier de generaal was die overal in het land per paard aanwezig moest zijn. Haar macht komt tot uitdrukking op het schaakbord en later op het dambord als generaal. *Nebrija* was één van de belangrijkste Spaanse humanisten. We vinden in de beschrijving van zijn woordenboek van 1492 vrijwel niets, doch in het woordenboek van 1495 is dat ineens anders. Nu geeft hij het woord **dame** als nieuw aan, evenals het woord **andarraya.** Het spel **andarraya** bestond al, dus alles heeft er weg van dat het een nieuw spel werd. Dat kan als men aan een promotie van de nieuwe **dame** denkt op het oude **andarraya** bord en men inplaats van dit bord het schaakbord gaat gebruiken. *Covarrubias* (1611/1987:375) zegt het overigens overduidelijk:
Het damspel met het schaakbord, iedereen kent het; men noemt het zo door zijn eenvoud of door de wijze van spelen met de stukken, met de lange dam.

Bakker (1983:44; 1987:42-46) zit dacht ik hier wel goed met enkele van zijn argumenten die zijn hypothese ondersteunen dat dammen uit het schaken voortgekomen is.

Ik beschouw Spanje dus als de bakermat voor het nieuwe dam- en schaakspel met de lange dame en geef 1492-1493 als jaar op. Het nieuwe schaakspel ontstond in Valencia en het nieuwe damspel acht ik ook uitgevonden te zijn in Valencia, gezien de vele damboeken die in Valencia verschenen zijn en het hoge peil waarop gespeeld werd. (Westerveld, 1987:29)

Duits kaartspel ter herinnering aan de Turkse oorlog in de periode 1664 - 1683. Let op het gebruik van het woord Dam inplaats van Dame.

4. TORQUEMADA

GEGEVENS OVER ANTONIO DE TORQUEMADA (1507? - 1569).

George Walker (1838/1987:256) was een autoriteit op het gebied van schaakboeken en de eerste die in de 19e eeuw over Torquemada schreef. Zijn interesse in dammen was van een toevallige aard. Zijn lijst van 19 damboeken was niets anders dan een toevoeging aan een tot stand gekomen katalogus van meer dan 500 werken op schaakgebied en andere geschakeerde bordspelen (Hanes, 1922:68). *Walker* noemt de catalogi van *Hoeck*, *Cochrane* en *Henricus Ionathan Clodius* (1761). Wellicht was hij ook bekend met de onderstaande *Nicolao Antonio* (1672).

Nicolao Antonio

Nicolao Antonio Bernart (1617-1687), was een hoge kerkelijke functionaris, Spaans diplomaat en groot boekenverzamelaar in de 17e eeuw. Hij schreef over *Antonio de Torquemada* in zijn werk Bibliotheca **HISPANA SIVE HISPANORUM USQUAM UNQUAMVE....** Dit werk werd verzameld in de jaren 1640-1650 en gepubliceerd in 1672 in Rome in Officina *Nicolai Angeli Tinassi* (Nicolao, 1672) Op bladzijde 128, 2e kolom, regel 20, 21 en 39 tot 45 vinden we dan (Sena 1972:1101):

ANTONIUS DE TORQUEMADA, scripsit: .....

El Ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valentiae 1547. 4. *Gabrieli Chapuis* Turonensi attribuit *Antonius Verdier* in **Bibliotheca** versionem Gallicam operis inscripti **Hexameron sex dierum**, Lugduni editum ab *António M(H)arsy* 1582, quod idem judico cum **Horto Florum** jam laudato.

En Tomo II, indice de materias: cap. 22, p. 649/650
Vertaling: In deel 11, inhoud van de onderwerpen, hoofdstuk 22, p. 649/650

Hier vinden we in het eerder genoemde werk van *Nicolao Antonio* in de inhoudsopgave de titel: **Antonius de Torquemada, El Ingenio o juego de mano.** Waarschijnlijk is het woord **mano** hier een drukfout voor het vereiste woord **marro**.

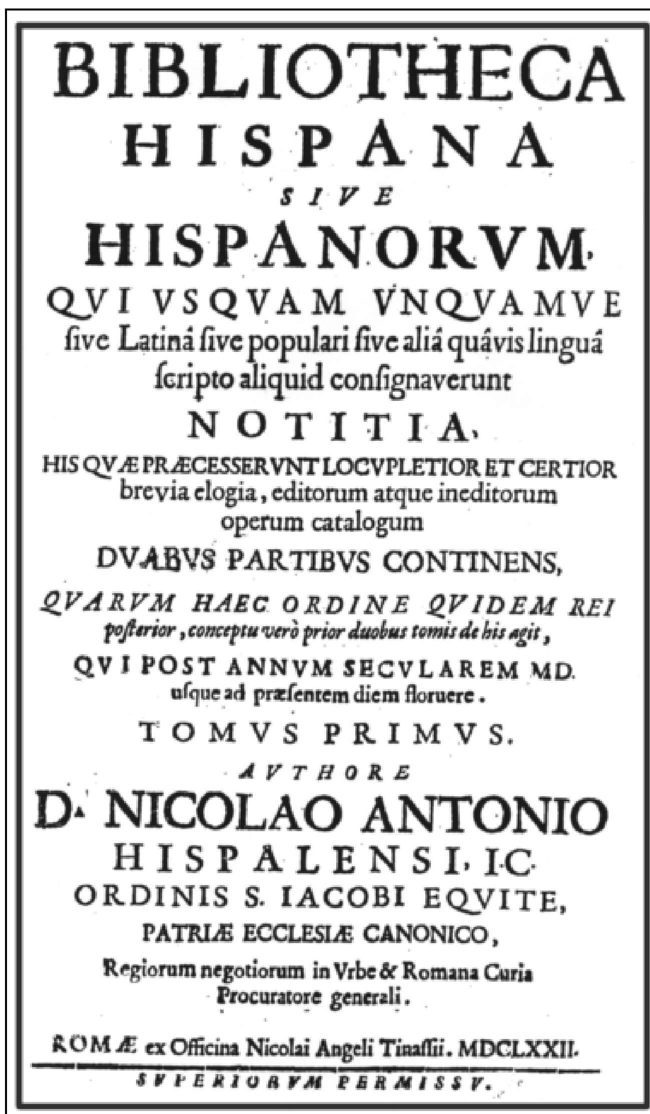
In hetzelfde werk (**Bibliotheca Hispana**), deel I, gepubliceerd in 1783 in Madrid komt in de 2e kolom van bladzijde 164 en in de eerste kolom van 165 dezelfde Latijnse tekst voor en deze wordt vermeerderd met (Nicolao, 1783)
Domesticus suit excellentissimorum comitum de Benavente.

Volgens de editie van *Giovanni Allegra* (Torquemada 1570/1982:82) was het boek Hexameron een vertaling:
Hexameron, ou six journees contenans plusieurs doctes discours sus aucuns poincts difficiles en diverses sciences, avec maintes histoires, notables & non encorres ouyes. (....) Fait en Hespagnol par Antoine de Torquemada, & mis en François par Gabriel Chappuys Tourangeau, a Lyon, Jean Beraud, 1579.
-. A Lyon par Antoine de Harsy, M.D.LXXXII (1582)

Alexander (1923:129) heeft zijn twijfels over Torquemada:

The name of *Torquemada* is almost certainly an error due to some confusion-how, arising I have not been able to ascertain-in the bibliographical entries. The extract from N. Antonio is derived from **Les Bibliotheques Françoises de la Croix du Maine et de du Verdier**, Paris and Lyon, 1772, I, p. 247, which runs: *Gabriel Chapius* ... a traduit .... L'Hexameron, traduit d'espagnol imprimee a Lyon par *Antonie de Harsy* l'an 1582 et ailleurs. L'auteur d'icelle s'appelle *Antonie Torquemada* espagnol.

I have seen a table of contents of the Hexameron but it has nothing about Draughts; nor has the Spanish original, the Jardin de Flores, as I am informed; in fact, it dates thirty years later than the 1547 book. Some day I may discover how the misappre-hension arose to combine the two books, but it is clear that *Walker* found the author for what was apparently an anonymous book.

BIBLIOTHECA
HISPANA
SIVE
HISPANORVM.
QVI VSQVAM VNQVAMVE
sive Latinâ sive populari sive aliâ quâvis linguâ
scripto aliquid consignaverunt
NOTITIA,
HIS QVÆ PRÆCESSERVNT LOCVPLETIOR ET CERTIOR
brevia elogia, editorum atque ineditorum
operum catalogum
DVABVS PARTIBVS CONTINENS,
QVARVM HAEC ORDINE QVIDEM REI
posterior, conceptu verò prior duobus tomis de his agit,
QVI POST ANNVM SECVLAREM MD.
usque ad præsentem diem floruere.
TOMVS PRIMVS.
AVTHORE
D. NICOLAO ANTONIO
HISPALENSI. I.C.
ORDINIS S. IACOBI EQVITE,
PATRIÆ ECCLESIÆ CANONICO,
Regiorum negotiorum in Vrbe & Romana Curia
Procuratore generali.
ROMÆ ex Officina Nicolai Angeli Tinassii. MDCLXXII.
SVPERIORVM PERMISSV.

Biblioteca Hispana Nova, Roma 1672

Alexander haalt alles door elkaar heen en ziet het verschil niet. Al zijn verwarring over **El Ingenio** is ontstaan doordat een opmerking over de Franse vertaling van **Jardin de Flores** werd opgenomen pal achter en onder de titel van het damboek. De artikelen in de Amerikaanse/Engelse dambladen over damboeken blijken dikwijls van twijfelachtige kwaliteit te zijn.

In correspondentie tussen de historicus Prof. Dr. *Juan Torres Fontes* (Universiteit van Murcia) en de **Generalitat Valenciana** in het jaar 1989 deelt laatstgenoemde in een brief het volgende mede:

La obra ***El Ingenio, o juego de marro, de punta, o damas*** *no aparece en el catálogo colectivo que en edición provisional publicó el Ministerio de Cultura en 1984. En el Palau si que aparece como de Antonio de Torquemada (lo que resulta más fiable y adecuado con el resto de libros de este autor y su temática), y nos dice que sólo se conoce un ejemplar existente en la Biblioteca del Ayuntamiento de Valencia; en 1960 se publica un catálogo de las obras existentes en la Biblioteca Municipal y ya no se cita el mencionado ejemplar, desde entonces han desaparecido más de 300 obras y desde luego en estos momentos me confirman que este libro de Torquemada no lo tienen, por lo tanto no aparece tampoco en el catálogo colectivo de la comunidad que se esta elaborando.*

Vrije Vertaling:

Het werk “El Ingenio, o juego de marro, de punta”, o dama komt niet in de collectieve catalogus voor die Het Ministerie van Kultuur in 1984 in een voorlopige editie publiceerde. In de Palau komt Antonio de Torquemada wel voor (hetgeen als betrouwbaar en passend beschouwd kan worden gezien de rest van de boeken en

thematiek van deze auteur) en deze informeert ons dat men slechts een exemplaar in de Gemeente Bibliotheek van Valencia kende; in 1960 publiceerde men een catalogus van de bestaande boeken in deze bibliotheek en daarin komt het geciteerde boek niet voor. Vanaf die tijd zijn meer als 300 werken verdwenen en op dit moment wordt mij bevestigd dat men het boek van Torquemada niet heeft en het daarom ook niet in de collectieve catalogus van deze communiteit (verschillende provincies samen) kan opgenomen worden.

Prof. Dr. Juan Torres Fontes

Naar alle waarschijnlijkheid kwam dit boek vroeger in de Gemeente Bibliotheek van Valencia voor (Palau y Dulcet 1971, deel 23:319), anderen beweerden dat het zich in de Universiteitsbibliotheek van Valencia bevond. *Torquemada* schreef verschillende andere werken, waaruit blijkt dat deze schrijver zich op een veelzijdig terrein bewoog. (Torquemada 1570; Torquemada 1553; Torquemada 1564; Torquemada 1574). In zijn boek **colloquios satíricos** behandelt *Torquemada* (1553) de speelzucht in de 16e eeuw. Vele spelen worden genoemd, maar het damspel, alquerque-spel en andarraya spel blijft achterwege. Het enigste dat wat in de richting van deze spelen komt is het volgende (Torquemada, 1553):

ANTONIO.- *No digo yo tal cosa, que otros juegos hay lícitos, assi como birlos, pelota y axedrez y los semejantes á éstos, (...)*

Vertaling:

ANTONIO.- Zoiets zeg ik niet, want andere spelen zijn door de wet geoorloofd, zoals het dievenspel, balspel en schaakspel en die daar op lijken, (....)

Hier bedoelde *Torquemada* waarschijnlijk te zeggen dat er spelen waren die op het schaakspel leken. Eén ervan kan dus het marro spel geweest zijn dat op het schaakbord en met schaakpionnen gespeeld werd.

Een interesante studie die over de **Colloquios** van *Torquemada* en de speelzucht in de 16e eeuw handelt is die welke *Lina Rodriguez* (1986) geschreven heeft.

In het boek *Manual de Escribientes* behandelt *Torquemada* (1574) wel het schaakspel, maar het damspel wordt niet genoemd. We krijgen wel een indruk van het taalgebruik in deze jaren.

p. 222/3
(.....) *que un jugador que juega muy bien un juego y con lançes primos y avisados da señal para que hará lo mesmo en otros juegos, aunque se ofrezcan lançes diferentes...*

Vrije vertaling:

(....) een speler die een spel erg goed speelt met sterke en waarschuwende zetten geeft al blijk dat hij het zelfde zal doen in andere spelen, alhoewel zijn tegenstander andere zetten doet.

p. 122
ANTONIO: *Cosa muy dificultosa y travajosa es la que me pedis, y en que verdaderamente yo tengo temor de hazer prinçipio, porque no sé si me perderé antes de llegar al medio o al fin, que, como es juego de muchas tretas, podrá ser que las más dellas se me pasaran por alto, y las que jugare serán de tan poco primor que qualquiera se atreva no solamente a darme xaque, sino, a muy pocos lançes, mate;*

Vrije vertaling:
Het is een moeizame en lastige zaak die je me vraagt, en ik ben werkelijk waar bang om ermee aan te vangen, want ik weet niet of ik verliezen zal voor het middenspel of in het eindspel. Het is een spel met zoveel lagen en listen dat het mogelijk zal zijn dat ik verschillende daarvan niet zal zien en dat de zetten die ik speel van weinig kracht zullen zijn. Op die manier zal wie dan ook me schaak geven en binnen enkele zetten schaakmat zetten.

Het werk van *Torquemada* is ooit door iemand gezien, zoals blijkt uit het boek van Alliey (1850:26) en dat van Dr. *D. Agustin* (1951, deel I:310-311). Deze laatste schrijft:

El primero de que tenemos noticia fué uno intitulado El Ingenio, o juego de marro, de punta o damas, impreso en Valencia, en 1547, en un volumen de 4º. Débese el conocimiento de él a nuestro gran bibliografo Nicolás Antonio, quién lo cita entre las obras de Torquemada; pero nadie ha logrado verlo nunca, por destrucción, sin duda, de todos sus ejemplares, cosa ordinaria en aquellos destinados a tener uso muy frecuente. Algunos bibliografos modernos presumen que existía en la biblioteca de la Universidad de Valencia, a comienzos del pasado siglo, pero que hubo de perecer en el incendio sufrido por aquella en la guerra de la Independencia, desapareciendo con otros muchos de gran valor. Si tal ocurrió, fué verdadera lastima, porque la obra de Torquemada tenia el mérito singular de ser la primera impresa en España, y acoso en el mundo, sobre el juego de las damas, con muchos años de precedencia a la de Pedro Ruiz Montero, llamado El Andaluz (Agustin, 1951:310)

Vrije vertaling:

Het eerste bericht ging over een betiteld **Het vernuft, of stukkenspel, hoekspel of damspel** gedrukt te Valencia, in 1547, in een quarto band. Dankzij de grote bibliograaf Nicolás Antonio werd men in kennis gesteld van dit boek, dat hij aanhaalt tussen de werken van Torquemada; maar niemand heeft ooit dit werk gezien, zonder twijfel, doordat alle exemplaren versleten raakten, een normale zaak bij werken die veel geraadpleegd worden. Enkele moderne bibliografen vermoeden dat het werk zich in de Universiteitsbibliotheek van Valencia bevond, in het begin van de vorige eeuw, en dat het vernietigd werd met vele andere werken, door de brand die deze opliep tijden de Onafhankelijkheidsoorlog met Frankrijk. Als dat waar zou zijn dan is dat werkelijk spijtig, want het werk van

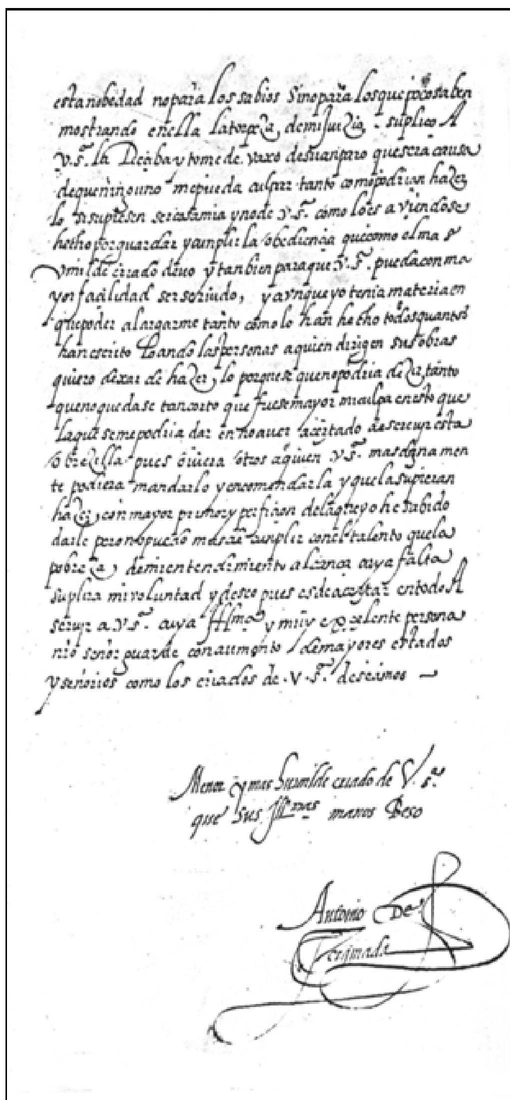
Torquemada had de bijzondere verdienste het eerst gedrukte boek te zijn in Spanje, en wellicht in de gehele wereld, dat over het damspel handelde en vele jaren vooraf ging aan het boek van Pedro Ruiz Montero, ook wel **Andaluz** genoemd.

Als het bewuste damboek van *Antonio de Torquemada* in Valencia geschreven zou zijn, dan moet daar ook een drukker voor te vinden zijn in het jaar 1547. Na een uitvoerige bestudering van het boek van *José Enrique Serrano y Morales* (Westerveld, 1994a:77-79) blijkt dat er maar twee drukkers daarvoor in aanmerking kwamen, namelijk *Juan de Timoneda* en *Juan de Mey* (Serrano y Morales, 1893:541-56; 1893: 592). Van *Juan de Mey* weten we dat deze van Vlaamse afkomst was en dat zijn meeste werken in de Latijnse taal gedrukt werden. Wat betreft *Juan de Timoneda* hebben de meeste historici hun twijfels of deze werkelijk een drukker is geweest. Toch moeten we rekening houden met het feit dat de beroemde schrijver *Cervantes* (Serrano y Morales, 1893:541) hem voor een drukker hield en ook heeft *Onofre Esquerdo* (1699) het over de drukker *Juan de Timoneda* in zijn manuscript.

Het blijft dus zoeken naar *Torquemada.* Wellicht komen we iets meer te weten over deze auteur wanneer we het manuscript of boek van de damauteur *Valle* gevonden hebben. Deze naam haalt *Rodrigo Caro* (1624/1978, deel I:204) aan in zijn manuscript en ook een manuscript van *Alonso Guerra* uit het jaar 1595, gecopieerd door *Diego de Argomeda* in 1658 verwijst naar een damauteur *Valle* (Alonso, 1595/1658). De eigenaar van het laatste manuscript, Victor *Cantalapiedra Martin* uit Valladolid, met wie ik een vriendschappelijke relatie onderhoud, wil nog niets kwijt.

Wat betreft het **damboek** van *Torquemada* weten we thans het volgende:

1. Dit **boek** zou te Valencia gedrukt zijn in 1547.
2. Het jaar 1547 was het eerste jaar van *Juan de Timoneda* als boekhandelaar en/of drukker.
3. Er zijn geen standen bekend uit het boek van *Torquemada* onder zijn naam
4. Geen enkele Spaanse schrijver van een damboek in de 16e, 17e en 18e eeuw rept over de naam van *Torquemada*, evenmin over *Juan de Timoneda*.
5. In de 19e eeuw verdwijnt vermoedelijk het boek van *Torquemada.*
6. In de 20e eeuw vindt Dr. *Cárceles* een exemplaar van *Timoneda* (Cárceles, 1904).
7. Uit het onbekende werk van *Timoneda* zijn standen opgenomen in de diverse damboeken van de 16e en 17e eeuw, doch zonder vermelding van de naam *Timoneda*.

esta novedad no para los sabios sino para los que poco saben
mostrando en ella la torpeza de mi juizio. suplico a
V.S. la reciba y tome debaxo de su amparo que sera causa
de que ninguno me pueda culpar tanto como podrian hazer
lo si supiesen será tamia y no de V.S. como lo es aviendose
hecho por guardar y cumplir la obediencia que como el mas
humilde criado devo y tanbien para que V.S. pueda con ma-
yor facilidad ser servido, y aunque yo tenia materia en
que poder alargarme tanto como lo han hecho todos quantos
han escrito loando las personas a quien dirigen sus obras
quiero dexar de hazer, lo porque no podria dezir tanto
que no quedase tan corto que fuese mayor mi culpa en esto que
la que se me podria dar en no aver aceptado de escrevir esta
obrezilla pues oviera otros a quien V.S. mas dignamen-
te pudiera mandarlo y encomendarla y que la supieran
hazer con mayor primor y perficion de la que yo he sabido
darle pero no pudiendo mas a de suplir con el talento que la
pobreza de mi entendimiento alcança cuya falta
suplica mi voluntad y deseo pues esta aparejado en todo a
servir a V.S. cuya Illma y muy excelente persona
nro señor guarde con aumento de mayores estados
y señorios como los criados de V.S. deseamos —

Menor y mas humilde criado de V.S.a
que sus Illmas manos beso

Antonio de Torquemada

Pagina uit het boek van Antonio de Torquemada:
" Tratado llamado Manual de Escribientes".

CONCLUSIE

Aanvankelijk had ik mijn twijfels over het feit of in de titeltekst van het eerste damboek van *Antonio de Torquemada* (1547) werkelijk het woord **dama** zou kunnen voorkomen. Dit woord kwam nog niet in de titeltekst van *Timoneda* (1635) voor, welke teksten van omstreeks 1550 zijn. Dus waarom zou *Torquemada* al dat woord **dama** gehad hebben? Ik geloofde veel meer in het feit dat de Bibliograaf *Nicolao Antonio* aan de titel het woord **dama** toegevoegd had (Westerveld 1993a:14), want toen deze zijn werk schreef, was het woord **Marro de punta** niet meer in gebruik en alleen het woord **dama.**

Door de inventarislijst van *Juan de Junta*, zoals beschreven in het hoofdstuk **DAMA**, weten we dat er in 1556 11 exemplaren van een boek aanwezig waren in Burgos onder vermelding: ***Iuego de Damas***, dat voor het bestaan van het woord **damas** in de titel van *Torquemada* pleit. Maar als dat waar zou zijn dan ligt het ook voor de hand de teksten in het boek van *Timoneda* op een ouder tijdstip te bepalen. Immers in zijn titel komt het woord **damas** niet voor.

Het feit dat niemand *Torquemada* ooit gezien heeft roept enorme twijfels op over het bestaan van het *Torquemada* boek. Aan de andere kant vindt men de stand, zoals weergegeven in hoofdstuk **MARRO,** die *Pedro Ruiz Montero* (1591:24) in zijn boek opneemt nergens terug, hetgeen voor een mogelijk bestaan van dit boek pleit. Al enige tijd geleden liet ik weten mijn twijfels te hebben over het bestaan van het damboek van *Torquemada*, maar daar zijn bewijzen voor nodig.

Enkele stappen heb ik al in deze richting gedaan. (Westerveld 1993b:131-132; Westerveld 1994:77-79; Westerveld 1995:6-7). Daar er verband bestaat tussen het damboek van *Juan de*

Timoneda, die in 1547 als boekhandelaar startte (Westerveld 1995:6-7) en het vermeende damboek van *Antonio de Torquemada* van 1547 houd ik het erop dat het boek van *Juan de Timoneda* de eerste teksten van het allereerste gedrukte damboek bevat. Of dat allereerste damboek nu van *Torquemada* was of aan een vroegere auteur toe te schrijven was is nog de vraag.

Antonio de Torquemada: "Los Colloquíos Satíricos".

5. TIMONEDA

JUAN DE TIMONEDA (1520?-1583)

Juan de Timoneda was een actief dichter, schrijver, uitgever en boekhandelaar in de 16e eeuw en hij heeft volgens mij veel te maken met een damboek dat geschreven werd in 1635. (Timoneda, 1635). Het precieze jaar van zijn geboorte is niet bekend, doch *Eduardo Juliá* (1948, I. p. vii) baseerde zich op zijn eerste publikaties en geloofde dat hij tussen 1518 en 1520 geboren werd. Het eerste beroep dat *Timoneda* uitoefende was dat van leerlooier, want dat beroep staat vermeld in zijn huwelijksakte van 26 januari 1541, als hij trouwt met *Isabel Juan Ferrandis* in de parochie van Santa Catalina (Martí, 1927).

Juan de Timoneda

Snel zou hij dat beroep verlaten en zich als boekhandelaar vestigen in 1547 (Serrano, 1898). Volgens een dokument gepubliceerd door *A. Rodríguez-Moñino* (1962:79) kunnen we er zeker van zijn dat vóór 1553 *Timoneda* niet als uitgever gefunctioneerd heeft. Verschillende historici zien hem als een plagiator van vele werken, die *Timoneda* als goed zakenman wel wist uit te geven (Asensio, 1965:41). Het is dus zeer goed mogelijk dat hij nooit zelf een damboek geschreven heeft, maar dat wel wist te kopiëren en uit te geven.

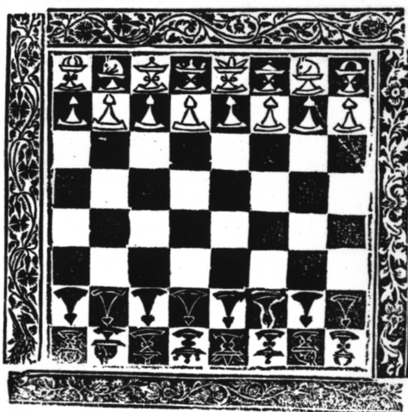
HYPOTHESE DAT HET BOEK VAN TIMONEDA VAN 1635 IN FEITE GESCHREVEN IS OMSTREEKS 1550.

Vanwege het feit dat ik in het damboek van *Timoneda* uit 1635 veel oude Spaanse woorden tegenkwam van de 16e eeuw, hield ik er rekening mee dat dat de teksten uit dit boek veel ouder zouden kunnen zijn. Verder: de naam *Timoneda* zou ergens moeten kunnen voorkomen als schrijver, drukker of uitgever. *Pedro Ruiz Montero* zegt in zijn boek (Ruiz, 1591:24) dat er een ouder boek was als het zijne, gedrukt in Valencia. Het was dus zaak mij volledig te concentreren op de naam *Timoneda* en de 16e eeuw. Daartoe heb ik een zorgvuldig onderzoek verricht en het één en ander heb ik daar al over gepubliceerd in de verschillende damtijdschriften. Mijn belangrijkste stellingen zijn (Westerveld,1989:46-47; 1990:40; 1991:67):

1. Het damboek van 1635 heeft het niet over andere auteurs van damboeken, terwijl dat meestal gebruikelijk is bij de andere Spaanse damboeken. Zo schijft *Pedro Ruiz Montero* (1591) op bladzijde 24 van zijn werk dat er een andere auteur van een damboek, gedrukt in Valencia, was. *Alonso Guerra* (1595) heeft

het over een damauteur *Valle*; *Lorenzo Valls* (1597) verwijst naar *Pedro Ruiz Montero*. *Juan Garcia Canalejas* (1650) haalt *Lorenzo Valls* aan en *Joseph Carlos Garcez* (1684) schrijft over *Juan Garcia Canalejas*.

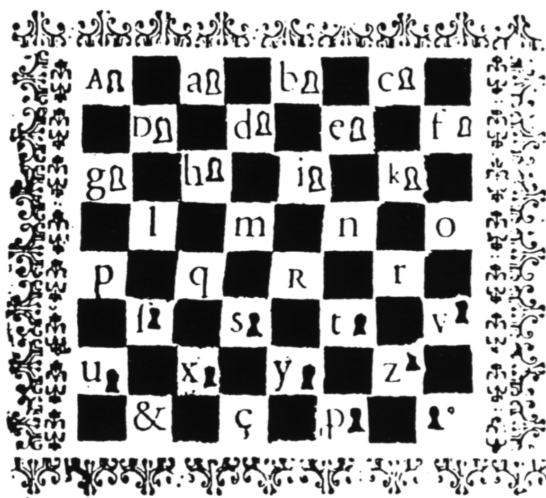
2. Het boek van 1635 heeft het alleen maar over problemen en eindspelen. Er is in die tijd geen ander Spaans boek bekend dat alleen maar problemen en eindspelen opneemt; steeds komen er bij de andere auteurs de openingen aan te pas. Het damspel is vermoedelijk eerst een huisspelletje geweest dat na proefondervindelijk onderzoek in een partijspel uitmondde.

Schaakdiagram van Lucena

3. Het boek van 1635 heeft prachtige diagrammen en is in de stijl geschreven als het eerste nog bestaande Spaanse schaakboek van *Lucena* (1496?); dus diagrammen met een beschrijving van hoe er gespeeld moet worden. Het zijn uitsluitend problemen en eindspelen, geen partijen. Het is een soort leerboek voor een nieuw spel en er wordt niet over andere auteurs geschreven. Wat *Lucena* voor het ontstaan van de nieuwe schaakdame in het schaakspel

was, was *Timoneda* voor het nieuwe damspel. Misschien mag men daarom er wel van uit gaan dat ook het allereerste damboek damdiagrammen gehad heeft.

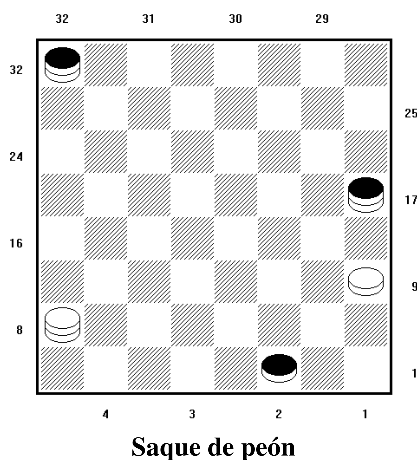

Damdiagram van Timoneda

4. Het boek van 1635 heeft een letter-notatie inplaats van de latere nummer-notatie. Wellicht gebruikte men aanvankelijk de notatie van letters en is men later overgegaan tot de notatie van nummers.

5. Voor alle boeken gedrukt na 1558 was een kerkelijke goedkeuring vereist (Kamen, 1983:199). Het is een toevalligheid dat dit niet voor het boek van 1635 nodig was. Bij een herdruk van een ouder boek was dit wellicht niet nodig. Ook is het mogelijk, zoals *Kruijswijk* terecht opmerkt (Timoneda, 1989:107) dat een koninklijke drukker geen goedkeuring nodig had.

6. In het boek van 1635 komen we niet het beroemde eindspel saque de peón tegen, dat *Pedro Ruiz Montero* aanhaalt in zijn

boek. Dit eindspel is waarschijnlijk later ontworpen dan 1547. Als het damboek van *Timoneda* werkelijk van 1635 was, is het de vraag waarom deze compositie daarin niet voor kwam. Vergist zich hier Pedro Ruiz Montero? Tegen de regels in staan hier de zwarte stukken op de lage nummers. (In het boek van Pedro Ruiz laat deze wit in de opening beginnen op de lage nummers).

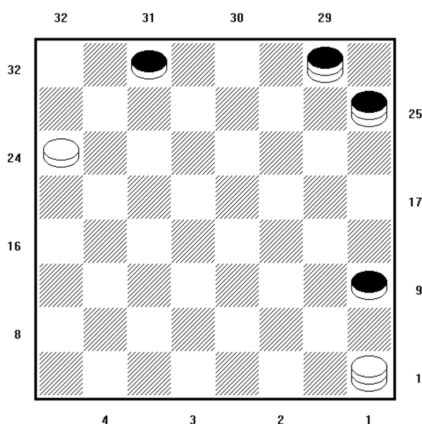

Saque de peón

7. Evenals in het eerste schaakboek van *Lucena* gebruikt men in het boek van *Timoneda* de oude term **barra** en **barra larguera** voor de middenlijn, terwijl andere auteurs de moderne term calle larga gebruikten.

8. De oorspronkelijke teksten in het boek van *Juan de Timoneda*, gedrukt in 1635, werden niet in 1635 geschreven, doch bijna een eeuw eerder. Het boek, gedrukt in 1635, heeft in feite twee boeken: namelijk één van *Juan de Timoneda* en een ander van een auteur *Antonio Miron y del Castillo*, welk laatste werk waarschijnlijk geschreven werd in 1610.

9. *Juan de Timoneda*, drukker en boekhandelaar, leefde van 1520 tot 1583, en maakte waarschijnlijk een kopie van verschillende damboeken of dammanuscripten hetgeen later na zijn dood als damboek in 1635 gepubliceerd zou worden. Als het boek van *Antonio de Torquemada* (1547) werkelijk zou hebben bestaan dan is dat voor het overgrote deel verwerkt in het boek van 1635, met uitzondering van een kompositie, waarna *Pedro Ruiz Montero* (1591:24) verwijst in zijn damboek, welke we hiernaast weergeven.

10. De koninklijke drukker, *Juan Boude*, te Tolosa gebruikte in zijn boek van 1635 de namen van de twee damauteurs; *Juan de Timoneda* en *Antonio Miron y del Castillo*. Alles duidt er derhalve op dat de druk van 1635 een verzameling was van oude damwerken. In dit verband is het nodig ook *Richard Twiss* (1805:138) te citeren, die schreef: ***I once saw a small Spanish book, juego de las damas, being only ends of games and cuts of the board, printed about the year 1610.***

11. Volgens de historici die het leven van *Juan de Timoneda* bestudeerd hebben weten we dat hij regelmatig gebruik maakte van de dubbele letters **f** en **s**. en weten we van andere taalkenmerken die de schrijftrant van *Timoneda* karakteriseerden (Timoneda, 1567/1971:33). Hetzelfde zien we in de teksten van het damboek in 1635.

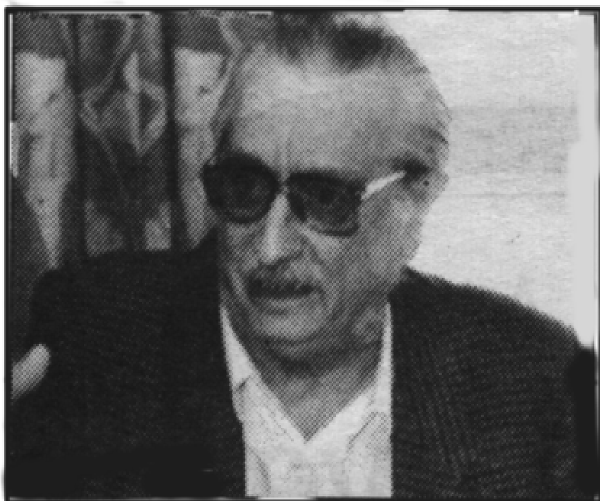
12. Het damboek van 1635 gebruikt als titel **juego de marro de punta** en over het gebruik van de term **juego de damas** wordt met geen woord gerept. In alle andere damboeken wordt het woord **damas** gebruikt. In *Timoneda* komt het woord **ingenio** voor, hetzelfde als in het boek van *Torquemada*. Het was heel gebruikelijk in de 16e eeuw alles met **ingenio** te beschrijven.

13. Om mijn hypothese te steunen bracht ik in 1991 een bezoek aan Professor *Joan Fuster* (1922-1972) te Sueca, in de buurt van Valencia, die een befaamd expert was in de werken van *Timoneda*. Hij ontdekte ook een verloren gegaan werk van *Timoneda*, dat aanvankelijk niemand aan *Timoneda* toeschreef. Het vermoeden dat de taal gebruikt in het damboek van 1635 stamt uit de 16e eeuw werd door hem bevestigd, terwijl hij tot mijn verrassing ook nog aanhaalde dat de verzen in het boek van *Timoneda* niet aan hem toe te schrijven zijn en veel gebruikt werden door de dichters in Kastilië van de 15e eeuw.

De aanvankelijke hypothese (Westerveld, 1989:46-47) werd op alle punten bestreden door de historicus *Kruijswijk* (Timoneda, 1635/1989:106-109) met het slotcommentaar:

Hiermee is aan de argumenten die aanleiding hebben gegeven tot dit nawoord, genoegzaam aandacht besteed. Ze hebben zoveel tegenspraak opgeroepen dat ik geen reden zie het in 1635

verschenen werk van Timoneda aan een andere 16e eeuwse auteur toe te schrijven.

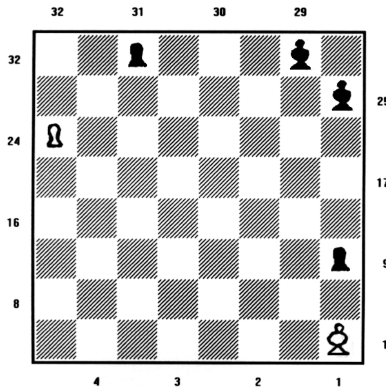

Professor Joan Fuster

Een andere Nederlandse damhistoricus, *Van der Stoep*, zag wel bepaalde lichtpuntjes in de eerder genoemde stellingen 7, 12 en 13: (...) *Deze drie argumenten bij elkaar duiden er toch wel op, dat Timoneda's boek, en dus het Timoneda-2-motief, 16e-eeuws is.* (Stoep, 1993:86). Ook de damhistoricus *Bakker* (1989:33) acht het een echt sterk verhaal. Zo schrijft Bakker (1990:22): ***Wel gelijk, omdat Kruijswijks contra-argumentatie op elk apart punt terzake lijkt. En geen gelijk, omdat de door Westerveld aangevoerde argumenten stuk voor stuk dan wel niet zo sterk blijken, maar samen toch wel heel duidelijk in de richting van een 16e eeuwse oorsprong (blijven) wijzen.***

HYPOTHESE DAT TIMONEDA, 1635, GROTENDEELS HET WERK IS VAN ANTONIO DE TORQUEMADA.

De dambibliofiel *Victor Cantalapiedra Martín* uit Vallodolid is van mening dat wanneer *Kruijswijk* (1966:80) de eindstand toeschrijft aan *Antonio de Torquemada* (1547) dit op een misverstand berust. Volgens hem kan men dat niet zomaar stellen als andere schrijvers zoals *Caro* (1624/1978, deel I:204) en *Guerra* (1595) het over een damauteur genaamd *Valle* hebben. Als we rekening houden met deze mogelijkheid en verder met het feit dat Timoneda een plagiator was van vele werken, mogen we het denkbeeld opperen dat het boek van *Timoneda* eigenlijk niet van zijn hand was.

Oudste eindstand in de damhistorie

Daar er over *Valle* verder niets bekend is, ga ik van de veronderstelling uit dat *Timoneda* met *Antonio de Torquemada* te maken had. Een eerste veronderstelling, om bepaalde zaken recht te zetten (Westerveld, 1993:87) dat de bekende stand toegeschreven door *Kruijswijk* aan *Torquemada* (1547) wel eens

fout zou kunnen zijn, werd op afdoende wijze door *Viergever* (1993:88) weerlegd.

Een andere poging (Westerveld, 1993:87) uitgaande van het vermoeden dat de term **damas** niet in de titel van *Torquemada* zou kunnen voorkomen, werd eveneens teniet gedaan door de vondst van *Jansen*. Deze toonde aan dat het woord **damas** al in 1554 in de Spaanse literatuur voorkomt. (Pettas, 1995).

Nader onderzoek (Westerveld, 1994:77-79) bracht aan het licht dat als drukker voor het vermoedelijke damboek van *Antonio de Torquemada* in 1547 twee drukkers in aanmerking komen (Serrano, 1868), namelijk *Juan Mey* die drukker was te Valencia tussen 1535 en 1555 en *Juan de Timoneda*. De eerste drukker, de Vlaming *Juan Mey*, drukte het merendeel van zijn werken in het Latijn. Vele historici twijfelen eraan of *Timoneda* werkelijk drukker was. Hoe het ook zijn mag, *Timoneda* vestigde zich precies in 1547 als boekhandelaar en moet ongetwijfeld op de hoogte zijn geweest van het damboek van *Torquemada* (als dat werkelijk ooit gedrukt zou zijn geweest in 1547).

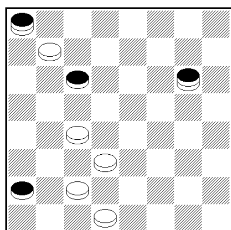
In het boek van *Pedro Ruiz Montero* (1591) komt een gedicht voor dat op naam staat van *Miguel Borras*. Volgens *Alexander* (1923, Nº 9) was deze een achtenswaardige naam in de literatuur van die tijd. In een boek dat handelt over Valenciaanse dichters (Puig, 1883; Martí, 1927) komt *Miguel Borras* niet voor, doch wel in een boek dat over alle Valenciaanse drukkers handelt (Serrano, 1868:41). Het bleek dat *Miguel Borras* geen dichter van beroep was, doch boekhandelaar tussen de jaren 1587 en 1600. Er bestond zelfs een zakenrelatie tussen *Juan de Timoneda* en *Miguel Borras* (Westerveld, 1995:6), zoals blijkt uit de titel van een boek:

<<Timon de/Tratantes, compuesto por Ioan Timoneda,/ muy necesario y provechoso/ de saber á todo tratante q huviere de dar y recebir dinero y pagar soldados, y alquileres de casa, con/otras cosas bien importantes/para mercaderes./Agora nuevamente en esta postrera impresion mejora-/do, y añadido en todos los capitulos y tablas./Dirigido alillustre señor Don Giner de Perillós./Impresso en Valencia, en casa de Pedro de Huerte, 1575. Vendense en casa de Miguel Borrás/Librero, a la calle de Cavalleros.>>

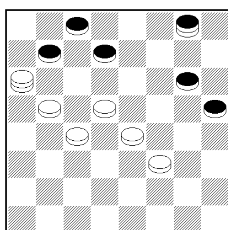
We zien dus een verband in chronologische volgorde: *Antonio de Torquemada - Juan de Timoneda - Miguel Borras - Pedro Ruiz Montero.* Mogelijkerwijs kende *Pedro Ruiz Montero* niet de naam van de allereerste auteur van een damboek en kende *Miguel Borras* deze ook niet. Het ligt voor de hand dat *Miguel Borras*, als boekhandelaar, hem het één en ander heeft bijgebracht over bepaalde damstanden.

Antonio de Torquemada en *Juan de Timoneda* waren beroemde schrijvers in hun tijd van vele uiteenlopende werken. Ik ga er van uit dat het geen dammers waren. Dammers hebben meestal de neiging elkaar te verbeteren. Hetzelfde wilde *Pedro Ruiz Montero* doen met een nog eerdere onbekende damauteur uit Valencia. Voorlopig kunnen we gerust aannemen dat hij daarmee *Torquemada* bedoelde, totdat *Cantalapiedra* met bewijsmateriaal aankomt. Van *Torquemada* hebben we helemaal niets en we weten tot op heden niet beter dat het werk van *Timoneda* niet eerder gedrukt werd dan in 1635.

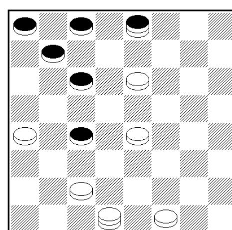
Intussen hebben we 5 standen uit het werk van *Alonso Guerra* (1595) ontdekt in een Portugees dambulletin, die geleverd waren door *Cantalapiedra* (1984-1985):

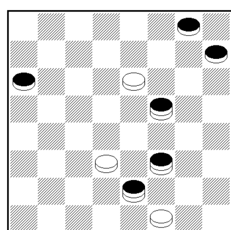
1

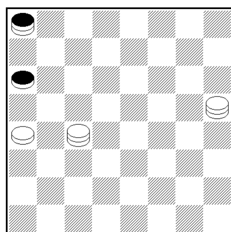
2

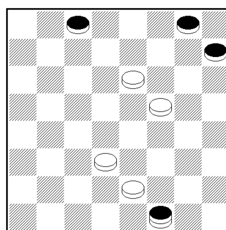
3

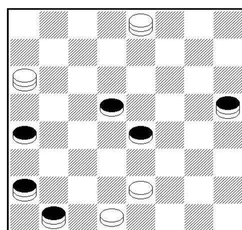
4

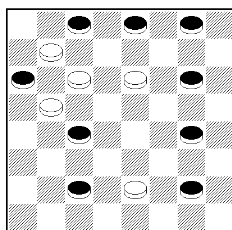
5

6

7

8

De standen 1 t/m 5 zijn dus nieuwe ontdekte standen, terwijl de standen 6 t/m 8 al jarenlang bekend waren en voorkwamen in het boek van *Viergever* (1983:43). In de nieuwste druk van *Viergever* (1996:18) zijn nu alle 8 standen vermeld. De standen zijn allemaal **wit speelt en wint** en zijn weergegeven op de witte velden, met de lange lijn aan de rechterkant; dit om alles geheel precies historisch weer te geven. Door andere geschiedschrijvers wordt op de zwarte velden gespeeld en verder ligt de diagonaal links, maar dat is geen precieze weergeving van de geschiedenis. Voorts worden ten onrechte namen als **Montero** en **Canalejas** gehanteerd, terwijl deze achternamen **Ruiz** en **Garcia** moeten zijn. In Spanje krijgen de kinderen twee achternamen mee; één van de vader en één van de moeder, maar in het dagelijks leven wordt eerder de eerste achternaam (van de vader) gebruikt dan die van de moeder.

Juan de Timoneda

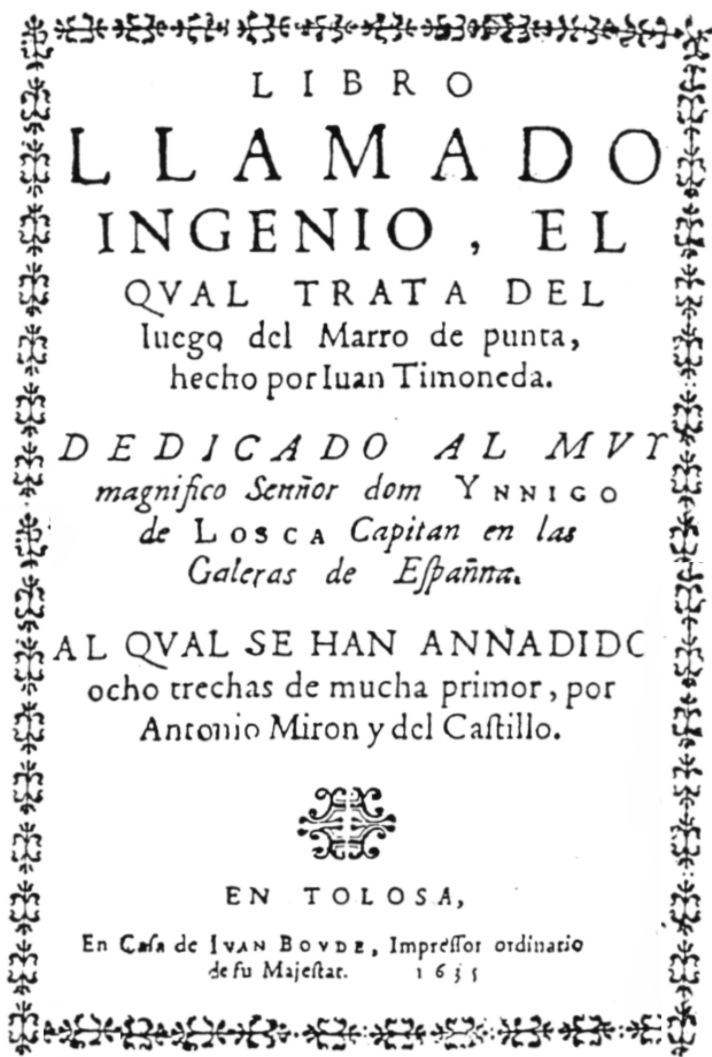
De standen 2, 3 en 4 komen ook in het werk van *Timoneda* voor, terwijl de standen 1 en 8 soortgelijke stellingen zijn als die welke in het boek van *Timoneda* voorkomen. Stand 6 is praktisch gelijk aan een stelling van *Antonio Miron y del Castillo*, auteur eveneens voorkomend in het werk van *Timoneda*. Stand 7 is een eenvoudigere vorm van *Garcia* (1650), terwijl stand 1 nieuw is en door *Cantalapiedra* als geniaal beschreven wordt. *Cantalapiedra* (1997) laat ons weten dat 9 problemen van *Guerra* ook in het boek van Timoneda voorkomen. Tot op heden wordt nog aangenomen dat het werk van *Alonso* (1595) 40 jaar eerder verscheen dan het boek van *Timoneda.* Volgens mij was *Alonso* op de hoogte van de damwerken, die in het werk van *Timoneda* (1635) vermeld waren en heeft hij het één en ander overgenomen. Wellicht waren de standen zoals vermeld in *Timoneda* gedeeltelijk afkomstig van *Torquemada*. Hier zal ik trachten weer te geven waarom ik vermoed dat *Timoneda* niets anders zijn kon dan *Torquemada*:

1. In 1635 is een boek over het dammen geschreven, omdat men wist dat de standen met *Juan de Timoneda* en *Antonio Miron y del Castillo* te maken hadden. Waarschijnlijk had dit werk niet eens een auteursnaam, maar omdat men wist dat het aan *Timoneda* toebehoorde heeft men zijn naam op het boek gezet. Ook is het zeer wel mogelijk dat, met de gegevens van anderen, de plagiator *Timoneda* zelf eens het werk van *Timoneda* (en andere dammers) heeft uitgegeven, want zoiets deed hij met vele werken. *Timoneda* was nu éénmaal een zakenman en gaf van alles uit. Wellicht meende iemand in 1635 een herdruk te moeten verzorgen. *Timoneda* startte in 1547 als boekhandelaar/drukker/uitgever te Valencia en moet het eerste werk van *Torquemada* gekend hebben en we gaan ervan uit dat het boek van *Torquemada* werkelijk bestaan heeft.

2. In het boek van *Timoneda* (=Torquemada) ontbreekt nog één stand. Alle hoop is erop gevestigd dat dit de bewuste stelling van diagram 1 is. Dan kan men niet meer uitsluiten dat *Timoneda* gelijk *Torquemada* is. Helaas zijn er niet meer standen uit *Torquemada* bekend en is het boek vermoedelijk verloren gegaan.

3. *Timoneda* (=Torquemada) is in dezelfde trant geschreven als het eerste schaakboek van *Lucena* (1497?); dus diagrammen met een beschrijving van hoe er gespeeld moet worden. Het zijn uitsluitend problemen en eindspelen en openingen komen er nog niet aan te pas. Dat zal het geval worden bij de latere damauteurs en een begin wordt daarmee gemaakt in het boek van *Pedro Ruiz Montero* (1591). Het boek van *Timoneda* was dus een soort leerboek voor een nieuw spel en er wordt niet over andere damauteurs geschreven, want die waren er toen vermoedelijk nog niet. Wat *Lucena* voor het ontstaan van de nieuwe schaakdame in het schaakspel was, was *Timoneda* (=Torquemada) voor het nieuwe damspel.

4. Het eerste schaakboek van *Lucena* werd geschreven en opgedragen aan prins *Juan*, zoon van de Katholieke Koningen) *Isabel* en *Fernando*. *Torquemada* was de secretaris van *Antonio Alfonso Pimentel* (1514-1575), graaf van *Benavente*, die zeer bevriend was met Keizer *Karel de Vijfde*. De graaf van *Benavente* was de doopvader en voogd van *Philips de Tweede*. Dergelijke boeken met diagrammen kostten toendertijd een vermogen en konden praktisch alleen worden gefinancieerd als zij dienden voor speciale gelegenheden. Het is dus zeer wel mogelijk dat het allereerste damboek van *Torquemada* speciaal gewijd was aan *Philips de Tweede.*

LIBRO
LLAMADO
INGENIO, EL
QVAL TRATA DEL
Iuego del Marro de punta,
hecho por Iuan Timoneda.

DEDICADO AL MVY
magnifico Sennor dom YNNIGO
de LOSCA Capitan en las
Galeras de Espanna.

AL QVAL SE HAN ANNADIDO
ocho trechas de mucha primor, por
Antonio Miron y del Castillo.

EN TOLOSA,
En Casa de IVAN BOVDE, Impressor ordinario
de su Majestat. 1635

Damboek van Juan de Timoneda, 1635

5. Nieuwe schrijvers van damboeken halen standen van vorige auteurs aan of trachten die te verbeteren. Dat is het geval bij *Pedro Ruiz Montero* (1591), die *Torquemada* (=Timoneda) wil verbeteren en *Alonso Guerra* (1595) die standen en motieven van *Timoneda* (=Torquemada) aanhaalt. Het motief van *Antonio Miron y del Castillo* (1610?) kan er eventueel later, tijdens de herdruk van 1635, aan zijn toegevoegd. Daarna is het *Lorenço Valls* die in 1597 *Pedro Ruiz Montero* weer tracht te verbeteren en vervolgens gaat *Juan Garcia Canalejas* op dezelfde *toer door Lorenço Valls* aan te halen en *Joseph Carlos Garcez* (1684) schrijft over *Juan Garcia Canalejas.* In dit rijtje doet alleen *Timoneda* 1635 (= Torquemada 1547) dat niet!!

6. In het boek van *Timoneda* staat een gedicht dat Professor *Joan Fuster* aan de Kastiliaanse dichters toeschrijft.

7. Onlangs ontdekte *Jansen* dat in de inventaris van de boek- en papierhandel van *Giovanni di Giunta* (1554) te Burgos in 1556 elf exemplaren voorkomen van een damboekje met als titel: **Iuego de damas pp 25** (Pettas, 1995). De term pp betekent klein formaat en de prijs was 25 maravedis. Burgos ligt ongeveer 200 km van Benavente af, het dorp waar *Antonio de Torquemada* in dienst was van de *Graaf van Benavente*.

LIBRO
llamado el Cortesano tra
duzido en nuestro vulgar Caste
llano por Bos
can.

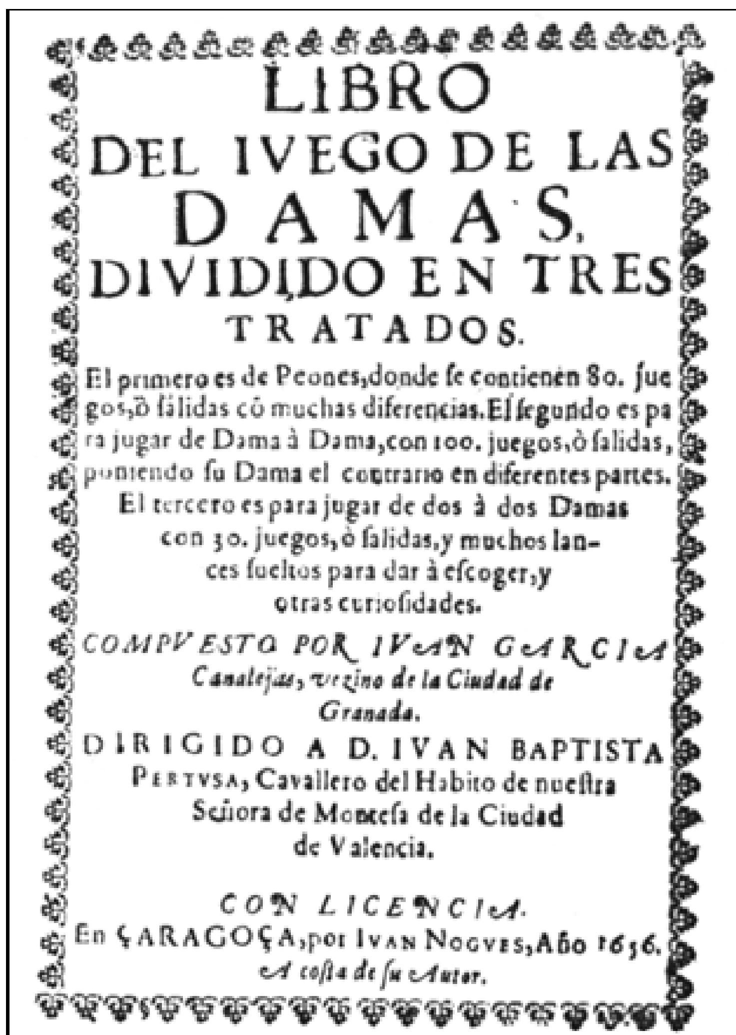
Afbeelding van Boscán (1553).
De titel begint hetzelfde als bij Timoneda.

CONCLUSIE

De teksten in het boekwerk van *Timoneda* van 1635 mogen gezien de oude taal wel op 1550 geschat worden. Dit damboek van *Timoneda* is een unicum in de wereld, zoals *Francisco Henriques* ondervond (1959, Nº 35:6) en alleen *Cantalapiedra* weet waar zich dit exemplaar bevindt, maar hij laat niets los, want begrijpelijkerwijs wil hij als rasechte Spanjaard niet meer zien dat Spanje zijn cultuur kwijtraakt. Al genoeg oude unieke Spaanse boeken werden in het verleden naar het buitenland verkocht.

De term **Damas** (juego de damas) bestond al in 1554 in Burgos (Castilië) en alles heeft er weg van dat de term **Damas** uit Kastilië afkomstig was en ingevoerd werd in het koninkrijk Aragon, waar de term **Marro de punta** gangbaar was. Nu is het ook te verklaren waarom het allereerste damboek van *Torquemada* twee termen had, die van **Damas** voor het koninkrijk Kastilië en die van **Marro de punta** voor het koninkrijk Aragon. Het is hier logisch te veronderstellen dat het damboek zoals dat voorkwam in Burgos, 1554 niets anders was dan het damboek van *Antonio de Torquemada*. De periode 1547 - 1554 is tamelijk kort en komt daar heel goed voor in aanmerking.

Het damboek van *Timoneda* van 1635 telt ongeveer 36 bladen oftewel 72 bladzijden. Het vermeende boek van Burgos, zoals omschreven in 1554, is een boek van klein formaat. Het aantal bladzijden in het boekwerk van *Timoneda* is uitgebreider. Deze heeft vermoedelijk meerdere damwerken tot zijn beschikking gehad, waaronder *Torquemada*. Hoewel in de titel van zijn damboek de naam *Juan Timoneda* voorkomt hebben we vaak de naam *Juan de Timoneda* gebruikt. Het was in die tijd een gewoonte vaak het voorzetsel “de” weg te laten in een naam (Ferreres, 1971:9).

LIBRO
DEL IVEGO DE LAS
DAMAS,
DIVIDIDO EN TRES
TRATADOS.

El primero es de Peones, donde se contienen 80. jue
gos, ò salidas cõ muchas diferencias. El segundo es pa
ra jugar de Dama à Dama, con 100. juegos, ò salidas,
poniendo su Dama el contrario en diferentes partes.
El tercero es para jugar de dos à dos Damas
con 30. juegos, ò salidas, y muchos lan-
ces sueltos para dar à escoger, y
otras curiosidades.

*COMPVESTO POR IVAN GARCIA
Canalejas, vezino de la Ciudad de
Granada.*

DIRIGIDO A D. IVAN BAPTISTA
PERTVSA, Cavallero del Habito de nuestra
Señora de Montesa de la Ciudad
de Valencia.

CON LICENCIA.
En ÇARAGOÇA, por IVAN NOGVES, Año 1656.
A costa de su Autor.

Juan García Canalejas (1656)

6. DAM- EN SPELBOEKEN

Teneinde een juist beeld te krijgen van de Spaanse damliteratuur tot op heden en de eerste damboeken in het buitenland, alsmede de literatuur over de spelen tussen omstreeks 1500 en 1700 geven we ook een chronologische opgave van deze werken. De verzameling Spaanse damboeken van de Portugees *Francisco Henriques* werd onlangs door zijn landgenoot *Dr. Cândido de Sena Carneiro* overgenomen.

SPAANSE DAMBOEKEN GESCHREVEN TOT 1996

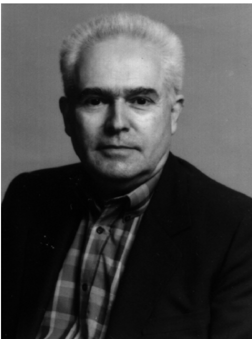
1547 ANTONIO DE TORQUEMADA
El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia. (Verloren gegaan boekwerk).
1550? VALLE
Deze auteur bestond volgens Victor Cantalapiedra Martin en is door mij verschillende malen aangehaald in de damtijdschriften. Zie voor een volledige informatie Viergever (1996).
(1591 PEDRO RUIZ MONTERO
Libro del Juego de las Damas, vulgarmente nombrado el marro, Valencia. In bezit van Biblioteca Nacional te Madrid; Cleveland Public Library en Dr. Cândido de Sena Carneiro (C.S.C.).
1591 PEDRO RUIZ MONTERO
Libro del Juego de las Damas, vulgarmente nombrado el marro, Valencia. Estudio histórico - Bibliográfico de Govert Westerveld, Beniel, 1992, 102 bladzijden.
1595 ALONSO GUERRA
Libro para jugar a las damas, compuesto por el Licenciado Alonso Guerra, natural de la Villa de Ossuna, en el Andaluzia. (geschreven omstreeks 1595), Reduzido assimismo en este mesmo estilo por el dicho Ldo Don Diego de Argomedo. En este año de 1658. (In bezit van Victor Cantalapiedra Martin (V.C.M.) te Valladolid).
1597 LORENZO VALLS
Libro del Juego de las Damas, por otro nombre el Marro de Punta, Valencia. - (Biblioteca Nacional te Madrid; British Museum te Londen, Bibliothèque Nationale te Parijs, Staatsbibliotheek te Berlijn en in Spaans privé bezit en C.S.C. te Portugal).
1635 JUAN DE TIMONEDA
Libro llamado Ingenio, el qual trata del Juego del Marro de punta", hecho por Juan de Timoneda, Dedicado al Mvy magnifico Senñor don Ynnigo de Losca Capitan en las Galeras de Españna. Al qual se han annadido ocho trechas de mucha primor, por Antonio Miron y del Castillo, Tolosa. Dit boek bevindt zich in privé bezit in Spanje. Victoria Vindel verkocht jaren terug (1945) een kopie aan Francisco Henriques te Portugal. (F.H.).

1635 JUAN DE TIMONEDA
Libro llamado Ingenio, el qual trata del Juego del Marro de punta", hecho por Juan de Timoneda, Dedicado al Mvy magnifico Senñor don Ynnigo de Losca Capitan en las Galeras de Españna. Al qual se han annadido ocho trechas de mucha primor, por Antonio Miron y del Castillo, Tolosa. Editie van K.W. Kruijswijk. Uitgever L'Esprit, Rosmalen 1989.
1635 JUAN DE TIMONEDA
Libro llamado Ingenio, el qual trata del Juego del Marro de punta", hecho por Juan de Timoneda, Dedicado al Mvy magnifico Senñor don Ynnigo de Losca Capitan en las Galeras de Espaňna. Al qual se han annadido ocho trechas de mucha primor, por Antonio Miron y del Castillo, Tolosa. Editie van Govert Westerveld, Beniel (Murcia) Spanje, 1992, 82 bladzijden.
1650 JUAN GARCIA CANALEJAS
Libro del Juego de las Damas, Zaragoza, 144 bladzijden. Er waren twee verschillende drukken in Zaragoza, beide bevinden zich in de bibliotheek van Victor Cantalapiedra te Valladolid. (Voorts: British Museum, Österreichische Nationalbibliothek, Biblioteca Nacional te Madrid, en Biblioteca Colomina te Sevilla en C.S.C. te Portugal). In sommige bibliografieën (Alliey) is aan de eerste editie ten onrechte het jaartal 1610 verbonden (Kruijswijk, 1966:190).
1654 JUAN GARCIA CANALEJAS
Libro del Juego de las Damas, Barcelona. Herdruk van 1650? Volgens Cantalapiedra heeft dit boek nooit bestaan.
1656 JUAN GARCIA CANALEJAS
Libro del Juego de las Damas, Zaragoza. Herdruk van 1650. Het titelblad van de editie 1656 komt volgens Kruijswijk (1966:189) voor in Francisco Vindel (1930, tomo 4, portado 1103). C.S.C. en V.C.M. geloven niet in het bestaan van dit boek.
1658 ALONSO GUERRA/DIEGO DE ARGOMEDO
Libro para Jugar a las Damas. Don Diego de Argomedo heeft in manuscript een versie gemaakt van het boek van Alonso Guerra van 1595. Manuscript in bezit van Victor Cantalapiedra Martin te Valladolid.
1659 PEDRO RUIZ MONTERO/DIEGO DE ARGOMEDO
Don Diego de Argomedo maakte een versie van het boek van Pedro Ruiz Montero van 1591 in de vorm van een manuscript. Dit manuscript bevindt zich eveneens in het bezit van Victor Cantalapiedra Martin te Valladolid. Beide manuscripten (1658 en 1659) hebben in totaal 148 bladzijden.
1684 JOSEPH CARLOS GARCEZ
Libro nuevo, Juego de damas - Madrid, 244 bladzijden. In het bezit van Cantalapiedra en C.S.C. Het werk bevindt zich tevens in de Biblioteca de Palacio te Madrid en in de Biblioteca Nacional te Madrid onder nummer 3-58606 (Aguilar, 1986, deel 4:10).
1718 PABLO CECINA RICA Y FERGEL
Medula eutropelia, calculatoria, que enseña a jugar a las Damas, con Espada y Broquel. Madrid, casa de Blas Villa Nueva. 214 bladzijden. De auteur is bekend onder de naam van El Incognito, omdat de auteursnaam een pseudoniem is van Fray Gabriel de la Concepción. In bezit van V.C.M., F.H., C.S.C. en Biblioteca Nacional te Madrid.
1725? PABLO CECINA RICA Y FERGEL
Medula eutropelia, calculatoria, que enseña a jugar a las Damas, con Espada y Broquel. Sevilla, imprenta de Recientes en calle de Génova, zonder jaar, ongeveer 1725. 223 bladzijden. Deze editie is nog zeldzamer als de vorige. De heer Victor Cantalapiedra Martin te Valladolid kent slechts zijn exemplaar en heeft nog nooit een andere gezien. Er schijnt ook een exemplaar te bestaan in de stad La Laguna (Tenerife) Canarias, in de Universiteits Bibliotheek onder nummer 6510 (Aguilar 1986, deel 7)

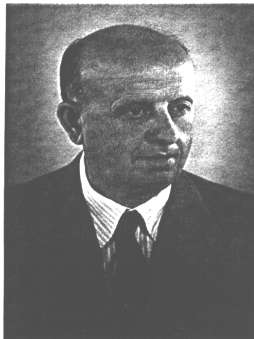
1740? JOSÉ PADRINO
Boekhandelaar; Médula eutropelia, calculatoria, que enseña a jugar a las Damas, con Espada y Broquel. Herdruk: en la Imprenta de los Recientes, en calle de Genova, Sevilla. 233 bladzijden.. In deze editie wordt de naam van Pablo Cecina Rica verzwegen en men bespeurt de invloed van José Padrino vanwege de vele correcties. Dit is ook een zeldzaam boek, doch aanzienlijk minder als de twee voorafgaande boeken. Het bevindt zich ook in de bibliotheek van Victor Cantalapiedra Martin te Valladolid. Volgens Dr. Manuel Cárceles Sabater (1905:35) was er een verbeterde uitgave van het boek van Padrino, eveneens gedrukt in Sevilla en zonder vermelding van het jaar.
1750? EL CANONIGO
Libro de Juego de Damas. En el que se ponen las mas firmes salidas assi de mano como de postre; muchos lances sueltos de peones, y algunos de Gana Pierde, Compuesto por un Canónigo del Sacro Monte de la Ciudad de Granada, en conferencias, que hubo, con los mejorers jugadores de España cuyos nombres se expresan. Fotokopie van het manuscript in bezit van Victor Cantalapiedra Martin te Valladolid. Herontdekt door Govert Westerveld in 1993 in één van de bibliotheken van Andalusië en fotokopie doorgegeven aan Ir. Jaap Viergever (Westerveld 1996:46). Boek wordt door Kruijswijk en Viergever op ongeveer deze datum geschat. Cantalapiedra vermoedt thans 1690.
1759 PABLO CECINA RICA Y FERGEL.
Medula eutropelia, calculatoria, que enseña a jugar a las Damas, con Espada y Broquel. Madrid, imprenta de Francisco Xavier Garcia. Er bestaan twee verschillende edities van dit jaar. 184 bladzijden. Volgens Aguilar (1986, deel 4:10) bevindt dit werk zich in de Biblioteca Nacional te Madrid onder 2-29449; Biblioteca Universitaria te Oviedo onder G-869 en G-877; Biblioteca Universitaria te Granada onder A-34-348. V.C.M. en F.H. bezitten ook een exemplaar.
1792 JOSEF ANTONIO GARCIA
Garcia Juego de Damas. Resumen del juego de damas. 1792. Dit werk werd herontdekt door de eminente historicus, Professor Juan Torres Fontes, van de universiteit te Murcia (Westerveld, 1992:87). Het exemplaar te Murcia heeft slechts 50 bladzijden, terwijl we weten dat het originele boek 56 bladzijden moet hebben. Dat weten we nu dankzij het werk van de damhistoricus Rob Jansen, die het werk terugvond in de Bibliografia de autores españoles (Aguilar 1986, deel 4:79), welk boek vermeldt dat het werk voorkomt in de “Biblioteca Nacional” te Madrid onder V.E. 561 en verder in het Archivo Municipal te Murcia onder G.E. 165.
1798 LUIS SOLER Y ROVIRA.
Armas contra la espada y broquel de Don Pablo Cecina Rica y Fergel. Orihuela; door Antonio Santa Maria, 162 bladzijden. Heel zeldzaam, waarschijnlijk bevindt zich een exemplaar in Amerika.
1819 PABLO CECINA RICA Y FERGEL.
Medula eutropelia, calculatoria, que enseña a jugar a las Damas, con Espada y Broquel. Madrid, imprenta de Collado, 184 bladzijden. Dit werk schijnt niemand in zijn bezit te hebben. Het wordt geciteerd in de Catálogo de la Librería Hesperia, 34, núm. 222 volgens Aguilar (1986, deel 4:10). In bezit van V.C.M., C.S.C. en Biblioteca Nacional te Madrid. Het is nog een veel voorkomend boek.
1819 LUIS SOLER Y ROVIRA.
Armas contra la espada y broquel de Don Pablo Cecina Rica y Fergel. Madrid, imprenta de José Espinosa, 117 bladzijden. Dit werk bevindt zich in Madrid, Biblioteca Nacional, V.E. 561 volgens Aguilar (1993, deel 7:728), maar het is niet duidelijk of ze nu het jaar 1798 of 1819 bedoelen. Volgens het damtijdschrift The American Checker Monthly, Kansas City, 1928:134-135) zou er ook een ongedateerde editie van 1819 gedrukt zijn. In bezit van V.C.M.
18..?? LUIS SOLER Y ROVIRA.
Armas contra la espada y broquel de Don Pablo Cecina Rica y Fergel. Madrid; y tambien contra otros autores que han escrito del juego de las Damas, su autor Don Luis Soler y Rovira, Madrid: En la imprenta de Don José Espinosa. 116 bladzijden. In bezit van V.C.M.

1825 LUIS SOLER Y ROVIRA.
Reglas y costumbres mejor establecidas para aprender a jugar a las damas. Rebatiendo algunas autores que han escrito sobre la materia. Reimpreso en Murcia, oficina de D. José Santa-Maria. 116 bladzijden.
1838 ONBEKENDE AUTEUR
Juego de damas, Madrid, en imprenta Yenes, 22 bladzijden. (Biblioteca Nacional te Madrid).
1839 P.F.P. (Beginletters van een onbekende auteur).
Juego de Damas. Colección general de juegos permitidos para la distracción de toda clase y condición de la sociedad, por D.F.F. Y P.B. Verzameling van spelen, Barcelona, tipografía de Juan Francisco Piferrer, 36 bladzijden. Het is een zeldzaam boek. (Biblioteca Nacional te Madrid en V.C.M.).
1872. FRANCISCO LOZANO FRAU
Nuevo tratado del Juego de Damas, Gabriel Sánchez, Madrid. 60 bladzijden. In bezit van V.C.M, C.S.C. en F.H.
1875 ENRIQUE MOYA Y PEREZ
Tratado completo del Juego de Damas, Valencia, Librería de Pascual Aquilar, 200 bladzijden. Heel zeldzaam momenteel. (Biblioteca Nacional te Madrid en V.C.M.).
1897 E.L.C. (beginletters van een onbekende auteur).
Manual del juego de damas, arreglado por nuevo método, Granada, 191 bladzijden. Volgens Cantalapiedra bestaan er slechts twee exemplaren in de wereld. Één in de Cleveland Public Library (nummer 95) en een ander, nummer 79, dat hij in zijn bezit heeft.
1900 MANUEL GRANADES OLMEDES
El tablero a la vista o Juego de Damas, Córdoba, editie van Jaime Costa. Cantalapiedra heeft nooit een exemplaar gezien, hoewel het werk volgens Dr. Cárceles Sabater in 1905 algemeen bekend was.
1902 LUIS MARCOS Y EUGÉNIO OCHOA
Repertorio completo de todos los juegos, gedrukt door Billy Baillière é Hijos. (Biblioteca Nacional te Madrid). Volgens **Palau** zou dit werk ook gedrukt zijn in de jaren 1897, 1898 en 1899. Heel bekend werk; in bezit van V.C.M.
1904 DR. MANUEL CARCELES SABATER
Tratado del Juego de Damas. Veel beter geschreven werk als zijn voorgangers. Een thans weinig voorkomend werk. (Biblioteca Nacional te Madrid, V.C.M. en C.S.C.).
1906 ESCUDERO, R.P.
Juego de Damas. Dit boek wordt aangehaald door het damtijdschrift The American Checker Monthly (1922:146). *Dit boek heeft niets met het dammen uit te staan en het heeft betrekking op de dames.*
1909 ENRIQUE FLAQUER
¿Quiere Usted aprender Jugar a las Damas? Barcelona, zonder datum. (Biblioteca Nacional te Madrid , V.C.M. en C.S.C.).
1911 TES/VARIOS.
Tesoro de juego de Sociedad. Contiene las reglas y leyes de más de treinta juegos permitidos en toda clase de sociedades casinos, reuniones particulares y cafés. El tresillo, Billar, Ajedrez, Whist, Dominó, Lotería, Chaquete, Damas, Solo, Ciudadela, Malilla, Batalla, Ecarté, Burro. Hijos Fr. Sabater, Barcelona. 268 bladzijden. Dit spelenboek behandelt ook het damspel. (Dit boek zou volgens **Palau** ook gedrukt zijn in de jaren 1851, 1875, 1881, 1896 en 1934).
1930 S. PUIG
Manual del Juego de Damas, Barcelona. 39 bladzijden. Omstreeks 1930. Het is een zeldzaam boek.
1930? JOSÉ DURAN OLLÉ
Deze Catalaanse auteur was een leerling van Dr. Cárceles. Hij schreef een uitgebreid handboek van liefst 335 bladzijden dat nog niet uitgegeven is. Het manuscript bevindt zich in de bibliotheek van Victor Cantalapiedra te Valladolid.

1931 FRANCISCO VINDEL
Manual Gráfico-Descriptivo del Bibliófilo Hispano-Americano (1475-1850) por Francisco Vindel con un prólogo de D. Pedro Sainz Rodriguez, catedrático de bibliografía de la universidad central. Tomo IX, SAM-T. Madrid.
1941 DR. CARLOS RODRÍGUEZ LAFORA
Los finales del juego de damas, Gran Canarias. Manuscript van ongeveer 170 bladzijden. In bezit van F.H. en C.S.C., beiden te Portugal.
1960 SAAVDROVITCH, M.
Juego de Damas, Madrid 128 bladzijden. *Dit is een politieroman en heeft niets met het dammen uit te staan*.
1972 TOMAS CABREJAS RABAL
Domino, Ajedrez, damas y otros juegos. Editorial Sintes S.A. Santander.
1983 VIERGEVER, IR. JAAP.
Eindspel -encyclopedie, deel 1: Eindspelkomposities uit de Spaanse damspelliteratuur.
1990 GOVERT WESTERVELD
Las damas: Ciencia sobre un tablero, Beniel, deel I, 130 bladzijden.
1992 GOVERT WESTERVELD
Las damas: Ciencia sobre un tablero Beniel, deel II, 105 bladzijden.
1992 GOVERT WESTERVELD
Las damas: Ciencia sobre un tablero Beniel, deel III, 115 bladzijden.
1992 GOVERT WESTERVELD
Damas Españolas: 100 golpes de apertura, Beniel, 112 bladzijden.
1992 GOVERT WESTERVELD
Damas Españolas: 100 problemas propios con solamente peones, Beniel, 112 bladzijden.
1996 VIERGEVER, IR. JAAP
Eindspel-encyclopedie, deel 1: Eindspelkomposities uit de Spaanse en Portugese Damliteratuur. Boeken en tijdschriften tot en met 1946.

Dr. Cândido Sena de Carneiro

Dr. Carlos R. Lafora

EERSTE BUITENLANDSE DAMBOEKEN

FRANKRIJK
1668 MALLET, PIERRE
Le jeu des dames - Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer". - Paris.
1727 DIEGO CAVALLERO DEL QUERCETANO
L'Égide de Pallas- "ou théorie et pratique du jeu de dames", Paris.

DUITSLAND
1700 SCHMIDT, JOHANN WOLFGANG.
Unterschiedliche Spiel und Vorstellungen des weitberühmten Damspiels, - denen Liebhabern zu ehren welche schon etwas Wissenschaft davon haben.- Nürnberg (manuscript)
1744 F.T.V.
Das erklärte Damen-spiel,- "oder erster Versuch einer kunst-mäszigen und ausführlichen Anweising zu solchem Spiele um dasselbe niemals zu verlieren". Magdeburg.

ENGELAND
1756 WILLIAM PAYNE
An introduction to the game of Draughts, containing fifty select games, together with many critical situations for Drawn games, won games, and fine strokes. The whole designed for the instruction of young players, in this innocent and delightful amusement, London.
1787 WILLIAM PAINTER
A companion for the draught-player, London 1787.
1800 JOSHUA STURGES
Guide to the game of draughts, London.

NEDERLAND
1785 EPHRAIM VAN EMBDEN.
Verhandeling over het damspel, Amsterdam.
1798 PIETER CURTEN
Enige fraaye zetten op het dambord. Manuscript.
1804 PIETER CURTEN
Verzameling van fraaye zetten op het dambord, Rotterdam. Manuscript.

ITALIË
1800 ONBEKENDE AUTEUR
Giuoco cosi detto della dama spiegatgo in tutte le sue parti, Milano.
1830 C. MANCINI
Il giuoco della dama all'uso italiano, Firenze.
1832 LORENZO SONZOGNO
Il Maestro di giuochi della Dama all' Italiana e alla Polacca, e degli Scacchi, Milano.

ESTADOS UNIDOS

1815 PEARCE, B.
An improved system for playing the polite and scientific game of draughts or checkers, Albany - New York.

RUSLAND

1827 PETROFF, A.D.
Handleiding tot de grondige kennis van het damspel of de kunst van iedereen te winnen in het gewone damspel, Sint Petersburg. (Vertaling van de Russische tekst).

SPAANSE BOEKEN DIE OVER DE SPELEN HANDELEN

560-636 SAN ISIDORO DE SEVILA. Etymologiarum. Er bestaat een editie van Bac te Madrid, 1982. Dit werk beschreef de nomenclatuur van de bordspel elementen van tabula (Alea).
1250? RECUEIL DE MOTETS. Manuscript van de 13e eeuw. Museum Atger, Montpellier. Herdruk van Rene Nelli: Trovadores y troveros. Libros legendarios de Oriente y Occidente. José J. Olañete Editor, Barcelona, 1982.
1283 ALFONSO X EL SABIO.
Libro del Ajedrez, Dados y Tablas.. Herdruk Madrid, 1987.
1314 ALFONSO X DE EL SABIO.
Ordenamiento de las tafurerias que fue fecho en la era de 1314 años. De orden y a expensas de S.M., Imprenta Real, Madrid 1836.
1380-1450 JACOBUS DE CESSOLIS
Lo libre dels bones costumes dels homes é dels officis dels nobles sobre el Joch del Eschachs. (Catalaanse versie). Brunet (1890:280) vermeldt dat her originele manuscript zich in de katedraal van Gerona bevindt en dat een soortgelijk meer beschadigd exemplaar zich in het klooster van San Cugat (Barcelona) bevindt. Brunet bracht in 1900 een facsimile editie voort.
1400 ANONIEM.
Tractatus de ludo scacorum. Madrid. Biblioteca Nacional. Vitrine 25-6 Dit is een verkorte versie van het werk van Jacobus de Cessolis. Een facsimile editie is er van de Dirección de Archivos y Bibliotecas, Madrid 1970.
1473 PARIDE DEL POZZO
Incipit tractatvs lv dorvm ad breve conpendivm redvctvs per dominvm paridem de pvteo legvm docto rem in civitate nea polis mvltis per evm aditis die qvarta oc tobris. M.CCCC.LXXII. (Italiaanse jurist met een hoge baan aan het hof van Napels en in dienst van de Aragonese koning Alfonso I).
1480 JACOBUS DE CESSOLIS.
Incipit libellus de ludo schaccorum et de dictis factisque nobilium verorum preclarorum et antiquorum. Prolegus libelli. Libreria Real de Madrid volgens Brunet (1890:281).
1485 PARIDE DEL POZZO
De materia ludi, Nápoles. (Napels behoorde toendertijd aan het koningrijk Aragon toe).
1495 VICENT, FRANCESH.

Libre dels joch partitis del Scachs en nombre de 100 ordenat e compost per mi Francesh Vicent, nat en la ciutat de Segorbe, criat e vehí de la insigne e valeroso ciutat de Valencia. Y acaba: A loor e gloria de nostre Redentor Jesu Christ fou acabat lo dit libre dels jochs partitis dels scachs en la sinsigne ciutat de Valencia e estampat per mans de Lope de Roca Alemany e Pere Trinchet librere á XV días de Maig del any MCCCCLXXXXV.
1497 LUCENA, LUIS RAMIREZ DE.
Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca. Edición J.M. de Cossio, *Joyas Bibliográficas*, Madrid 1953.
1497 VINYOLES, NARCÍS.
Escacs d'amor, Valencia; Edición de Antonio Ferrando Francés, Universitat de València, Facultat de Filologia, Narcís Vinyoles i la seua obra, Valencia, 1978
1500 MS 0 III. Schaakmanuscript ontdekt door Dr. Ricardo Calvo dat zich in de bibliotheek van El Escorial te Madrid bevindt.
1502 ANONIEM
Libro del juego de las Suertes. In het register van de Biblioteca Colombina wordt een editie van Milan vermeld van de maand maart, 1502.
1507 ANONIEM.
Espejo de la conciencia. Hoofdstuk: "cuantes maneras hay de juegos"., editie Arnao Guillén de Brócar. Dit biechthandboek, van een anonieme broeder, kwam in de Bibliotheek van de Graaf van Benavente voor.
1515 LORENZO SPIRITO.
Libro del juego de las Suertes, Valencia. Er bestaat een druk van Jorge Costilla te Valencia dat eerder was dan het werk van Joffre (Salvá, Pedro. Catálogo de la Biblioteca de Salvá, Valencia, 1872, II, núm. 2522, bladzijden 342-342). In Registrum Cólon wordt het werk van Jorge Costilla op 1515 gehouden (Palau y Dulcet, Antonio. Manual del librero hispano-americano, Barcelona, Lib. Palau, 1954, VII, bladzijde 551).
1528 LORENZO SPIRITO?
Libro del juego de las Suertes, druk van Juan Joffre te Valencia. Editie van Rosa Navarro Duran, Consejo Superior de Investigaciones científicas, Madrid 1986. Er bestonden ook drukken van 1534 en 1535.
1519 FRAY PEDRO DE COBARRUBIAS
Remedio de jugadores, Burgos.
1521 LOPEZ DE YANGUAS
Juan Joffre. Faccimile editie van 1521. En cuatro obras del bachiller Hernán López de Yanguas, Valencia, 1960.
1528 DIEGO DE CASTILLO DE VILLASANTE
Tratado muy util y provechoso en reprovación de los juegos, Valladolid, Nicolás Tyerri. (Er bestaat ook een druk van 1557 in Sevilla).
1539 ANTONIO DE GUEVARA
Menosprecio de la Corte y alabanza de la aldea; Aviso de privados y doctrina de cortesanos; De los inventores del arte del marear y de muchos trabajos aque se pasan en las galeras, Valladolid. Herduk, Catedra, Madrid, 1984.
1541 FRAY JUAN DE MALDONADO
Opúscula, Burgos.
1543 FRAY PEDRO DE COBARRUBIAS
Remedio de jugadores, Burgos.
1549 FRANCISCO VALLES
Libro de refranes, Zaragoza, Juan Millán.

1549 PRAGMATICAS
Una difundísima pragmática dada por los Reyes Católicos en 1500 sobre *la manera como se han de cobrar las penas de los juegos en el reyno.* (Spaanse wetgeving verordend door de katholieke Koningen in 1500 tegen de spelen)
1549 ABU MANSUR ABDELMALEK BEN MAHAMAD BEN ISMAIL ALTALABI.
Arabisch-Perzisch schaakboek dat zich in **El Escorial** bevindt.
1549 MARTIN DE REYNA
Dechado de la vida humana, moralmente sacado del juego de ajedrez. Traduzido agora de nuevo, por el licenciado Reyna. Vezino de la villa de Aranda de Duero, en este año de 1549.
1553 ANTONIO DE TORQUEMADA.
Los colloquios satiricos, con un colloquio pastoril, y gracioso al cabo dellos hechos por Antonio de Torquemada (....), Mondoñedo.
1554 DIEGO SÁNCHEZ DE BADAJOZ
Recopilación en metro del Bachiller Diego Sánchez de Badajoz, en la qual por gracioso, cortesano y pastoril estilo se cuentan
declaran muchas figuras y autoridades de la sagrada scriptura, Sevilla. (Deze schreef een gedicht **Matraca de jugadores** over de spelers).
1557 FRAY DOMINGO DE VALTAÑAS
- HUERGA, ALVARO
La obra literaria de Fr. Domingo de Valtañas, en Corrientes espirituales en la España del siglo XVI (II Congreso de Espiritualidad de la Universidad Pontífica de Salamanca), Barcelona, 1963. Dit is een verbetering van het **Tratado de Diego de Castillo (1528) sobre la reprovación de los juegos**, nieuwe editie met correcties van Fray Domingo de Valtañas in Seville.
1559 FRANCISCO DE ALCOCER
Tratado del juego, Salamanca.
1561 RUY LOPEZ DE SIGURA
Libro de la invención liberal y arte del juego del Axedrez, En Alcala en casa de Andrés de Angulo.
1580 ALFONSO CERON
De Ludo Latrunculorum. (Volgens Nicolas Antonio schreef deze schaker een werk over het schaken dat niet gepubliceerd werd).
1599 ADRIAN DE CASTRO
Libro de los daños que resultan del juego, Granada, Sebastián de Mena.
1603 FRANCISCO LUQUE FAXARDO
Fiel desengaño contra la ociosidad y los juegos. Vtillísimo, a los confessores, y penitentes, justicias, y los demás, a cuyo cargo está a limpiar de Vagabüdos, tahúres, y fulleros la República Christiana. En diálogo. Madrid.
ALONSO DE LEDESMA BUITRAGO
1605 Enmienda de la vida pasada, Juegos de Nochebuena á lo divino, Barcelona.
1606 FRAY DIEGO DE ARCE.
Miscelánea, Murcia.
1612 Juegos de Nochebuena moralizados á la vida de Cristo, martirios de Santos y reformación de costumbres, con unos enigmas hechos para honesta recreación, Madrid. (Waarschijnlijk ook in Barcelona, 1611).
1613 GASPAR DE LOS REYES
Tesoro de Concretos divinos compuestos en todo género de verso por el P. Fray-, Sevilla.
1614 PEDRO DE GUZMÁN.
Bienes de el honesto trabajo y daños de la ociosidad, en ocho discursos (.....), Madrid.
1614 FRANCISCO NÚÑEZ DE VELASCO.
Diálogos de contención entre la milicia y la Ciencia (....), Valladolid.

1614 ALONSO DE BONILLA.
Peregrinos pensamientos de misterios divinos, Baeza.
1621 FRAY JUEN DE LAS RUELAS
Hermosura corporal de la madre de Dios.
1623 ALONSO REMON
Entrenimientos y juegos honestos y recreaciones christianas (......), Madrid.
1624 RODRIGO CARO
Días geniales o lúdricos, Manuscript. Editie van Jean-Pierre Etienvre, Espasa-Calpe S.A., Madrid 1978. 2 delen.
1625 PEDRO PANTOJA DE AYALA
Commentaria in Titiulum de Aleatoribus, Digestis et Codice, seu de Ludorum universa antiquitate, Madrid. (Manuscript 84-I-17 Bibliotheek Colombina - Sevilla).
1627 GONZALO CORREAS.
Vocabulario de refranes y frases proverbiales. Texte établi, annoté et presenté par Louis Combet. Institut a'Ëtudes Iberiques et Ibero-Americaines de l'Université de Bordeau, 1967.
1640 ANONIEME AUTEUR
Reglas y leyes que se han de observar en los juegos del rebesino, mallilla y cientos de un.
1644 NAVARETTE Y RIBEIRA, FRANCISCO DE
La casa del juego, Madrid, Gregorio Rodriquez.
1657 ANONIEME AUTEUR
Avisos de Barrionuevo.
1669 ORNOLDO FRANCO-FURT
Leyes, y constituciones del juego del hombre o Espadilla (...), Zaragoça.

Men ziet dat in Spanje de literatuur niet alleen de populariteit van de spelen weergeeft, doch ook vele katholieke dogma's. De invloed van de kerk komt ook tot uiting in het Italiaanse schaakwerk van *Tommaso Actius* (1584), een boek uitgegeven in Pesaro volgens *Dr. Chicco* (1990:20-21).

BIBLIOTHEKEN MET DAMCOLLECTIE.

Universiteitsbibliotheek
Singel, 425
1042 WP Amsterdam
Nederland

Koninklijke Bibliotheek
Prins Willem Alexanderhof, 5
2595 BE-s'Gravenhage
Nederland

Stads- of Athenaeum bibliotheek
Klooster, 12
Postbus 351
7400 AJ Deventer
Nederland

Cleveland Public Library
John G. White department
325, Superior Avenue
Cleveland - Ohio 44144-1271
Verenigde Staten

Provinciale Bibliotheek van Friesland
P.O. Box 464
Boterhoek, 1
8901 BG Leeuwarden
Nederland

BIBLIOTHEKEN MET ENIGE LITERATUUR OVER DAMSPEL.

Biblioteca Nacional
Paseo de Calvo Sotelo, 20
Madrid-1 - Spanje

Biblioteca del Palacio Real
Plaza de Oriente
Madrid - Spanje

Bodleian Library
Oxford OX1 3BG
Engeland40126

Biblioteca Universitaria
Via Zamboni, 35 Bologna
Bologna - Italië

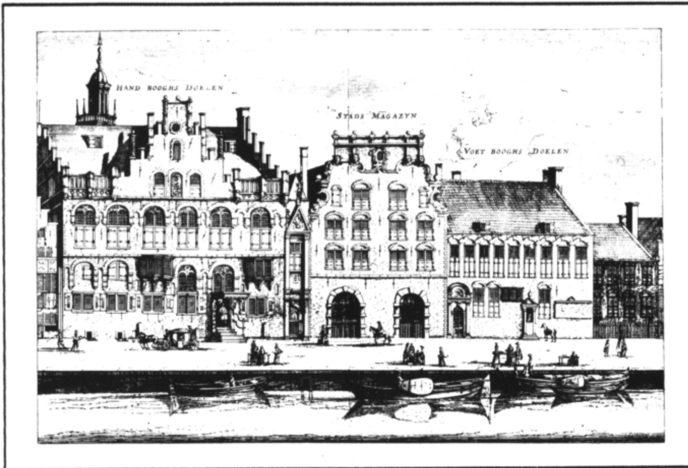
Providence Public Library
Special Collection Librarian
225 Washington Street
Providence, Rhode Island 02903
Verenigde Staten

British (Museum) Library
96 Euston Rd.,
London NW1 2DB
Engeland

Bibliothèque Nationale de France
1 Place Valhubert
75013 Paris
Frankrijk

PHILIP DE SCHAAP

Als het om verzamelen van dam-boeken gaat, kunnen we niet om mensen als *Philip de Schaap*, ridder in de orde van Oranje-Nassau, heen. De meeste damboeken verdwijnen namelijk na vele jaren in de prullenmand en het is daarom van veel belang dat we mensen als *Philip de Schaap* hebben gehad, die zich volledig inzetten voor het behoud van onze damkultuur.

Het complex van de Universiteitsbibliotheek in 1663

Hij schreef 5 damboeken en wist dank zij zijn grote talenkennis met veel personen in het buitenland kontakt te leggen. Dit maakte ‘t hem mogelijk een grote damverzameling te gaan opzetten van oud en nieuw dammateriaal, boeken, brochures, tijdschriften, clubbladen, propagandamateriaal, damrubrieken, reglementen, jubileum-uitgaven, foto’s, trainings-materiaal, enz., welke zich vandaag de dag in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam

bevindt. Dank zij het werk van *Philip de Schaap* kwam ik in het bezit van een kopie van het belangrijke boekwerk van *Juan de Timoneda.*

Philip de Schaap

Enkele jaren terug heeft *Philip de Schaap* zich teruggetrokken uit het woelige verzamelingsleven en kwam zijn catalogus van de damcollectie in de Universiteitsbibliotheek op de markt (de Schaap, 1990). We kunnen zo blijven genieten van al zijn werk, want de catalogus "Dammen" blijft natuurlijk een onontbeerlijke referentie voor studie-, en verzamelaarsdoeleinden.

7. DISCUSSIE

DAMGESCHIEDKUNDIG ONDERZOEK EN HET BEGRIP DAMMEN.

Ondertussen kan men zelf tot de conclusie komen dat het onderzoek naar het eerste dammen in een stroomversnelling gekomen is. Wat voor een paar jaar terug nog voor onmogelijk gehouden werd, wordt nu door de verschillende historici bijgeschaafd. Zolang er door de verschillende historici geen duidelijke definitie gegeven wordt welke spelen precies onder het eerste dammen vallen, heeft elke hypothese totaal geen zin. Op dit moment hebben zelfs de Romeinen al gedamd! Om die reden is het beter geen hypothese in dit boek op te nemen, want we staan bij het onderzoek nog in de kinderschoenen voor wat betreft Spanje. Elke hypothese lokt weer een reeks van tegenargumenten op, waarvoor weer bewijs gezocht moet worden om iemands stelling te blijven verdedigen. En dat alles zonder een duidelijke begripsbepaling van wat het eerste dammen precies is. Kortom een hoop tijdverlies op niets af en het is beter buiten dit strijdgewoel te blijven. Wel is het interessant verschillende zaken tot discussie te brengen, opdat andere onderzoekers en geïnteresseerde dammers ook interesse krijgen in het damgeschiedkundig onderzoek.

Voor het onderzoek in de damgeschiedenis behoeft men geen expert te zijn. Ook kan men als leek te werk gaan zonder elke vorm van wetenschappelijke benadering. Men mag rustig een eigen mening aannemen zonder daarvoor bewijsmateriaal aan te voeren. We zijn hier uiteindelijk met een hobby bezig en waar het om gaat is dat er mettertijd damhistorische gegevens loskomen. En zo is het ook met de damgeschiedenis. Wat we wel nodig hebben voor de bestudering van de damgeschiedenis is een goed inzicht

om een verband te kunnen leggen tussen verschillende gegevens en een deductie capaciteit, zodat we gevolgtrekkingen kunnen maken uit algemene stellingen.

Prof. Dr. Albert Szent-Györgi

De ontdekker van de structuur van de Vitamine C en Vitamine P (Bioflavonoids), de Hongaar *Prof. Dr. Albert Szent-Györyi* zei het ons al op een eenvoudige manier:

Research is to see what everybody else has seen and to think what nobody else has thought.

Zijn ontdekking aangaande de Vitamine P was in 1937 de Nobelprijs in Medicijnen en Fysiologie waard. Dus hij kon het weten!

CHECKER (S) SPEL

Van der Stoep heeft het steeds over een spel "checker(s)" van 1426 in Engeland dat volgens hem een damspel zou kunnen zijn. (Stoep 1994b:91; Stoep 1984:143)

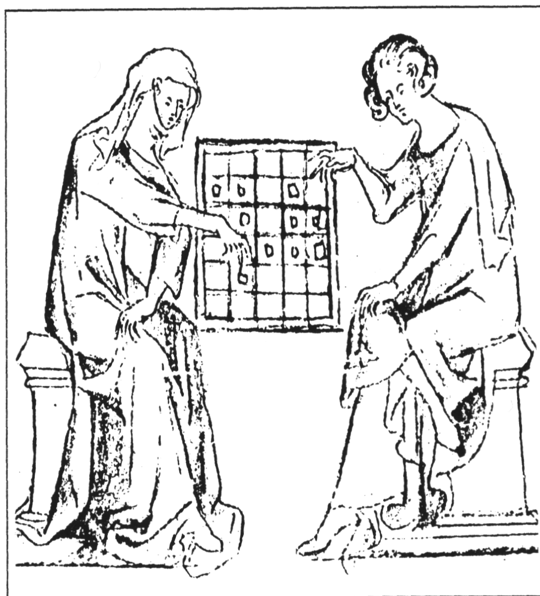
21519 And, for to makë lordys cher/Bothe at ches and the cheker,/The drawthes ther-off, ful wel Y kan,/Ye bet than any other man (...) At the merellys, best off alle (Lydgate 1426; Stoep 1994a:64)

(Aan het woord is Gladnesse of the world, zij zegt: En, om de heren te vermaken, ken ik volledig de zetten van zowel het schaakspel als het damspel, ja beter dan iemand anders. Molenspel het best van alle).

Lydgate refereert met checkers aan een spel dat niet molenspel is en waarbij net als bij het schaken speelstukken worden verschoven. Om die reden vertaal ik at the cheker door damspel, immers een spel op geruit bord. Aldus Van der Stoep.

Als er meer bewijzen aangevoerd zouden kunnen worden, zal dat de hypothese daadwerkelijk kunnen ondersteunen. Het woord **checker** werd genoemd om het gebruik van een geschakeerd bord aan te duiden. Als we naar de tekening op deze bladzijde kijken, hebben we al een bord, waarop men met stukken spelen kan. Op één van de hierna volgende bladzijden zien we ook een geschakeerd bord, zoals dat in Frankrijk in 1510 gebruikt werd en vermoedelijk ook wel in Engeland. Maar heeft dat iets met het dammen uit te staan? Hoe zag volgens *Van der Stoep* het checker bord eruit? Was er promotie mogelijk? Hoe werd er geslagen in

het spel? Een dergelijk soort spel kwam ook voor in Spanje in de 18e eeuw en vroeger (Carreras, 1934).

Afbeelding in het 14e eeuwse Queen Mary's Psalter

Spaans spel, 18e eeuw

Het alquerque-spel van *Covarrubias* (1611) is anders dan het oude alquerque-spel. Dus wie bevestigt ons dat het oude checker-spel hetzelfde is als het huidige? Van het andarraya-spel is een hele studie gemaakt om vast te kunnen stellen dat dit waarschijnlijk een vroegere vorm van damspel was op een lijnenbord. Wat voor informatie hebben we in chronologische volgorde over dit checker spel? Is het niet vreemd dat men in Engeland al op een schaakbord of geschakeerd bord damde in 1426 en dat zoiets vermoedelijk pas rond 1500 in Spanje opkwam?

Branch (1911, 19 nov.) zegt:

The American word **checkers** now refers to draughts only, but originally, or sometimes, meant either of the games played on the checkered board. Older terms, used in England before draughts was known, included **checkere** and **eschekkere.**

JEU DES DAMES VAN 1507

Volgens *Van der Stoep* (1994b:109) en *Kruijswijk* (1966:73) heeft dit spel betrekking op het damspel. De Franse tekst luidt: (Amerval 1923)
Je ne dit pas, quant on s'esbat
Joyeusement, sans nul debat
A quelque beau jeu gracieux,
Qui de soy n'est pas vicieux
Comme au jeu d'echecz ou des dames,
Qui sont beaulx jeux, non pas infames,
Et jeux sans sort, cela s'entent,
Que Dieu en soit fort malcontent.

Van der Stoep gaat verder met de volgende opmerkingen:

De factor tijd pleit bepaald niet in het voordeel van een ontwikkeling Fr. Dame = *schaakkoningin*>(JEU DE) DAMES = damspel. De auteur vertelt namelijk, aan z'n **Livre de deablerie** te zijn begonnen in 1496 (56). Het werk werd in 1508 gedrukt uitgegeven. Zonder twijfel heeft Eloy zijn moralisaties afgestemd op een groot publiek. Voor dit grote publiek nu kon de priester volstaan met een simpele verwijzing naar de spelen **eschecz** en **dames**, <u>die dus rond 1500 algemeen bekend waren</u>. Gelet op het tijdstip waarop de priester met schrijven begon, zal **jeu de dames** reeds bekend zijn geweest in de periode 1490-1500. In diezelfde periode was het gereformeerde schaakspel, met zijn spectaculaire koningin die **dame** heette, bezig zich in Frankrijk te verspreiden. De naam Fr. **Jeu de dames** moet dus ouder zijn dan het woord Fr. Dame = *schaakkoningin.* Met andere woorden, **jeu de dames** betekent geen spel met/der schaakkoninginnen. Nog anders gezegd: de bordspelterm Fr. (Jeu de) dames en de bordspelen Fr. Dame = *schaakkoningin* zijn homoniem.

Dit spel kan inderdaad een damspel geweest zijn, maar daar zijn dan meer bewijzen voor nodig. Hier kan men ook denken aan het nieuwe schaakspel dat met **dames** gespeeld werd en dan **des dames** genoemd kon worden (Anoniem, 1634). (Bakker 1980-1983, nummer 55) of aan een spel dat met pionnen en schijven gespeeld werd. Mehl, wat betreft het damhistorisch onderzoek, laat ons weten: *La piège historiographique a donc parfaitement functionné. Se copiant les uns les autres, les auteurs, mus par le désir secret de situer la date de naissance du jeu de dames dans une époque reculée, en ont fait un jeu médiéval, faisant si des lacunes de la documentation. Comment expliquer de telles erreurs?* (Mehl, 1990:146)

Mocht echter toch **des dames** op bordstukken slaan dan is het overigens nog de vraag wat voor bordspel dat geweest is. In feite betekende in de 16e eeuw Jeu de **dames** niets anders dan schijvenspel en zei het niets over het spel zelf. Het werd dus gebruikt als een soortnaam voor de spelen.

Dammend paar? (Frankrijk 1510)

Het kan dus best op een geschakeerd bord slaan met ronde schijven (dames), zoals de afbeelding op deze bladzijde, die *Van der Stoep* (1993b, nummer 33.21) als een dammend paar beschouwt. (10) Maar heeft dit spel nu werkelijk iets met het dammen uit te staan? Misschien werden toendertijd **dames** wel

gebruikt als ronde schijven voor het oude alquerque-12 spel. Als het begrip **dame** als schaakkoningin en **andarraya** spel als nieuw bestempeld in Spanje voorkomen in een Spaans woordenboek van 1495, mag men toch ook verwachten dat een vergelijkbaar spel **jeu des dames** dat algemeen bekend is geweest in de periode 1490-1500, voorkomt in een Frans woordenboek.

Aan de andere kant, als het dammen dus algemeen bekend was in Frankrijk omstreeks 1500, moet het niet zo moeilijk zijn meer documentaire gegevens uit die periode los te krijgen. Voor deze mogelijkheid pleit het feit dat het dammen volgens *Van der Stoep* ouder was dan het ontstaan van de nieuwe schaakkoningin of **dame**. Maar als die gegevens nu niet loskomen en de tweede verwijzing aan het Franse dammen uit 1535 stamt kan men dan het dammen werkelijk als algemeen bekend achten in 1500? *Mehl* (Mehl, 1990:146) ziet het duidelijk anders: ***Même si le jeu de dames a existé, il n'a connu aucune popularité avant le XVIe siècle.*** Het damspel wordt ook niet genoemd in een reisverslag van c. 1490 van een pelgrim aan boord van een koopvaardij-galei van Venetië naar het Heilige Land (Faber, 1843:130, 134, 166, 365); wel het kaartspel, schaakspel, dobbelspel en katherienen (backgammon).

Van der Stoep heeft een indrukwekkende studie gemaakt over het woord **dame**. Dus hopelijk komen we zo in de toekomst meer te weten over de ware betekenis van **dame**.

JEU DE DAMES

Jeu de dames is volgens *Van der Stoep* (1984:73) een spel met uniforme speelstukken in het Frans. Deze stelling komt van de schaakhistoricus *Antonius Van der Linde* (1874:393) af. *Van der Stoep* (1994b:102) laat echter ook in Spanje, het damstuk pion, door **dama** vertalen, vóór 1591 en dat is nu precies iets dat naar alle waarschijnlijkheid niet opgaat. Vóór 1495 werd het woord **dama** in Spanje niet gebruikt in de betekenis van bordstuk. Dat is pas het geval als de pion op het schaakbord tot **dame** gekroond wordt. De redenen waarom ik niet akkoord kan gaan met de mening van *Van der Stoep* zijn:

1. In het boek van *Juan de Timoneda* dat ik op omstreeks 1550 houd, worden als bordstukken peón en dama gebruikt voor respectievelijk stuk en dam.
2. Als het waar zou zijn wat *Van der Stoep* voor geldig houdt krijgen we in Spanje de volgende onlogische situatie:

1283 Alfonso de Wijze	alquerque met een figuur die op een pion lijkt. (naam: trebeio)
1495	damspel met **damas** als damstukken
1591=1550	damspel met een figuur die opnieuw op een pion lijkt (naam: peón)
c. 1700-1900	opnieuw **damas** in andere Bord-spelen. (In het damspel blijft de term peón echter gehandhaafd).

Al in 1530 wilde men het damspel met **ludamus ad dominas** in het Latijn weergeven. Dat was dan volgens *Maturinus Corderius* fout en moest in correct Latijn zijn: **ludamus calculi**, waaruit volgt dat omstreeks die tijd het woord **dame** in Frankrijk ook als bordspelstuk gebruikt werd. Het gewone volk daarentegen gebruikte liever in het Latijn:

ludamus ad dominas. Er kwamen dammen in het damspel aan te pas en daarom vonden de scholieren het logischer het damspel zo in het Latijn te vertalen. In Spanje, en wellicht in Frankrijk of de Lage Landen werden twee typen damspelen gebruikt. Eén op het schaakbord met de dam en een ander spel, waarbij een lijnenspel op een geruit bord aan te pas kwam. Van dat lijnenspel, en we denken nu aan de vroegere alquerque-spelen, kwam de term **calculi** vandaan en van het dammen op het schaakbord kwam vermoedelijk de nieuwe term **dam** vandaan. Mogelijkerwijze door dit feit kwam het dat men in het Latijn abusievelijk bij het dammen de term **domina** in de volksmond ging gebruiken, in de betekenis van oppermachtige vrouw en dat men terzelfder tijd in Frankrijk de term **jeu de dames** bleef gebruiken in de betekenis van **Ludamus calculi.** In Spanje werd ten alle tijde de dam **dama** genoemd en er is geen enkele reden om te twijfelen dat men hiermede geen vrouwelijk machtig stuk bedoelt. We zien ook in *Kiliaan* (1588), bij het spel **Dominarum Difficilis** (1590) en verder bij *Daniël de Souter* (1617) en *Claudius Salmasius* (1620) dat de vrouwelijke naam **domina** gehandhaafd blijft. Dat is de reden waarom ik geloof dat het woord ***juego de damas*** niet ontleend kan zijn aan het Frans, doch zelfstandig is opgekomen. Als in de volksmond het Latijnse **domina** gebruikt werd voor het damspel dan is de juiste vertaling in het Spaans daarvan dama. **Ludamus dominas** wordt dan ***jugamos damas***. (Het spel met de dammen).

BLAZEN

Sebastián de Covarrubias vermeldt onder het woord **alquerque** dat slaan verplicht is en wie dat niet doet verliest zijn stuk door blazen. In het Spaanse damspel, dus op een schaakbord, was het slaan verplicht en vermoedelijk was het blazen niet toegestaan,

want anders hadden de problemen zoals vermeld in het het boek van Juan de Timoneda van omstreeks 1550, totaal geen zin. Het zou dan het combineren belemmerd hebben. Zou wit bijvoorbeeld tweemaal 2 stukken willen offeren om 3 zwarte stukken te slaan, met doorbraak naar dam, en zwart accepteert allen het eerste offer van 2 stukken, maar weigert verder te slaan, dan komt zoiets uiteindelijk op 1 stuk verlies voor wit te staan. Daarom was in het Spaanse **Marro de punta** spel slaan verplicht op straffe van verlies van de partij (Stoep 1991, Nummer 63:6; Timoneda 1635a)

Sebastián de Covarrubias

Wij leren van *Covarrubias* dat het alquerque-spel precies hetzelfde spel was, op een lijnenbord, als het antieke andarraya-spel, welke naam niet meer gebruikt wordt. In dit spel was blazen toegestaan en het is niet onmogelijk dat in dit spel men met een korte, zwakke dam speelde. Blazen was al toegestaan in Frankrijk,

waar men het onder de naam **forcé** en forçat speelde. Hier is ook nog meer onderzoek nodig, omdat in Frankrijk **forçé** ook een soort kaartspel was (Parlett, 1991:80).

ALQUERQUE

De meeste historici voelen goed aan dat het alquerque-spel bij het ontstaan van het damspel betrokken is geweest. *Van der Stoep* stelt zelfs vast dat het alquerque-spel van *koning Alfonso de Wijze* een damspel zou zijn geweest. In dit boek van koning *Alfonso de Wijze* komen echter geen dammen voor in het alquerque-spel; men kan alle richtingen opspelen. Als er promotie zou zijn geweest dan had koning *Alfonso* dat zeker wel vermeld. Om deze reden is het aannemelijk om dit type alquerque-spel slechts als een **voorloper van het damspel** te beschouwen.

Van der Stoep (1993, nummer 30:3-4) schrijft:
Damspel is precies hetzelfde spel als het middeleeuwse spel alquerque -beide spelen kenden dus bijvoorbeeld promotie-, echter overgezet van een lijnenbord op een geruit bord. Verdedigers: J. Brunet y Bellet (1891:205), en A. van der Stoep (1984:143).

De Spanjaard *J. Brunet y Bellet* was de eerste historicus die de mogelijkheid opperde dat het oude alquerque-spel, overgezet op een schaakbord, het tegenwoordige Spaanse damspel kon zijn. Maar over promotie van een stuk dat op de 8e rij komt, rept deze historicus geen woord. Hier kan men dus twijfels hebben over het feit of *Brunet y Bellet* inderdaad promotie verdedigde.

Op dit moment is er tussen de damhistorici geen definitieve begripsbepaling welke spelen als damspel betiteld kunnen worden,

hetgeen het onderzoek en de hypothesen bemoeilijkt. *Bakker* (1992, nummer 3:64-69) zegt bijvoorbeeld als tegenhanger van *Van der Stoep*:

José Brunet y Bellet

Als namelijk niet alleen het kenmerk van het gebruik van het schaakbord maar ook de promotie mogelijkheid wordt losgelaten in de definitie van het eerste dammen, dan kan niet alleen dit middeleeuwse twaalfstukken met terugwerkende kracht tot damspel worden verheven, maar komt bijvoorbeeld ook het bordspel uit de Griekse en Romeinse Oudheid daarvoor in aanmerking.

Dit is dus het grote gevaar dat men voor het damspel ziet voor een doeltreffend onderzoek naar dit spel. Er is geen duidelijke definitie. Volgens *Bakker* kan men een spel dus zonder schaakbord niet als het eerste dammen betitelen. Dat is dan een stelling waarin het gevaar schuilt dat men het andarraya-spel, dat daarna

voortgezet wordt onder de term alquerque (Covarrubias 1611/1987) niet als het eerste dammen kan beschouwen. Maar is dat wel juist? Is het niet rechtvaardig om ook een verband te zoeken tussen het oude Engelse- en Franse damspel met de korte zwakke dam, wat wellicht met het andarraya/alquerque spel te verklaren is? Aan de andere kant ben ik het met *Bakker* eens dat als we elk spel maar als dammen gaan betitelen we er nooit uitkomen. We behoeven het boek van *Van der Stoep* en het artikel van Rob Jansen (1992, nummer 23:19) er maar op na te slaan om kritisch vast te kunnen stellen dat zelfs de Romeinen hebben gedamd (Stoep, 1994b:110). Maar kan men dat dan nog als een juist damgeschiedenis onderzoek beschouwen? Zelfs Limbrey (1913:12) merkte terecht op: ***"But while it is true that games of a Draughts-like nature, and properly described as Draughts in a broad sense, did precede Chess, it would be wrong to conclude that Draughts as now known in Europe is an older game than chess (....)".***

Maar is het taalkundig onderzoek dan van geen waarde? Natuurlijk wel, het is zelfs van heel grote waarde. Dat blijkt wel uit het feit dat het taalkundig onderzoek van *Van der Stoep* de documentaire gegevens doeltreffend kan steunen. Men kan het zo zien: **zijn stelling dat alquerque *dammen* is wordt realiteit als we de teksten van alquerque van Covarrubias (1611/1987) doornemen**. *Van der Stoep* (1991, nummer 63:6) claimt met de tekst van *Covarrubias* een damspel gespeeld op de 64 ruiten. Via documentaire bronnen haal ik er het oude andarraya spel uit, gespeeld op een lijnenbord. Beide spelen zijn damspelen! Het taalkundig onderzoek helpt de onderzoeker voor het kiezen van de juiste wegen. Voor wat betreft de ontwikkeling van de lange dam in het dammen is de hypothese van *Bakker* (1983, nummer 2:44; 1987, nummer 2:42-46) doeltreffend. Spanje was de bakermat volgens mij voor de nieuwe sterke dame in het schaak- en

damspel. Een andere zaak is echter of werkelijk het eerste dammen vanuit Spanje afkomstig is in de 16e eeuw op het schaakbord zoals *Bakker* dat beweert. Met de vondst van het Andarraya-spel heeft alles er weg van dat we het tijdperk met verschillende decennia moeten vervroegen en dat het eerste dammen op een lijnenbord met ruiten werd gespeeld. Net als *Bakker* geloof ik dat Spanje het bakerland is voor het eerste dammen, maar veel meer onderzoek is nodig.

DAMSPEL

Volgens *Kruijswijk* (1966:51-56 en 69) en *Murray* (1952:73-75) is damspel een kruising tussen twee andere bordspelen, te weten alquerque en het schaakspel. Alquerque was een voorloper van het damspel zonder promotie. Door aan dit spel aan het schaken ontleende promotie toe te kennen, ontstond dammen in Zuid-Frankrijk in de 10e en 11e eeuw. Beide historici gebruiken het schaakbord voor het damspel. Een soortgelijke stelling, geïnspireerd op het schaakspel, haalt *Bakker* (Stoep 1993, nummer 30:3-4) aan, terwijl *Van der Stoep* (1993, nummer 30:3-4; nummer 31:8) het oude alquerque-spel van koning *Alfonso de Wijze* als dammen bestempelt.

Alles duidt er momenteel op dat deze stelling niet juist is geweest en dat het eerste damspel op een lijnenbord is gespeeld, waardoor men dan ook terzijnertijd het Engelse en Franse damspel met een zwakke dam zou kunnen verklaren. Een dergelijk spel zou eerder dan 1454 of later dan c. 1500 in Engeland en Frankrijk gespeeld kunnen zijn. Op dit moment zitten we nog in het eerste stadium van het onderzoek en veel meer navorsingen zullen verricht moeten worden om een beter overzicht te kunnen verkrijgen van het eerste dammen in Spanje in de 15e eeuw.

Van der Stoep (1991, nummer 63:6) en *Pratesi* (1991, nummer 4:85) hebben het wel bij het rechte eind als zij vermoeden dat in voorlopers van het damspel andere namen gebruikt werden. Zo hebben we in Spanje behalve **juego de damas** ook **andarraya, alquerque, marro y marro de punta** gehad. In Sicilië, dat tot het koninkrijk Aragon behoorde gedurende vele eeuwen gebruikte men de term **Marella**, wat naar alle waarschijnlijkheid een damspel was gelijk aan het andarraya lijnenspel en daarna op een schaakbord gespeeld werd. Maar ik geef toe, meer bewijs is daarvoor nodig. In Engeland hebben we **checkers** en **draughts**. Draughts betekende aanvankelijk ook **draw** en het is wellicht mogelijk geweest dat **draw** niets anders was dan het tekenen van een lijnenbord. In Engeland bleef de term **draughts** en **checkers** in gebruik na de invoering van een nieuwe spelterm **jeu de dames**. Waarom namen de Engelsen niet net als de Nederlanders ook de naam voor het spel van de Fransen over, maar geven ze er een bestaande naam aan, die al voorkomt in de 15e eeuw? (Stoep, 1984:143; Stoep 1993, nummer 32:53).

BEGRIPSBEPALING VOOR HET DAMSPEL

Maar wat is dan wel het damspel zou menigeen zich afvragen. Dat is nog zeer de vraag. Toch doen de historici er goed aan dit punt serieus te nemen, want anders, zoals gezegd, hebben ook de Romeinen straks nog gedamd. Het huidige damspel heeft waarschijnlijk een eeuwenlange ontwikkeling achter de rug, waarbij het alquerque-12 spel als voorloper beschouwd kan worden. Het alquerque-12 spel van koning Alfonso X de Wijze (1283) gaat mogelijkerwijze terug tot de Romeinse tijd, doch om dat spel nu als dammen te betitelen gaat me toch te ver.

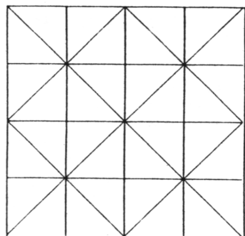
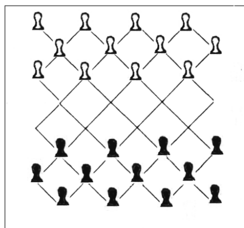
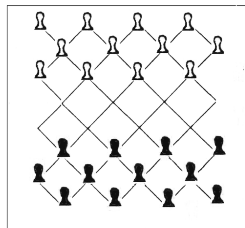
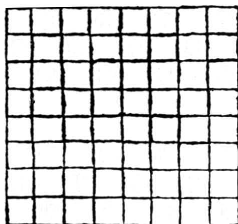
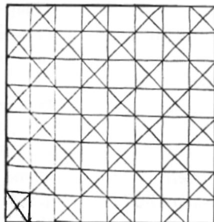
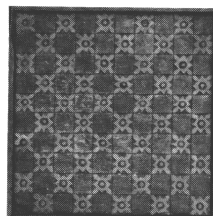
Met dezelfde moeilijkheid zit Mehl (1990:147):

En fait, tout débat reste vain tant que n'est pas précisé ce que recouvre l'expression jeu de dames. C'est un jeu de guerre, jeu à information complète, avec capture, et dans lequel le combat qui oppose les jetons de deux camps se déroute sur un échiquier réguliérement quadrillé.

Een eerste creatie van een definitie wil ik hier wel suggereren:

1. Er is promotie in het spel (**Ir. Gerard Bakker**)
2. Er bestaat een ruimte van tenminste 2 rijen op het bord tussen de aanvangsstellingen (**Rob Jansen**)
3. Het aantal speelvelden of kruispunten (snijpunten van lijnen) is even. (**Rob Jansen**)
4. Het slaan van de stukken of schijven (niet de dam) gebeurt door over de vijandelijke stukken of schijven heen te springen.
5. De stukken of schijven hebben alleen een diagonale of orthogonale gang, zonder een achteruit gaande richting.

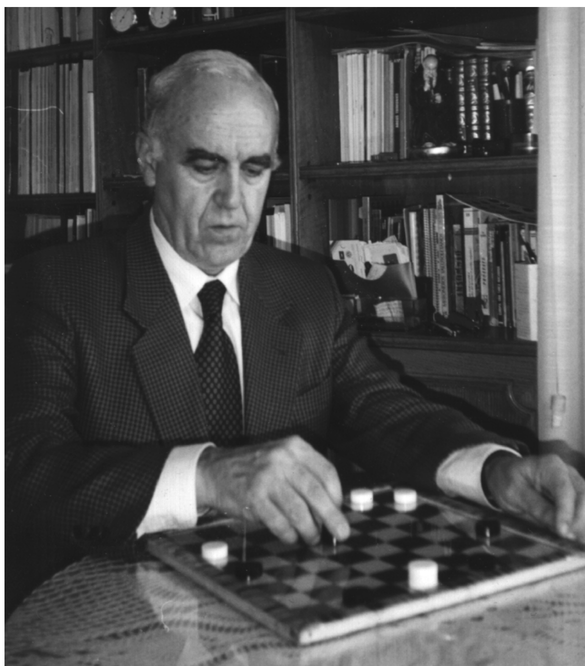
MOGELIJKE ONTWIKKELING VAN HET DAMSPEL.

Alquerque-bord	**Andarraya-bord Overhoekse richting door de schuine lijnen. (Lijnenbord met ruiten)**	**De term Andarraya wordt Alquerque 1517? Filippijns dambord c. 1600 Marro de Punta?**
Castro-bord 1519? Turks damspelbord Spel met torentjes? (lijnenbord met ruiten)	**Alquerque-bord bij Covarrubias 1611? Hawaiiaans damspel Duits damspel 1700**	**Fries damspel 1726 Overhoekse richting met behulp van lijnen en cirkels.**

Dambord Jan van Leiden, c. 1530? Overhoekse richting met behulp van cirkels op zwarte velden. De kruisen hebben ook een betekenis.	**Weens dambord, 16e eeuw. Overhoeks, met cirkels op witte velden.**	**Spaans dambord 1550?**
Groot dambord met 15 schijven. Souter, Leiden 1617	**Huidig dambord met 20 schijven.**	

8. DE DAMBIBLIOFIEL VICTOR CANTALAPIEDRA MARTIN

De dambibliofiel Don *Victor Cantalapiedra Martin* uit Valladolid, eminent partijspeler en mondiale bekendheid genietend vanwege zijn kennis van en over de oude Spaanse damboeken, is bereid geweest zijn visie op de geschiedenis van de Spaanse damliteratuur in een toegevoegd hoofdstuk uiteen te zetten.

Victor Cantalapiedra Martin

Rekening houdend met zijn groot enthousiasme en de trots die deze dammer voor het Spaanse damspel voelt, voldoen we gaarne aan zijn wens om de Spaanse teksten intact te laten. Op deze manier vermijden we zo dat zijn teksten verkeerd weergegeven zouden kunnen worden.

Na deze kleine inleiding, laten we nu deze belangrijke Spaanse dammer aan het woord in vetgedrukte teksten.

Antes de dar paso a este estudio bibliográfico, quiero poner en su frontispicio un pensamiento, más o menos modelado, del gran maestro de Almeirin (Portugal), Francisco Henriques, como claro homenaje a su talento, a su sabia cultura damista y a las muchas virtudes que jalonaron su vida:

“El juego de las damas es como una Esfinge eterna y misteriosa completamente cubierta, que va permitiendo cada cierto tiempo, a elegidos damistas hispanos, compatriotas suyos, levantar una punta de su velo, para ver parte de los encantos que atesora, pero sin revelar jamás enteramente su secreto”.

**Francisco Henriques
(Portugal)**

LIBROS ESPAÑOLES DE DAMAS ESCRITOS HASTA 1992.

1. 1547 ANTONIO DE TORQUEMADA.
El Ingenio, ó juego de Marro, de punta ó Damas. Valencia, en 4º.

A pesar de ser éste el libro con el que van encabezadas todas las bibliografías de España y del mundo de nuestro juego, nosotros estamos hoy muy cerca de poder asegurar que no fue el primero, y que hay otros anteriores, si bien es cierto que en estos momentos están todavía un tanto imprecisos para describirlos con pleno rigor y de forma irrebatible. Por esta causa seguimos dando la primacía al famoso Ingenio de Torquemada pero pendiendo ya sobre él esta amenaza que terminamos de formular.

Hemos de comenzar lamentando que hoy en día, no hay ningún ejemplar localizado. Sin embargo se tienen noticias fehacientes de su existencia, como lo prueba el acreditado editor e historiador Nicolás Antonio en su Biblioteca Hispana del siglo XVII, donde claramente describe: el nombre del autor, el título completo de la obra, la fecha de edición, el lugar de impresión y el formato del libro. Tantos y tan precisos datos, no se pueden aportar sin haber visto la obra.

Por otra parte, el título del libro es muy realista, correspondiendo y encajando plenamente en la denominación y denominaciones que había ido teniendo el juego en los siglos XV y XVI, como atinadamente viene demostrando en este libro, el incansable investigador Dr. Govert Westerveld.

El. Dr. Cárceles llega a suponer que existieron ejemplares en la antigua biblioteca de Valencia y que al incendiarse ésta, se quemaron con otras muchas obras de inestimable valor. Nosotros aportamos hoy dos datos más: la fecha del incendio, 7 de enero de 1812 y el nº de archivo de un ejemplar 334.904 (en Palau y Dulcet, 1971:319).

Los datos biográficos que conocemos del autor, no son muy exactos. Sabemos que nació entre 1505-1510 en Astorga (León), ó sus proximidades.

Estudió Humanidades en Salamanca, sin llegar a obtener título académico. Viajó por España, Italia y Cerdeña hasta que se asentó definitivamente en Benavente (Zamora) villa colindante con León y Valladolid, donde ejerció el cargo de secretario de Don Antonio Alfonso de Pimentel, conde de Benavente, puesto conservado hasta su muerte.

En sus ratos libres, además del libro que nos ocupa, redactó otros, tales como: Manual de Escribientes, Historia del invencible caballero D. Olivante de Laura, Coloquíos Satíricos y Jardín de flores curiosas. Ocupando por todo ello, un lugar destacado en la Historia de la Literatura Española. Ver estudio detallado en páginas 220-226.

2. 1475-1525 ANÓNIMO.
(El Ingenio) del folio 24 del libro de Pedro Ruiz Montero.

En un pasaje del libro que describimos en el Nº 5, su autor manifiesta: "Otra que viene a ser tabla, aunque está en el libro que se imprimió en Valencia antiguamente, y la pone ganada, y yo hallo que es tabla sin ningún remedio por lo cual lo daré a entender". Al leer detenidamente este texto, saltan a la vista dos términos sobre los demás: Valencia y antiguamente, más el tema o el concepto que subyace en la propia rectificación técnica efectuada al enigmático libro.

Nosotros vamos a considerar estos tres elementos, como tres premisas, con las que vamos a especular para enmarcar dentro de ellas el posible libro que buscamos.

El que se imprimiera el libro en Valencia, es un dato preciso pero no de mucha relevancia, si tenemos en cuenta que en los siglos XV y XVI era esa la imprenta más activa y por lo tanto, la que más imprimía.

Si tomamos literalmente lo de "antiguamente", podemos estar ante un incunable, que podría incluso alcanzar en el tiempo, al famoso Vicent del ajedrez.

Por el tema o concepto que rectifica, deducimos que estamos ante un libro de estudio, que en este punto giraba sobre el proceso técnico del siempre difícil "Saque de Peón".

Tomando ahora los libros que conocemos vemos:

El Torquemada queda descartado por no cumplir la 2ª premisa, ya que 44 años de antigüedad son insuficientes.

La posible 1ª edición de Timoneda también queda excluida al no cumplir la 3ª ya que conocemos el libro y no le trata.

El Valle es el único que dejamos en expectativa, al ser posible las dos primeras y ser cierta la 3ª por lo que nos dice Alonso Guerra en la rectificación que le hace.

Que estamos ante un libro muy oscuro, lo pone de manifiesto que han pasado más de 400 años desde que la misteriosa Esfinge permitió a Pedro Ruiz Montero levantarla el velo de sus secretos, aunque le diera el mensaje de no revelarles, lo que tan admirable-y fielmente cumplió, y nada se ha descubierto sobre el misterioso libro.

3. 1480-1560? VALLE.

Es la primera vez que este personaje pisa tablas del gran teatro bibliográfico español. Los escasos datos que conocemos nos hacen ser cautos, y por esa razón hemos abierto una amplia horquilla de 80 años en el tiempo, con el fin de centrarle en ese periodo y eludir en lo posible, el siempre riesgo del error. Ver estudio de este libro en páginas 178 y 179.

4. 1525-1553 ANÓNIMO DEL INVENTARIO DE JUAN DE JUNTA.
Juego de Damas.

Con este título tan genérico, encontramos en el Archivo Provincial de Burgos la citación y referencia de este libro, en el inventario que se hace de la imprenta y librería burgalesa perteneciente al empresario y editor Juan de Junta, con motivo de la cesión o traspaso del negocio a Alonso de Medina, todo ello legalizado por el notario Pedro de Espinosa, según Protocolo 5540 folio 708v fechado el 15 de Febrero de 1553.

Cuatro años más tarde, con fecha 24 de Febrero de 1557, vuelve a hacerse otro inventario de los fondos de la imprenta y librería al pasar el negocio a Juan Gómez de Valdivieso y nuevamente aparece relacionado el mismo libro, bajo el protocolo notarial nº 5544, folio 119v.

Se trata de un libro más bien pequeño, valorado entonces en 25 maravedises y tal vez -añado yo- editado en la propia imprenta del italiano y florentino Juan de Junta, que simultaneaba otra imprenta y librería en Salamanca y otra más en Lyón (Francia).

Como vimos en el título del libro de Torquemada, la palabra "damas" afloraba ya en 1547 para denominar el juego.

En este libro, que es de la misma época, y como digo, muy probablemente editado en la misma región, aparece simple y llanamente el título "Juego de Damas" sin ningún ropaje de nombres antepasados.

Todo esto, nos hace ver que aquí en Castilla, el nombre evolucionó más rápidamente que en Andalucía y Valencia donde el término "damas" tardó más en imponerse, como veremos en los próximos libros, sin duda por la estela de admiración popular que había dejado

la primera Dama de Castilla Dña. Isabel la Católica, ejerciendo un poder sicológico muy superior al de las demás regiones de la ya unificada España.

5. 1591 PEDRO RUIZ MONTERO.

Libro del Juego de Damas, vulgarmente nombrado el marro, compuesto por Pedro Ruiz Montero natural de la ciudad de Cordova, y vezino de Lucena. Dirigido al muy illustre señor don Pedro de Castro. Con Privilegio. Impresso en Valencia en casa de Gabriel Ribes. Año 1591. En 4º, IV + 29 folios = 66 páginas.

Teniendo en cuenta que no hay ejemplares hasta ahora, de ninguno de los libros ya descritos, éste es físicamente el primero y más antiguo de los libros que podemos contemplar.

Han pasado ya 44 años desde la edición de Torquemada y todavía este autor se ve en la necesidad de tener que explicar con "vulgarmente nombrado el marro", lo que significa "damas", con el nombre popular como se le conocía entonces al juego.

Dice su autor que imprimió su libro en Valencia "porque en ella y en su reino, más que en otras provincias y reinos que percorrí ví y traté los más diestros jugadores".

Las salidas o juegos que presenta las llama "Trechas" los cuales remata siempre con golpes vistosos. Nos muestra al final siete lances, incluida "La Forzosa" ya perfectamente conocida aunque advierte "hay pocos que saben ganar este lance" exactamente igual que ahora, añado yo.

Es conocido desde siempre, dentro del mundo damista como "El Andaluz". Alonso Guerra, contemporáneo suyo dice, que en su entorno siempre le llamaban "El Marro", por su gran afición al juego.

A través del libro, puede contemplarse una adelantada técnica del juego, lo que no hace más que confirmar que ya hacia muchos años que se practicaba en nuestra península.

Los ejemplares de esta obra son rarísimos. En España solamente hay, el de la Biblioteca Nacional. El que perteneció al Dr. Cárceles siguió este itinerario: En 1910 pasa a Pedro Vindel, de aquí al bibliófilo sevillano Abaurre, vuelve otra vez a Madrid a Victoria Vindel y tras una buena restauración en 1959 se marcha a Portugal a la biblioteca de Francisco Henriques y en la nación vecina continúa, aunque ya en manos de otro damista. En Biblioteca Nacional. Poseo una copia.

6. 1595 ALONSO GUERRA.

Libro para jugar a las damas, compuesto por el Licenciado Alonso Guerra, natural de la Villa de Ossuna, en el Andaluzia.

No hay ejemplares impresos de esta obra que di a conocer por primera vez en 1969 en Jornal de Almada de Portugal, pero si una copia manuscrita de 1658 que poseo. Este libro, sin fecha exacta, ha sido centrado en 1595, con un margen de error mínimo, entre Ruiz Montero y Valls, teniendo en cuenta que el primer autor es citado y rectificado varias veces, mientras el segundo no es mencionado. Ver Nº 15.

7. 1597 LORENZO VALLS.

Libro del Juego de las Damas, por otro nombre el Marro de Punta, divido en tres tratados. Impreso en Valencia en casa de Pedro Patricio. Año 1597. 4º. II + 53 folios = 110 páginas.

Puede observarse en el título, que estamos ya en plena transición de "marro" a "damas" aunque se observe una resistencia al cambio que nuevamente hay que explicar. Valls en este caso es más preciso que Ruiz Montero y dice "Marro de Punta" que es su nombre real y técnico, más preciso y menos populacho que "marro" simplemente, que significa un juego más ambiguo.

Este autor denomina "Tretas" a todos los juegos que presenta. Se observa ya otra escuela más avanzada, lo que confirma la opinión de Ruiz Montero de que en Valencia estaban los más expertos jugadores. El libro también es más extenso.

Es conocido como "El Valenciano", mantuvo una encendida rivalidad con "El Andaluz" y al igual que éste, también tuvo incondicionales, con sonetos laudatorios incluidos.

El libro es de una rareza incluso superior al de Ruiz Montero. En España solamente está reconocido el de la Biblioteca Nacional de Madrid que perteneció al famoso arabista del pasado siglo Pascual de Gayangos.

Cuando el Dr. Cárceles editó su obra en 1904, ni el Ruiz Montero, ni el Lorenzo Valls, estaban ya en la Biblioteca de Palacio; habían desaparecidos en un robo que hubo en la misma en 1902 junto a otros libros de valor, aventurándome a suponer, que los dos libros que cita Hanes que andaban disputándose en América años después, podrían ser los libros de la Biblioteca de Palacio de Madrid.

Para que estos dos últimos párrafos no resulten tan desoladores, diré que hay dos magníficos ejemplares en manos de un bibliófilo conocido mío, que por ahora no quiere desprenderse de ellos. Tengo una copia al igual que el Dr. Cárceles en 1904.

8. 1610 LIBRITO DE DAMAS.

Existe una referencia de Richard Twiss en su libro "Miscellanies 1895". Coincido con el bibliodamista Dr. Cândido Sena Carneiro (Portugal) de que es probable que podría tratarse de la primera edición de los ocho lances de Antonio Mirón y del Castillo, reeditados en 1635 al final del libro de Timoneda.

9. 1635 JUAN TIMONEDA.

Libro llamado Ingenio, el qual trata del Juego de Marro de punta, hecho por Juan Timoneda, Dedicado al Mvy magnifico Senñor don Ynigo de Losca Capitan en las Galeras de Espanña. Al qual se han annadido ocho trechas de mucha primor, por Antonio Miron y del Castillo, Tolosa. En casa de Juan Boude, impresor ordinario de su Majestat. En 4º menor 72 páginas.

Fué dado a conocer por el Dr. Cárceles en su libro de 1904. No existe más ejemplar que el que perteneció a dicho Dr. El libro estaba muy deteriorado cuando le compró el librero anticuario Pedro Vindel en 1910. Fue restaurado integralmente, estando afectado el texto en sus últimas hojas, que el propio Vindel las retocó a plumilla, pero como no era damista, equivocó algún número de las jugadas, como pudo verse después. En 1913 el libro es adquirido por D. Pedro Sánchez Toca, marqués de Somio y en su biblioteca permaneció cincuenta años. En el corto periodo de un año, cambia dos veces de manos, dando dos grandes saltos geográficos y en 1966 es fotocopiado por primera y única vez, pero no importa, con esa sola vez, fue suficiente para dar la vuelta al mundo.

La obra ofrece la particularidad de estar representado cada uno de sus lances por un diagrama. Actualmente tiene 48 lances, originalmente tenia 53 según nos dice el Dr. Cárceles. ¿Cuándo se han perdido pregunto yo? Si la obra desde que la adquirió el Dr. Cárceles ha estado siempre en manos cuidadosas, es difícil responder. El buen observador se habrá dado cuenta, que en este atrayente y sugestivo libro hay un componente misterioso al

concurrir en él extrañas circunstancias, en la fecha , en el título, el autor, la imprenta, la exposición etc. De todo ello les habla en las páginas 227 a 236 el Dr. Govert Westerveld.

10. 1635 ANTONIO MIRON DEL CASTILLO.
Ocho trechas.

Al final del libro de Timoneda "al cual se han añadido ocho trechas de mucho primor, por Antonio Mirón del Castillo" conforme reza en la propia portada del libro, fueron publicadas las ocho trechas indicadas, que no son más que ocho lances o problemas, también con diagramas, al igual que todo el libro anterior de Timoneda. Sin embargo no fue ésta la primera vez que se ponían en imprenta "agora nuevamente sacadas a luz" por lo que bien claro está que habían sido publicadas con anterioridad. Nosotros hemos supuesto que podía haber sido en 1610 como se ha indicado. Infelizmente de las ocho sólo quedan dos.

11. 1650 JUAN GARCIA CANALEJAS
Libro del Juego de las Damas, dividido en tres tratados. El primero es de peones, donde se contienen 80. juegos, ò salidas con muchas diferencias. El segundo es para jugar de Dama a Dama, con 100. juegos, ò salidas, poniendo su Dama el contrario en diferentes partes. El tercero es para jugar de dos à dos Damas con 30. juegos, ò salidas, y muchos lances sueltos para dar à escoger, y otras curiosidades. Compuesto por Juan Garcia Canalejas, vezino de la ciudad de Granada. Dirigido a don Juan Baptista Pertusa, cavallero del habito de nuestra Señora de Montesa de la ciudad de Valencia. Con licencia. En Çaragoça, por Juan Nogues, año 1650 a costa de su Autor. 8 h + 144 = 160 páginas.

La presentación y exposición de este libro, es ya notablemente mejor que los que le precedieron, al haber suprimido el aderezo literario que salpicaban los números de las jugadas, facilitando así mejor su estudio.

En mi biblioteca hay dos libros de la misma fecha de 1650 con caracteres tipográficos distintos tanto en la portada como en viñetas y adornos. Para distinguirlos yo llamo 1ª edición a la que lleva la palabra ÇARAGOÇA con cedillas y 2ª a la que lleva las zeta normal ZARAGOÇA. Hay otra diferencia notable en la dedicatoria, no sólo en el adorno de la letra capital, que es mucho más grande en la 2ª, sino en el propio texto que es completamente diferente, mencionando incluso distintos personajes. La parte técnica lleva más pequeña la impresión en la 2ª, siendo por lo tanto más grandes los espacios entre renglones. Las dos ediciones de 1650 se encuentran en la Biblioteca Nacional. Hay también una en B.P. encuadernada conjuntamente a un Garcez.

12. 1654 JUAN GARCIA CANALEJAS
Libro del Juego de las Damas, Barcelona.

Soy de la opinión de que esta edición nunca existió y creo como más probable, que la 2ª edición o reedición indicada en el número anterior, fuera hecha en 1654 con fecha 1650.

13. 1656 JUAN GARCIA CANALEJAS
Libro del Juego de las Damas, Barcelona.

Francisco Vindel en su Manual Gráfico-Descriptivo del Bibliófilo Hispano-Americano, Madrid 1930-1934, en su tomo IV, pág. 25 presenta la reproducción de la portada de la

primera edición de 1650 (la de las cedillas) a escala natural y en la pág. 27 nos pone a tamaño reducido, otra portada idéntica con fecha 1656.

He comparado muchas veces estas portadas incluso con libros míos, llegando a la conclusión de que la fecha está trucada, pues es sencillísimo hacer un 6 de un 0, por lo cual, para mi es no ya una edición apócrifa, sino una edición fantasma.

Ahora bien 1656 editada en Barcelona es más verosímil y aunque es rarísima y nunca vi ejemplar alguno, hay alguna tímida referencia de su existencia.

14. 1658 PEDRO RUIZ MONTERO/DIEGO DE ARGOMEDO.

Libro del juego de las Damas, vulgarmente nombrado el Marro. Compuesto por Pedro Ruiz Montero natural de Cordova, y vezino de Lucena. Ahora nuevamente reducido. En este, quanto nuevo, muy facil, y curioso estilo por el Licenciado Don Diego de Argomedo Presbytero, Vezino de la muy noble y muy leal Ciudad de Jerez de la Frontera, y natural della. En este año de 1659.

El copista y reductor Diego de Argomedo transcribe fielmente a su estilo, el libro de "El Andaluz" en 35 folios. Tanto este libro como el siguiente, están conjuntamente encuadernados y en el orden que van puestos. Por esa causa parece que hay un error en la fecha, una de dos, o son los dos del 58, ó son del 59, más bien creo lo primero, pues de otra forma no se entiende "en este dicho año de 1658" que pone tras el título de Alonso Guerra.

15. 1658 ALONSO GUERRA/DIEGO DE ARGOMEDO.

Libro para jugar a las damas. Compuesto por el Licenciado Alonso Guerra, natural de la villa de Ossuna, en el Andaluzia. Reduzido assimismo en este mesmo estilo por el dicho Licenciado Don Diego de Argomedo. En este dicho año de 1658.

A la vista de lo literal que es Argomedo en la copia del libro de Ruiz Montero, pensamos que en éste, lo es igual. Por lo tanto, lo que digamos aquí es válido para el Nº 6.

El autor divide la obra en cuatro partes o tratados. En el primero pone 12 tretas para jugar de mano de peones. En el segundo 15 tretas que enseña a jugar de postre de peones. Del folio 68 al 86 pone "Lance que llaman de sacar el Peón" dice que no solamente es difícil sino imposible. Corrige varias posiciones de "El Andaluz" unas veces para sacarle y otras veces para no sacarle, con algunas posiciones originales interesantes. Tratado tercero que enseña a jugar de mano de dama en dama. Tratado cuarto que enseña a jugar de postre de dama en dama.

"Síguense otros muchos lances muy curiosos además de los que he puesto y se contienen en este obra. Para cuando los juegos quedan a pocas piezas". En total pone 34 lances del folio 133 al 148. Como curiosidad diré que nueve lances de Alonso Guerra vienen también en Timoneda. ¿Quién copió de quién?

16. 1684 JOSEPH CARLOS GARCEZ Y DE LA SIERRA BOIL DE ARENOS.

Libro nuevo, Juego de damas - Madrid. En 4º XX + 224 = 244 páginas.

Este autor presenta una exposición mejor y más completa que los libros que le han precedido, al haber introducido notas marginales explicativas en las XX primeras hojas.

Deja traslucir grandes conocimientos culturales por su condición de licenciado y sacerdote. Tenía también otras aficiones artísticas con algunas publicaciones poéticas.

La parte técnica es muy interesante adicionando juegos y lances originales aunque en la línea del libro de Garcia Canalejas.

En rareza este libro supera al Garcia Canalejas, siendo muy escasos los ejemplares, hay en la Biblioteca Nacional (B.N.), Biblioteca de Palacio (B.P.) y en la biblioteca mía. El Dr. Cárceles habla de más de una edición.

17. 1690? EL CANÓNIGO.

Libro de Juego de Damas. En el que se ponen las mas firmes salidas assi de mano como de postre; muchos lances sueltos de peones, y algunos de Gana Pierde, Compuesto por un Canónigo del Sacro Monte de la Ciudad de Granada, en conferencias, que tuvo, con los mejores jugadores de España cuyos nombres se expresan. En 4º. Manuscrito de 352 páginas.

Copia primeramente los libros de Ruiz Montero y Valls a los cuales completa y rectifica sus juegos, todo ello muy bien y muy atinado. Después tiene una parte muy original de recopilación de los mejores juegos, de una altísima técnica, siendo de largo, lo mejor que he visto de nuestro juego. Termina el libro con un buen repertorio de lances de los cuales no todos son originales.

18. 1718 PABLO CECINA RICA Y FERGEL.

Medula eutropelica, calculatoria, que enseña a jugar a las Damas, con Espada y Broquel. Dividida en tres tratados: En el primero se ponen las Salidas mas firmes, assi de mano, como de postre, defendidas por ambos lados: En el segundo otras defendidas por un lado, por no ser igualmente firmes por ambos: En el tercero se ponen cinquenta y cinco lanzes sueltos, muy provechosos para rematar con acierto los juegos. Sacala a luz un jugador incognito, aunque nombrado D. Pablo Cecina Rica, y Fergel. Con Privilegio. En Madrid, Por Blas de Villa Nueva en la calle de los Jardines, año de 1718. En 8º 4 hojas + 214 = 222 páginas.

Estamos ante la 1ª edición de la famosa Médula de Cecina Rica, considerada como la Biblia de las Damas Españolas. El libro es una recopilación de las mejores salidas y juegos recogidos de los libros publicados anteriormente. En el mundillo damista es conocido como "El Incógnito"; el mismo se califica así: "sácala a la luz un jugador incógnito aunque nombrado". Por esa causa el nombre que figura en la portada es un seudónimo, su verdadero nombre era Fray Gabriel de la Concepción de la Orden de la Merced de Ciudad Real. Esta 1ª edición es rarísima, en España sólo hay dos ejemplares reconocidos, el de la Biblioteca Nacional y el mío.

19. 1725? PABLO CECINA RICA Y FERGEL.

Medula eutropelica, calculatoria, que enseña a jugar a las Damas, con Espada y Broquel. Dividida en tres tratados: En el primero se ponen las Salidas mas firmes, assi de mano, como de postre, defendidas por ambos lados: En el segundo otras defendidas por un lado, por no ser igualmente firmes por ambos: En el tercero se ponen cinquenta y cinco lanzes sueltos, muy provechosos para rematar con acierto los juegos. Sacala a luz un jugador incognito, aunque nombrado D. Pablo Cecina Rica y Fergel. Emendado, y añadido. Reimpresso en Sevilla, en la imprenta de los Recientes, con las licencias necessarias, en calle de Génova, 223 páginas.

Esta es la 1ª edición de Sevilla. No tiene año y es aproximadamente de 1725. En la parte técnica hay algunas adiciones respecto a la de Madrid, notándose el influjo de otro damista distinto al autor, pero manteniendo el nombre de Cecina Rica en la portada. Es de una rareza superior al anterior, solamente conozco el mío. Francisco Aguilar (1984-1989) da referencia de otro en La Laguna (Tenerife).

20. 1740? JOSÉ PADRINO (editor).

Médula eutropelica, calculatoria, que enseña a jugar a las Damas, con Espada y Broquel. Dividida en tres tratados: En el primero se ponen las Salidas mas firmes, assi de mano, como de postre, defendidas por ambos lados: En el segundo otras defendidas por un lado, por no ser igualmente firmes por ambos: En el tercero se ponen cinquenta y cinco lanzes sueltos, muy provechosos para rematar con acierto los juegos. Sacala a luz un jugador incognito. A costa de D. Joseph Padrino. Nuevamente añadidas algunas jugadas en esta ultima reimpresión, y con mas claridad la confusión de otras, para el curioso aficionado. Reimpreso en Sevilla, con las licencias necessarias, en la Imprenta de los Recientes, en calle de Genova. 231 páginas.

Segunda edición de Sevilla. Sin año, hacia 1740. En ella se sigue manteniendo el mismo título pero se silencia el nombre del autor original, incorporándose el del editor JOSE PADRINO, siendo éste el nombre como se conoce este libro entre los damistas. Con las nuevas e importantes adiciones, resulta ser éste el más completo y mejor libro de las seis Médulas. Su rareza con ser mucha, es menor que la de los dos anteriores. Poseo un ejemplar, pero he tenido cuatro por un golpe de fortuna.

21. 1759 PABLO CECINA RICA Y FERGEL.

Medula eutropelica, calculatoria, que enseña a jugar a las Damas, con Espada y Broquel. Dividida en tres tratados: En el primero se ponen las Salidas mas firmes, assi de mano, como de postre, defendidas por ambos lados: En el segundo otras defendidas por un lado, por no ser igualmente firmes por ambos: En el tercero se ponen cinquenta y cinco lanzes sueltos, muy provechosos para rematar con acierto los juegos. Sacala a luz un jugador incognito, aunque nombrado D. Pablo Cecina Rica, y Fergel. Con Privilegio. En Madrid, imprenta de Francisco Xavier Garcia. En 8º XVI + 184 páginas.

Segunda edición de Madrid y cuarta cronológicamente. Al igual que sucedía con los Canalejas de 1650, también aquí hay dos ediciones o reediciones bien diferenciadas con la misma fecha y con el mismo texto técnico. Yo distingo la primera como "la del arbolito" por el adorno de la letra que inicia el prólogo. Tiene la mayor diferencia en la Fe de Erratas, siendo más extensa en la primera que en la 2ª, lo que prueba que fueron corregidas. Presenta un capítulo de 8 páginas antes del prólogo, que no vienen en las ediciones anteriores, titulado asi: "Salida para los que se quieren librar de la 10, 11 y 12 de este libro". Mas bien creo que este añadido no pertenece a Cecina y es de otro damista. Aunque estos libros son escasos, son con mucha diferencia, los menos difíciles de todos los que van descritos. Hay ediciones en B.N. y Victor Cantalapiedra Martin (V.C.M.).

22. 1792 JOSEF ANTONIO GARCIA

Garcia juego de Damas. Resumen del juego de damas, que se ordena a la decente, y honesta recreación del ánimo, y se logra en el prudente y moderado exercicio de esta diversion; en el qual se contienen los Juegos mas firmes de diferentes Escritores que han tratado sobre

esta materia, coordinados en metodo mejor, y mas claro, y reduciendolos á las mas perfecta recopilación, y forzosas jugadas inevitables, su autor D. Josef Antonio Garcia, dalo a la estampa su aficionado D. Bartolomé Garcia, Maestro de Primeras Letras, con aprobación del Real Consejo de Castilla, en la Parroquial de San Bartolomé de la Ciudad de Murcia, con licencia: En la misma Ciudad, en la Imprenta de la Viuda de Teruel. Año 1792. 56 páginas. En 8º.

Es la primera vez que se incluye este libro en una bibliografía de damas. Para mi no es inaudito, le venía persiguiendo desde hacía tiempo. Yo le conocía por "El libro de los Garcías", ya que tanto el autor como el editor así se llamaban. El libro está basado en el de Cecina Rica tratando solamente los juegos de las salidas más firmes así de mano como de postre (tratado 1º de Cecina). Introduce alguna llamada facilitando algo su estudio. Hay solamente dos ejemplares conocidos, el del Archivo Municipal de Murcia (faltan 6 páginas) y el de la Biblioteca Nacional. Poseo una copia.

23. 1798 LUIS SOLER Y ROVIRA.

Armas contra la espada y broquel de Don Pablo Cecina Rica y Fergel;Y tambien contra otros autores que han escrito del Juego de las Damas. Su autor D. Luis Soler y Rovira, Cavallero notorio, Abogado de los reales consejos, Natural y Vecino de la ciudad de Orihuela: Con las licencias necesarias: En Orihuela: Por Antonio Santa Maria, Año de 1798. 162 páginas.

Esta primera edición es rarísima, solamente hay localizado un ejemplar en América; yo tengo solamente una fotocopia de la portada.

24. 1819 PABLO CECINA RICA Y FERGEL.

Medula eutropelia, calculatoria, que enseña a jugar a las Damas, con Espada y Broquel. Dividida en tres tratados: En el primero se ponen las Salidas mas firmes, assi de mano, como de postre, defendidas por ambos lados: En el segundo otras defendidas por un lado, por no ser igualmente firmes por ambos: En el tercero se ponen cinquenta y cinco lanzes sueltos, muy provechosos para rematar con acierto los juegos. Sacala a luz un jugador incognito, aunque nombrado D. Pablo Cecina Rica, y Fergel. Con Privilegio. En Madrid, imprenta de Collado, 184 páginas en 8º.

Sexta y última edición de la Médula de Cecina Rica. El texto es idéntico a los libros de 1759. Es un libro corriente, quiero decir que todavía hoy día con algo de suerte puede encontrarse en el mercado. En B.N. y V.C.M.

25. 1819 LUIS SOLER Y ROVIRA.

Armas contra la espada y broquel de Don Pablo Cecina Rica y Fergel; Y tambien contra otros autores que han escrito del juego de las Damas, como manifiesta con demostraciones prácticas su Autor Don Luis Soler y Rovira. Madrid, Espinosa. En 8º mayor 23 hojas + 116 páginas.

Segunda edición de esta curiosa obra. Tiene un prólogo muy interesante de exaltación de nuestro juego y hace al mismo tiempo una defensa de las críticas que recibió la Médula de Cecina por parte del escritor José Cadalso (1778).

Este autor nos muestra un léxico damista nuevo, que ha llegado a hacer escuela: "pie de gallo", "la puntera", "peones francos", "si te ves apretadito daras a comer un peoncito", "salida de trocadas de la casa nueve" y sobre todo la creación de su famoso "Juego

de Postre Toledano", formando un ariete en la calle mayor con la pieza de 27 a 23 que muchos damistas hoy día ponen en práctica.

Discrepo de la crítica que le hace el Dr. Cárceles, para mi es un libro muy original y creativo y técnicamente valioso, respondiendo en cierta forma al valiente y arriesgado título que empleó. B.N. y V.C.M.

26. 18..?? LUIS SOLER Y ROVIRA

Armas contra la espada y broquel de Don Pablo Cecina Rica y Fergel; Y tambien contra otros autores que han escrito del juego de las Damas, su Autor Don Luis Soler y Rovira. Madrid: En la imprenta de Don José Espinosa. En 8º mayor 23 hojas + 116 páginas.

De no ser por alguna información ajena, no se puede precisar si esta edición es anterior o posterior a la descrita en el número 25. La portada es de caracteres tipográficos distintos, omitiendo "con demostraciones prácicas", pone el nombre completo del editor y no indica fecha alguna. Por lo demás el libro es igual al anterior, no ya a plana y renglón, sino idéntico. No trae fecha. V.C.M.

27. 1825 LUIS SOLER Y ROVIRA.

Reglas y costumbres mejor establecidas para aprender a jugar a las damas. Rebatiendo algunas autores que han escrito sobre la materia. Reimpreso en Murcia, oficina de D. José Santa-Maria, 23 hojas, 116 páginas. 1 hoja.

Observo mucha fantasía en esta oficina de impresores en cuanto al título de esta edición, ya que como se ve, es igual a las anteriores.

28. 1838 AUTOR DESCONOCIDO

Juego de damas, Madrid, en imprenta Yenes, 22 páginas.

Es un libro intruso en una bibliografía de damas españolas clásicas, ya que solamente trata las damas en tablero de 100 casas. En B.N. y V.C.M.

29. 1839 P.F.P.

Juego de las Damas. Colección general de juegos permitidos para la distracción de toda clase y condición de la sociedad, por D.P.F. y P. Barcelona, tipografía de Juan Francisco Piferrer. Impresor de S.M. Plaza del Angel en 8º 441 pág.

El libro tiene 36 páginas dedicadas a las damas. Trae las reglas del juego y 55 lances copiadas del libro de Cecina, es muy escaso. En B.N. y V.C.M.

30. 1872 FRANCISCO LOZANO FRAU.

Nuevo tratado del Juego de Damas, Gabriel Sánchez, Madrid. 60 páginas. En 8º.

Es un folleto sin más interés que una anecdótica historia sobre el origen de la palabra "Damas". Por lo demás el libro está escrito de memoria e intuición estando en todo fuera de juego. En biblioteca de V.C.M.

31. 1875 ENRIQUE MOYA Y PEREZ.

Tratado completo del Juego de Damas. Valencia, Libreria de Pascual Aquilar, Caballeros, 1, en 8º. 200 páginas.

No es más que una copia, mal disimulada, de Cecina Rica con algunas correcciones, pocas, pero atinadas. Introduce certeramente la condición de colocar siempre las Blancas en los números menores del tablero tanto en las salidas de mano como de postre. Es un libro muy escaso. En B.N. y V.C.M.

32. 1897 E.L.C. (iniciales de un autor desconocido)

Manual del juego de damas, arreglado por nuevo método, por E.L.C. Granada. Est. Tip. de Fernando Gómez de la Cruz. 191 pág

Es un libro con cierto interés técnico, de tal rareza que ni Cárceles le conocía. Solamente hay dos ejemplares localizados en el mundo. El número 95 de Cleveland Public Library de Ohio y el número 79 de V.C.M.

33. 1900 MANUEL GRANADOS DE LOS OLMEDOS

El Tablero a la Vista o Juego de Damas, Córdoba, edición de Jaime Costa. En 8º.

Libro citado por el Dr. Cárceles que aunque dice que abundan los ejemplares no hay noticias de uno solo, siendo rarísimo. No he visto ninguno.

34. 1897-1902 LUIS MARCOS Y EUGÉNIO OCHOA.

Repertorio completo de todos los juegos, impreso por Bailly Baillière é Hijos. Madrid 1017 páginas. En 4º mayor.

Este libro de una gran categoría y de una riqueza espectacular en la descripción e información de toda clase de juegos, desmerece totalmente en el capítulo que dedica a Las Damas. Lamentablemente desconocían nuestro juego español y todo lo hacen girar sobre las damas franceses y polacas, menionando tímidamente el libro de Moya y Pérez.

Ni este libro, ni el que figura en el nº 28, merecen figurar en esta relación de Damas Clásicas Españolas, si lo hago es por estar editados en España y en castellano.

Hay ediciones de todos los años desde 1897 hasta 1902, incluso alguna sin año. Tengo una de 1899. En B.N.

35. 1904 DR. MANUEL CARCELES SABATER.

Tratado del Juego de Damas. Madrid. Establecimiento TIP. "Sucesores de Rivadeneyra". Impresores de la Real Casa, Paseo de San Vicente, número 20. XII + 384 páginas. En 4º menor. En la portada externa figura 1905 y en la interna 1904.

Tiene una primera parte muy interesante, versátil y valiosa, con datos históricos y bibliográficos relevantes.

En uno de los capítulos estudia las excepciones de la Forzosa, con un nuevo método original que llama "Falsa Forzosa" con el fin de resolver en 12 jugadas, posiciones que no lograba hacerlo el antiguo método clásico, y aunque le faltó muy poco, no consiguió resolverlo. Sin embargo en 1931 en carta que manda a su discípulo y amigo Dn. José Duran, de la que guardo una copia, le comunica con satisfacción que ha resuelto el problema y le manda en la propia carta la solución definitiva.

El libro trata solamente la apertura Real (10-14, 23-19) pero lo hace con una riqueza de más de 2000 variantes. Es el mejor libro que se ha escrito de Las Damas Españolas junto al de Cecina Rica. Los ejemplares con muy escasos.

Tengo información de Dn. Ricardo Miranda Cárceles, nieto de Dn. Manuel, que su abuelo dejó escrito un segundo libro para publicar. Aunque me he interesado mucho, en largos ratos de charla sobre el tema, nada logré, aunque no desisto. Escasean los ejemplares. En B.N. y V.C.M.

36. 1909 ENRIQUE FLAQUER.

¿Quiere Usted aprender a Jugar a las Damas? Barcelona, 64 páginas, sin fecha. 4º menor.

Existen una reimpresión de Editorial Atlante con mínimas variaciones tipográficas a la primera, de Editorial F. Granada y Cª, por lo demás son idénticas. Destaca la originalidad de varios problemas presentados en su diagrama. Abundan los ejemplares de la segunda y escasean los de la primera. En B.N. y V.C.M.

37. 1930 S. PUIG (EDITOR)

Manual del Juego de Damas, Barcelona. Barbará 9. En 4º menor. 39 páginas. Alrededor de 1930.

Tiene cierto interés, se trata de un libro muy escaso y difícil de encontrar, tengo una copia.

38. 1940? JOSE DURAN OLLE

Juego de Damas Español. Está dactilografiado. 333 páginas.

Es un tratado muy extenso y muy completo. Estaba listo para mandar a la imprenta, pero lamentablemente no se editó. Poseo una copia que me facilitó gentilmente su hijo, don José Durán Rubiralta al igual que copia de la carta de Dn. Manuel Cárceles Sabater a Dn. José Durán Ollé en 1931 rectificando la "Falsa Forzosa" de su libro. Quiero dejar constancia que Dn. José Durán en una de las dos veces que hablé con él en la segunda mitad de los 60, me dijo: "Todavía no hace mucho, tuve la oportunidad de decirle al Dr. Lafora aquí en Barcelona, que cuándo me daba el premio del concurso de la Casa Terry que gané" y digo esto, porque los portugueses son de la opinión de que ganaron ellos. También me dijo que orientó una columna de damas: en el periódico "La Prensa" de Barcelona, hoy ya desaparecido, pero nunca logré verla.

39. 1941 DR. CARLOS RODRÍGUEZ LAFORA.

Los finales del juego de damas. Gran Canarias. Manuscrito de aproximadamente 170 páginas.

Estamos ante un trabajo manuscrito y dactilográfico de finales de estudio de nuestro juego muy bien realizado.

Aportó su colaboración al mismo, su incondicional amigo y admirador suyo D. Francisco Henriques, a quién donó todo el trabajo, y gracias a éste, nos ha llegado a nosotros una copia.

Tuvo una gran actividad damista, durante el tiempo que permaneció en La Palma primero y en Las Palmas después, donde organizó el Campeonato Regional Canario.

Orientó una columna semanal en el periódico "La Provincia" entre los años 1942 y 1945, destacando sobre todo el Concurso Internacional de soluciones de problemas de "Coñac

Terry" entre damistas de las dos naciones ibéricas con 90 problemas en liza. La teoría de "Las formaciones" fue otro de los temas originales que publicó en su columna.

40. 1942 FRANCISCO VINDEL

Solaces Bibliográficos. Libros de Ajedrez y Damas de los siglos XV a XVII. En 4º. Madrid. XI + 195 páginas.

El libro tiene otros temas diversos relacionados con el libro antiguo que describe en el subtítulo. En la parte que nos afecta presenta la reproducción de las portadas de los libros antiguos de damas de los siglos XVI y XVII incluido el de Juan Timoneda a pesar de su rareza, con comentarios acertados entre las páginas 12 y 23. En posesión de B.N. y V.C.M.

41. 1989 JUAN TIMONEDA (1635). Reedición moderna por K.W. Kruijswijk

El contemporáneo autor tuvo la infeliz y desafortunada idea de transcribir los imponentes problemas de Timoneda trasponiéndoles en tablero inglés y comentarios también en la misma lengua, desfigurando así esta joya de las Damas Españolas, una auténtica desdicha, no se le recomiendo a nadie. Es un desprecio deliberado a Las Damas Españolas. Deja aquí mi rechazo y mi protesta.

42. 1990-1992 GOVERT WESTERVELD

Las Damas. Ciencia sobre un tablero, Beniel, 3 tomos de 130, 105 y 115 páginas.

El autor de nacionalidad holandesa, procede de las damas internacionales, se ha adaptado rápidamente a nuestro juego, ha bebido en las mismas fuentes que los damistas españoles y se ha entusiasmado con el origen, con la historia y con la belleza de su técnica como lo pone de manifiesta en esta obra.

Hay si se quiere, una cierta descompensación entre la parte histórica y la parte técnica a favor de la primera. Por lo demás todo lo que nos presenta, es muy versátil y ameno.

43. 1992 GOVERT WESTERVELD

Damas Españoles.

La obra consta de dos tomos de 112 páginas cada uno. En el 1º. se ponen 100 golpes de apertura coronando dama. En el 2º. 100 problemas propios con solamente peones.

El autor ha ido recogiendo situaciones prácticas de juego en su mayoría y otros de autores consagrados, resultando dos buenos bloques de estudio muy provechosos.

44. 1992 JUAN TIMONEDA (1635). Reedición moderna por Govert Westerveld.

El rarísimo libro está fielmente plasmado en este reimpresión con sus textos y grabados originales.

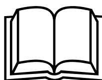
El espíritu inquieto del autor, se percata de los interrogantes que suscita esta apasionante y misteriosa obra, y llega a la conclusión, tras diez certeras consideraciones, que el libro es anterior a la fecha que figura en la portada.

45. 1992 PEDRO RUIZ MONTERO (1591). Reedición moderna por Govert Westerveld.

Empieza el libro con un interesante preludio de consideraciones muy sensatas de investigación. Recoge luego la parte técnica con diagramas de las situaciones más estratégicas del propio estudio de Pedro Ruiz Montero y finalmente nos presenta el libro en su concepción original del histórico autor, siendo un libro muy recomendado para cualquier damista que quiera revivir las damas del siglo XVI de la mano del mismísimo legendario autor "El Andaluz".

**Dr. Carlos Rodríguez Lafora
con el "Coñac Terry" (1944).**

APENDICE

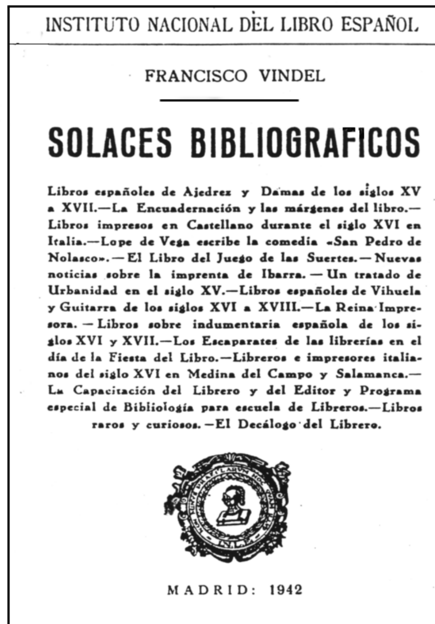
Para completar este estudio, presento una relación de relevantes autores literarios que han tenido a bien poner en las páginas de sus libros algún capítulo, alguna glosa o simplemente alguna página con citas a nuestro juego que merecen ser consignados.

1559.- FRAY FRANCISCO DE ALCOCER
Tratado del Juego. Salamanca.
1614.- ALONSO DE BONILLA
Peregrinos Pensamiento de mysterios divinos, en varios Versos,
y Glosas dificultosas. Baeza.
1626.- RODRIGO CARO
Dias geniales o lúdicros. Hay reediciones modernas.
1789.- JOSE CADALSO
Cartas Marruecas (carta LXXVII). Hay reediciones modernas.
1890.- JOSÉ BRUNET Y BELLET
El Ajedrez. Investigaciones sobre su origen. Barcelona.
1928.- MIGUEL DE UNAMUNO
Contra esto y aquello. Abundan las reediciones modernas.
1930.- FRANCISCO VINDEL (1930-34)
Manual gráfico descriptivo del Bibliófilo Hispano Americano, Madrid.
1983.- MIGUEL DELIBES
Cartas de amor a un sexagenario valuptuoso. Barcelona.

Por el contrario y como cierre final referenciamos tres libros que teniendo un título tan significativo con nombre de nuestro juego, nada en absoluto tienen que ver con él.

1906.- ESCUDERO, R.P.
Juego de Damas.
1960.- SAAVDROVITCH, M.
Juego de Damas, Madrid 128 páginas.
1977.- MORENO-DURAN, RAFAEL UMBERTO (1977).
Juego de Damas, Barcelona 404 páginas.

INSTITUTO NACIONAL DEL LIBRO ESPAÑOL

FRANCISCO VINDEL

SOLACES BIBLIOGRAFICOS

Libros españoles de Ajedrez y Damas de los siglos XV a XVII.—La Encuadernación y las márgenes del libro.—Libros impresos en Castellano durante el siglo XVI en Italia.—Lope de Vega escribe la comedia «San Pedro de Nolasco».—El Libro del Juego de las Suertes.—Nuevas noticias sobre la imprenta de Ibarra.—Un tratado de Urbanidad en el siglo XV.—Libros españoles de Vihuela y Guitarra de los siglos XVI a XVIII.—La Reina Impresora.—Libros sobre indumentaria española de los siglos XVI y XVII.—Los Escaparates de las librerías en el día de la Fiesta del Libro.—Libreros e impresores italianos del siglo XVI en Medina del Campo y Salamanca.—La Capacitación del Librero y del Editor y Programa especial de Bibliología para escuela de Libreros.—Libros raros y curiosos.—El Decálogo del Librero.

MADRID: 1942

Francisco Vindel (1942)

9. BIBLIOGRAFIE

AA, A.J. VAN DER (1846). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, Gorinchem.
ACAD (1884). Real Academia Española, *Diccionario de la Lengua Castellana.*
ACTIUS, TOMMASO (1584). De ludo scachorum in legali methodi tractatus, Pesaro.
AGUILAR PIÑAL, FRANCISCO (1981-1995) Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII. (alleen 18e eeuw).
AGUSTIN, D. ; AMEZÚA Y MAYOR, G. DE (1951). Opúsculos Histórico-Literarios del Dr. D. Agustín G. de Amezúa y Mayo, Madrid.
ALCALÁ, PEDRO DE (1505). Arte para ligeramente saber la lengua aráviga y Vocabulista arávigo en lengua castellana, 1505. Editie van P. de Lagarde, *Petri Hispani de lingua arabica libri duo*, Göttingen, 1883. Er bestaat ook een facsimile editie: New York, 1928. Vocabulario del árabe granadino.
ALCOFRIBAS, M. (1971). La muy horrible vida del gran Gargantua, Padre de Pantagruel, compuesta antaño por M. Alcofribas. Gargantúa y Pantagruel - Rabelais, Ediciones Zeus, Barcelona. Hoofdstuk 22, pp 65-66. Dit boek vermeldt dat een complete studie over de spelen verzorgd werd door Michel Psichari in *Revue des Etudes rabelaissiennes (Y).* T. IV (1908), T. VII (1909).
ALCOVER, ANTONI Mª (1957). Diccionario Catalá - Valencia - Balear, Palma de Mallorca.
ALCOVER, ANTONI Mª. (1968). Diccionario Catalá - Valencia - Balear, Barcelona.
ALDRETE, BERNARDO (1606). Del origen de la lengua castellana o romance que hoy se usa en España, Roma.
ALDROVANDI, ULISSES (1585?). Manuscript. De Ludis tum publicis tum privatis methodus. (Dit werk bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Bologna).
ALESSANDRI, ALESSANDRO (1522). Alexandri ab Alexandro (...) Genialium dierum libri sex, varia ac recondita eruditione referti (...), Roma.
ALEWIJN, A. (1718). Tesoro dos vocabulos das duas linguas, Amsterdam.
ALEXANDER, J. (1923). The American Checker Monthly, Kansas City.
ALEXANDER, J. (1924). The American Checker Monthly, Kansas City.
ALEXANDER, j. (1925). The American Checker Monthly, Kansas City.
ALEXANDRE, EL LIBRO DE (1934). Uitgave Raymond S. Willis jr, Princeton.
ALFONSO X EL SABIO (1283/1987). Libro del Ajedrez, Dados y Tablas.. Herdruk Madrid, 1987.
ALFONSO X DE EL SABIO (1314). Ordenamiento de las tafurerias que fue fecho en la era de 1314 años. De orden y a expensas de S.M., Imprenta Real, Madrid 1836.
ALLIEY, CAMILLE THÉODORE FRÉDÉRIC (1850). Bibliographie complète, analytique, raisonnée et par ordre alphabétique, de tous les ouvrages connus en toutes les langues, sur le Jeu de Dames (...). Frankrijk.
ALONSO, MARTIN (1958). Enciclopedia del idioma I, Madrid.
ALONSO, MARTIN (1986). Diccionario Medieval Español desde las Glosas Emilianenses y Silenses (S. X) hasta el siglo XV, Salamanca.
AMADOR DE LOS RIOS, JOSÉ (1984). Historia de los judios de España y Portugal, deel II, desde el siglo XIII hasta principios del siglo XV, Madrid.
AMERVAL ELOY DE (1508). Le Livre de la Deablerie, Parijs. (Robert Deschaux/Bernard Chavrier) Genève, 1991.
AMERVAL, ELOY DE (1923). Le livre de deablerie, ed. Charles Frederick Ward, 1923, deel II Nº 2, hoofdstuk 13.
ANDRÉ, J.M. (1984). Les loisirs en Grèce et à Rome, Parijs.
ANIMA, NID (1977). Filipino Games, Quezon City (Omar Publications).

ANONIEM (1400). Le livre des divers jeux partis du tablier, Frankrijk. (Bibliothèque Nationale, Parijs, onder nummer 1999).
ANONIEM (1634). Le plaisant jeu du reversis des dames. Ou le doux entretien des bonnes compagnies. A Paris, chez Claude Gourault, au Palais, en la Galerie des Libraires, Paris.
ANONIEM (1647). Ludus Latrunculorum. Stein oder Schachspiel. Frankfurt bey Iohann Hüttern.
ANONYM (1663). Ludus Latrunculorum. Stein oder Schachspiel. Frankfurt bey Christ: Hermsdorffn.
ANONIEM (1678). Palamedes redivivus. Das ist Nothwendiger Unterricht. Wie die heutiges Tages Gebräuchliche Spiele Als Das Stein= oder Schach=spiel. Item Das Picquet= Hoick und Thurn=Spiel. Nach Künstl. Wissenschaft recht und wohl zu spielen (.....), Leipzig.
ANONIEM (1698). Le jeu du trictrac, comme on le joue aujourd'huy. Enrichy des Figures. Et d'une Methode tres-aisée, pour apprendre de soy-même à joüer ce Jeu en perfection. Suite du trictrac, contenant les Regles des Jeu du revertier, du tout-table, du tourne-cas, des dames rabatues, du plain et du toc. (....), Paris.
ANONIEM (1900). Jacob' Well. The cleansing of men's conscience, edition by Arthur Brandeis, London.
ANONYM (1796). Recueil de fins de parties du jeu de dames polonais, Frankrijk. Manuscript geschreven tussen 1796 - 1811.
AQUILÓ (1914-1934). Diccionario Aquiló, Materials lexicografics aplegats per Marian Aquilo y Fuster, revisats; publicats sota la cura de Pompen Fabra; Manuel de Montolin, 8 vols., Barcelona, I.E.C.
ANTONIO BERNART, NICOLAO (1672). Bibliotheca Hispana (novus), Roma.
ANTONIO BERNART, NICOLAO (1783). Bibliotheca Hispana Nova, Madrid, vol. 1.
ARIAS, PAOLA ENRICO & HIRMER, MAX (1960). Tausend Jahre griechische Vasenkunst, München.
ARCHIV DER SPIELE (1819). Erstes Heft, Berlin.
ARIÉ, RACHEL (1987). España Musulmana, signos VII-XV. Historia de España, dirigida por Manuel Tuñon de Lara. Editorial Labor S.A., Barcelona.
ASAERT, G. (1974). Westeuropese scheepvaart in de middeleeuwen, Bussum.
ASENSIO, EUGENIO (1965). Itinerario del entremés, Madrid.
ASHTON (1898). Hist. Gambling in Engl., London.
ASTRANA MARIN, LUIS (1932). Obras completas de Don Francisco De Quevedo Villegas por Luis Astrana Marin, Madrid. Hierin vinden we het damspel terug in de volgende werken: <obras en prosa> *Prematicas y Aranceles Generales (1600), p. 28; El sueño del infierno (1608), p. 156;* <obras en verso> *Romance: Cura una moza en Anton Martin - la tela que mantuvo (1623), p. 308.*
AUSTIN, R.G. (1935). Roman Board games. Greece & Rome, nov. 1934, feb. 1935.
AUSTIN, R.G. (1940). Greek Board-Games, in: Antiquity; Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit Utrecht.
AVERANI, GIUSEPPE (1743). De calculorum seu latrunculorum ludo - Miscellanea di varie operette - Venetië.
AVERANI, GIUSEPPE (1769). De ludis in genere et eorum origine - Monumenta latina postuma Josephi Averani - Florentiae.
AVIGLIANO, LUIGI (1927). La dama nel giuoco moderno. Preceduta da una introduzione storica, Milano.
BACHIENE, W.A. (1791). Vaderlandsche Geographie (....), Amsterdam.
BAENA, JUAN ALFONSO DE (1432). Cancionero de Juan Alfonso de Baena, Edición y estudio de Brian Dutton y Joaquín González Cuenca, Visor Libros, Madrid, 1993.
BAKKER, GERARD (1980-83). Dammen in den beginne. Serie van 57 afleveringen in de dambrubriek van het onderwijsblad **De Vacture** tussen 1980 en 1983, Deventer.
BAKKER, GERARD (1983). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.

BAKKER, GERARD (1984). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
BAKKER, GERARD (1985). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
BAKKER, GERARD (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
BAKKER, GERARD (1989). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
BAKKER, GERARD (1990). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
BAKKER, GERARD (1992). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
BALÉDENT, GEORGES (1887). Le damier, Appendice du 3me volume, Amiens.
BARAHONA DE SOTO, LUIS (1903). Estudio biográfico y crítico por Francisco Rodriguez Marin, Madrid.
BARETTI. J. (1786). Diccionario Español e Inglés, London.
BÉART, CH. (1955). Jeux et jouets de l'ouest africain, tome II Dakar. (Mémoires de l'institut français d'Afrique noir) (IFANI) Bibliotheek Tropenmuseum
BECKER, WILHELM ADOLPH (1840). Bilder altgriechische Sitte, Leipzig.
BECQ DE FOUQUIÈRES, LOUIS (1869). Les Jeux des anciens, leur description, leur origine (.......). Parijs.
BÉDIER, JOSEPH (1937). Chanson de Roland, Parijs.
BEGIN, DEREC W. (1976). Traders, artists, burghers. A cultural history of Amsterdam in the 17th century.
BELL, R.C. (1979) Board and table games from many civilizations, New York.
BELLMAN, C.M. (1783). Volgens *Ordbok över svenska spraket,* 1925, deel 17.
BENARY, W. (1928). Die europäischen Schachspielsammlungen des Mittelalters. Zeitschrift für rom. Philologie, 48.
BÉNÉZIT, E. (1976). Dictionnaire des peintres, sculpteurs, desinateurs et graveurs, Paris. 10 delen.
BENOIT DE SAINTE-MORE (1165). Le Roman de Troie (c. 1165), editie Léopold Constans, Paris 1904-12; 6 delen.
BENOIT DE SAINTE-MORE (1873). Manuscript van 1440 gepubliceerd door de Early English Text Society, London 1873 onder de titel van ***The gest hystoriale of the destruction of Troy;*** Engelse vertaling uit het Latijn van Guido Colonna dat berustte op het Franse riddergedicht ***Roman de Troie*** geschreven in 1180 door Benoit de Sainte-More.
BERCEO, GONZALO DE (1255). Milagros de Nuestra Señora. Edición Solalinde, M. 1922 y edición Marden. M. 1928- 1929. Eventueel: 12e edición, Espasa-Calpe, Madrid 1991.
BERNI, FRANCESCO (1526). Capitolo del gioco della primiera; col comento di Messer Pietropavlo da San Chirico, Roma.
BERTONIO, LUDOVICO (1612). Vocabulario de la lengua Aymara. (1984 Cochabamba-Peru)
BEST, ELSDON (1925). Games and pastimes of the Maori, Wellington. (New Zealand Dominion Museum, Bulletin No. 8) Part IV; Games and pastimes requiring calculation, mental alertness, or memorising powers.
BEUNINGEN, VAN / HOLDEWEY, A (1993). Heilig en Profaan, Cothen. (Rotterdam papers serie).
BEYERI, M. AGUSTI (1734). Memoriae Historico Criticae Librorum Rariorum. Dresdae et Lipsiae.
BIBLIOTECA COMMUNALE DI PERUGIA (1590) Manuscrito L 27, finales del siglo XVI.
BIRCH, SAMUEL (1870). Rhampsinitus and the game of draughts. Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom.
BISTEGHI, RAFFAELE (1753). Il giuoco pratico o sieno capitoli diversi che servono di regola ad una raccolta di giuochi più praticati nelle conversazioni d'Italia.
BLANCHETTA, WALTER (1942). Das deutsche Damspiel, Berlin.
BLAZQUEZ MIGUEL, JUAN (1988). Inquisición y Criptojudaísmo, Madrid.
BLOMMESTEYN, JOHANNES WOUTER (1816). Eene Hollandsche familiegeschiedenis uit het begin der achttiende eeuw, Haarlem.

BLÜMNER, HUGO (1885). Denkmäler des klassischen Altertums, München.
BOCCACCIO (1494). Traduc. mujeres ilustr. edición 1506, 4b.
BOFARULL, ENMANEL DE (1902). Libre de Bones Costumes dels Homens e dels Oficis dels Nobles. Sermó d'en Janne Cessulis. En Lati preycat, sobre lo joch dels Scachs trelladat en lo XV en Segle a la lenga Catalana. Segons un MS de la Catadral de Girona, transcrit per Enmanel de Bofarull, Barcelona.
BOLETIN DE LA REAL ACADEMIA DE BUENAS LETRAS DE BARCELONA (1901).
BONILLA Y SAN MARTIN, ADOLFO (1920). Revue Hispanique (herdruk 1964), nummer 50. Un antiaristotéltico del Renacimiento. Hernando Alonso de Herrera y su Breve disputa de ocho levadas contra Aristotel y sus secuaces.
BONILLA, ALONSO DE (1614). Peregrinos pensamientos de misterios divinos, Baeza.
BONUS SOCIUS (1977). Jubileumuitgave voor Meindert Niemeijer, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.
BORDEAU, CHRISTOPHE DE (1831). Chambrière à louer, à tout faire, Rouen.
BOSSONG, GEORG (1978). Semantik der Terminologie. Zur Vorgeschichte der alfonsinischen Schachtermini. Zeitschrift für romanische Philologie. 94, Heft 1-2.
BOTERMANS, JACK (1989). El libro de los Juegos, Esplugas de Llobregat (Barcelona).
BOULENGER, JULES-CÉSAR (1598). De circo romano ludisque circensibus (...), Lutetiae Parisiorum. (1 Band).
BOULENGER, JULES-CÉSAR (1627). De Ludis privatis ac domesticis veterum liber unicus (...), Lugduni.
BOYER, JOSEPH (1956). Les jeux de dames non orthodoxes.
BRAE = Boletín de la Real Academia Española
BRANCH, WILLIAM SHELLEY (1911).The history of checkers from the earliest known date. Its evolution and growth, Cheltenham, England. Written for Pittsburg Leader between October 8, 1911 - April 14, 1912.
BRÓCAR, JUAN DE (1540). Cortes de Madrid 1528, Petitión XXI, gepubliceerd in Alcalá.
BRUNET Y BELLET, JOSÉ (1887a). El Códice de D. Alfonso el Sabio sobre el juego de ajedrez. Revista España Regional, 3.
BRUNET Y BELLET, JOSÉ (1887b). Lettre sur le manuscrit de l'Escorial. La Strategie, 21 année, 2º vol.
BRUNET Y BELLET, JOSÉ (1891). El Ajedrez, Investigaciones sobre su origen, Barcelona.
BRUIJN, CORNELIS DE (1698). Reizen van Cornelis de Bruyn, door de vermaardste deelen van Klein Asia, Delft.
BRUZZA, L. (1877). Tavole lusorie del Castro Pretorio. Bullettino della Commissione Archeologica Communale di Roma.
BUGANZA MANTOVANO, GAETANO (1786). Poesie latine dell'Abate Gaetano Buganza Mantovano, Pagani, Firenze.
BUNES, MIGUEL ANGEL DE (1983). Los moriscos en el pensamiento histórico, Madrid.
BURCKHARDT, ALBERT (1893). Das Spiel im deutschen Mittelalter und die Spielbretter und Brettsteine des historischen Museums zu Basel - Jahresberichte und Rechnungen (des) Verein(s) für die Mittelalterliche Sammlung und für Erhaltung Baslerischer Altertümer. Jahr 1892 - (p. 20-37), Basel.
BURCKHARDT, TITUS (1985). La civilización hispano-árabe, Madrid. Historia de España, deel III España Musulmana, siglos VIII-XV, Barcelona 1984
BURSIAN, C. (1855). Archäolog. Zeitung 13.
BUSBEQUIUS, AUGENIO GHISLENIO (1610) Itinera Constantinopolitanum et Amasianum, Anvers 1581. Spaanse vertaling door E.L. Reta, Pamplona 1610. (Biblioteca Nacional, Madrid, R-14324).

BUSHE-FOX, J.P. (1928). Second Report on the Excavation of the Roman Fort at Richborough, Kent, Oxford.
CABALLERO, RAYMUNDUS DIOSDADO (1793). De prima typographiae hispanicae actate specimens, Roma.
CADALSO, JOSÉ (1984). Cartas Marruecas, manuscript c. 1778. Editie van Juan José Amate Blanco, Clásicos Plaza y Janes, Biblioteca Crítica de Autores Españoles, Barcelona.
CALCAGNINI, CELIO (1512). Dyonisii Afri Pesregesis graece, cum Caelii C. annotationibus, Ferrara.
CALCAGNINI, CELIO (1533). Carminum libri tres, Venetië.
CALCAGNINI, CELIO (1538). Aristotelis de coloribus liber, Coelio C. interprete, Basel.
CALCAGNINUS, CAELIUS (1544). De Calculis in Opera aliquot (De Talorum, Tesserarum et Calculorum Ludis), Basel.
CALEPINO (1502). Cornucopiae. Dictionarium undecim linguarum. Regio.
CALVO, RICARDO (1985a). Un nuevo manuscrito de ajedrez del siglo XV. Revista Jaque. San Sebastian Año XV. Num. 173. 15 de abril.
CALVO, RICARDO (1985b). Ein neues Schachmanuskript aus dem 15. Jahrhundert. Europa Rochade. Maintal. N.3.
CALVO, RICARDO (1985c). Un nouveau manuscrit échiquéen du XV siècle. Europe Échecs. Besançon. N. 319-320. Juillet-Août.
CALVO, RICARDO (1991). Birthplace of modern chess. New in Chess, Alkmaar (Holanda).
CALVO, RICARDO (1992). Valencia, Geburtstätte des modernen Schachs. Schach-Journal. Berlin.
CALVO, RICARDO (1993). Der Musiker der das Schachspiel brachte, Schach-Journal, Nº 1, Berlin.
CALVO, RICARDO (1994). Über einen früheren Schachmeister in Andalusien. Europa Rochade, Juni.
CALVO, RICARDO (1995a). Life, Chess and literature in Lucena. Madrid. Published in Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften (IFK) Materialien. De. Ernst Strouhal. Wenen 1995.
CALVO, RICARDO & MEISSENBURG, EGBERT (1995b). Valencia und die Geburt des neuen Schachs. Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Wien.
CALVO, RICARDO (1997). Privé communicatie.
CAMÓN AZNAR, JOSÉ (1936-1939). Las piezas de cristal de roca y arte fatimí encontradas en España: Lote del monasterio de Celanova, Al-Andalus, IV, 1936-1939.
CAMPBELL, D.M. (1915). Java Past and Present, London.
CANONIGO, EL (1750?). Libro de Juego de Damas. En el que se ponen las mas firmes salidas assi de mano como de postre; muchos lances sueltos de peones, y algunos de Gana Pierde, Compuesto por un Canónigo del Sacro Monte de la Ciudad de Granada, en conferencias, que hubo, con los mejorers jugadores de España cuyos nombres se expresan. Manuscript.
CANTALAPIEDRA MARTIN, VICTOR (1984-1985). Portugees dambulletin *Associaçao de Damas de Setubal,* (december 1984 t/m maart 1985).
CANTALAPIEDRA MARTIN, VICTOR (1996). Privé communicatie.
CANTALAPIEDRA MARTIN, VICTOR (1997). Privé communicatie.
CÁRCELES SABATER, MANUEL (1905). Tratado del juego de damas, Madrid.
CARDANO, GIROLAMO (1663). Liber de ludo Aleae. Lugduni.
CARDANUS, GIROLANUS <CARDAN of CARDANO> (1557). De rerum varietate.
CARO, RODRIGO (1624). Días geniales o lúdricos, Manuscript. Editie van Jean-Pierre Etienvre, Espasa-Calpe S.A., Madrid 1978. 2 delen.
CARRERA, PIETRO (1617). Il Gioco de gli Scacchi, millitello (Sicilia).
CARRERAS Y CANDI, F. (1934). Folkore y Costumbres de España, deel II, Barcelona.
CARTAGENA, ALFONSO DE (1487). Doctrinal de los caballeros, Burgos.

CASAS, CRISTOBAL DE LAS (1570). Vocabulario de las dos lenguas toscana y castellana. Sevilla.
CASTELLÓ, JUAN (1957). Ibiza y Formentera, indice para el viajero, Palma de Mallorca.
CASTRO, AMERICO (1984). España en su historia. Barcelona.
CATALANA REVISTA DE BARCELONA (1918).
CAXTON (1474). Game and Playe of the Chesse, 1474 by Caxton. (BCM Classic Reprints, 1968, p. 173)
CAYLUS (1761). Recueil d'antiquités, A.P.C. de Tubières, Parijs.
CEJADOR Y FRANCA, JULIO (1929). Vocabulario medieval castellano, Madrid. (New York 1971)
CENSE, A.A. (1869). Makassaars-Nederlandsch Woordenboek, Den Haag.
CERUTI, ALOYSIUS MARIA (1786). Capitoli per il giuochi del tresette delle bocchie e dama. Bologna. (No editorial note appears, but at the end it bears the imprint of 17th July 1786 by Aloysius Maria Ceruti, in Bologna).
CÉSPEDES Y MENESES, GONZALO DE (1615). Poema trágico del español Gerardo, Madrid.
CHAMPOLLION-FIGEAC (1842). Poems of Charles de Orleans, Paris.
CHANDELIER, JOHANNES SIX VAN (1650). Damspel, om geld teegen ooverblijfselen van heiligen, van Kapucijnen, met den scheepskoopman, op zee tusschen Alikante en Genua. Heruitgave van A.E. Jacobs, Assen 1991, 2 delen. (Gedichten van ...
CHAUCER, GEOFFREY (1369). The book of the Duchesse; een 15e eeuws manuscript hiervan bevindt zich in de Bodleian Library te Oxford.
CHAUCER, GEOFFREY (1957). Boke of the Duchesse. Herdruk door F.N. Robinson, The works of Geoffrey Chaucer, London.
CHICCO, ADRIANO. (1978). Arci - Dama - Scacchi - Italië.
CHICCO, ADRIANO. (1979). Un fantomatico incunabulo sul gioco degli scacchi. In: L'Esopo, Milano, Nº 3.
CHICCO, ADRIANO. (1980). "Lucena". In Contro Mossa. Venetia.
CHICCO, ADRIANO & ROSINO, ANTONIO (1990). Storio degli Scacchi in Italia, Venezia.
CITROEN, K.A. (1975). Amsterdamse zilversmeden en hun merken, Amsterdam.
CLERC, DAVID LE (1687). Orationes, computus ecclesiasticus, et poemata, Amstelaedami, 1687.
CLODII, HENRICI IONATH (1761). Primae Linae Bibliothecae Lusoriae Sive noticia scriptorum de ludis. Lipsiae.
CLODIUS, H.J. (1766). Primae lineae bibliothecae lusoriae sive notitia scriptorum de ludis praecipue domesticis ac privatis ordine alphabetico digesta, Leipzig.
CLUSII ATREBATIS, CAROL (1605). Exoticorum libri decem, Lyon..
COBARRUBIAS, FRAY PEDRO DE (1519). Remedio de jugadores, Burgos.
COCHERIS, HIPPOLYTE (1861). La vieille ou les dernières amours d'Ovide, Paris. Franse paraphrase van De Vetula door Jean Lefevre omstreeks 1350.
COLERIDGE, HERBERT (1860). On Greek and Roman chess, gepubliceerd in het schaakwerk van Duncan Forbes, the history of Chess, London, 1860.
COMENIUS, J. (1658). Orbis Sensualium Pictus, Neurenberg.
COOLSMA, S. (1910). Hollandsch-Soendaneesch Woordenboek, Leiden.
CORDERIO, MATURINO (1549). Commentarius Puerorum de latinae linguae elegantia et varietate. Qui de corrupti sermonis emendatione hactenus inscriptus fuit. Autore Maturino Corderio, Cum Hispanica interpretatione. Lovanii. Excudebat Seruatius Sassenus, imprensis viduae Arnoldi Birkemanni. An M.D.XLIX.
CORDERIUS, MATURINUS (1530). De corrupti sermonis emendatione, Paris.
CORDERIUS, MATURINUS (1538). De corrupti sermonis emendatione. Apud Seb. Gryphium, Lugduni.

CÓRDOBA, JUAN DE (1578). Vocabulario en lengua Capoteca, hecho y recopilado por el muy reverendo fray Iuan de Cordova, de la orden de los Predicadores, que reside en esta Nueva España. Mexico. Herdruk in 1942
COROMINAS, J. Y PASCUAL, J.A. (1987). Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico, Madrid.
COROMINAS, J. Y PASCUAL, J.A. (1989). Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico, Madrid.
COROMINES, JOAN (1985). Diccionari Etimológic I Complementari de la llengua Catalana, Barcelona.
COROMINES, JOAN (1986). Diccionari Etimológic I Complementari de la llengua Catalana, Barcelona.
CORREAS, GONZALO (1627). Vocabulario de refranes y frases proverbiales y otras fórmulas comunes de la lengua castellana, escrito en Ms de la Real Academia Española.
COTGRAVE, RANDLE (1611). A dictionarie of the French and English tongues, London.
COVARRUBIAS, SEBASTIAN DE (1611). Tesoro de la lengua castellana o española. Madrid, 1611. Edición de Martín de Riquer de la Real Academia Española, Editorial Alta Fulla, Barcelona, 1987.
CRINITO, PEDRO (1504). Commentarii de honesta disciplina, Florencia, 1504.
CUERVO, R.J. (1914). Apuntaciones críticas sobre el lenguaje bogotano, 6º de., Paris.
CULIN, STEWART (1898). (d) Chess and Playing cards. Washington.
CULIN, STEWART (1899). Hawaiian Games, in American Anthropologist, New Ser., y.
CULIN, STEWART (1900). Philippine games, New York.
CULIN, STEWART (1907). Games of the North American Indians, Washington.
CUNLIFFE, B. (1968). Excavation o f the Roman Fort at Richborough, Kent, V, Oxford.
CURTEN, PIETER (1798). Enige fraaye zetten op het dambord. Manuscript. Het origineel is verloren gegaan; een afschrift gemaakt in 1926 bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.
DANETIUS, PETRUS (1712). Magnum dictionarium latinum et gallicum, Lugdunum.
DELEITO Y PIÑUELA, JOSÉ (1987). La mala vida en la España de Felipe IV, Madrid.
DEPAULIS, THIERRY (1994). Les loix du jeu. Bibliographie de la littérature technique des jeux de cartes en francais avant 1800. Suivie d'un supplément couvrant les années 1800-1850. Paris.
DICCIONARIO BOMPIANI DE AUTORES LITERARIOS. Planeta-Agostini, Barcelona.
DICCIONARIO DE AUTORIDADES (1726-1737). Real Academia Española, Madrid. Herdruk Editorial Gredos, Madrid 1984.
DICCIONARIO HISTÓRICO DE LA LENGUA ESPAÑOLA (1933-1936). Madrid. (Madrid 1979).
DICCIONARIO HISTÓRICO DE LA LENGUA ESPAÑOLA (1981). Madrid.
DIJK, GEERT E. VAN (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
DIS, L.M. VAN (1937). Reformatorische Rederijkerspelen uit de eerste helft van de zestiende eeuw, Haarlem.
DOMINGUEZ RODRÍGUEZ, A. (1976). Imágenes de presentación de la miniatura alfonsí. Revista Goya, Nº 131.
DOZY, R.P.A. (1849). Recherches sur l'histoire et la litérature de l'Espagne pendant le Moyen-Age, Leyde (Hollande).
DOZY, R.P.A. & ENGELMANN, W.H. (1869). Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe, 2.ª editie, Leyden.
DOZY, R.P.A. (1881). Supplement aux Dictionnaires Arabes, twee delen. Leyden 1881. Editie Beyrouth 1968. Dit is een fundamenteel werk voor de studie van het vulgaire Arabisch.
DUMONT, ALBERT (1870). De plumbeis apud Graecos tesseris. Paris.
DUPLÈS-AGIER, H. (1864). Registre criminel du Châtelet (1389-1392), Parijs.

DURAN, FR. DIEGO (c. 1570). Historia de las Indias de Nueva España e Islas de la Tierra Firme. Manuscript, I Libro de los Ritos, Uitgave Mexico 1967.
EALES, R. (1985). Chess, The history of a game, London.
ECK, R. VAN (1880) Schetsen van het eiland Bali, in Ts. Nederlandsch Indië.
ECK, R. VAN (1881). Schetsen uit het Volksleven in Ned. Oost-Indië.
EGGINK, H.J. (1932). Iets over kinderspelen in Mandailing. In Ts. voor Indische Taal-Land-Volkenkunde van Nederlandsch Indië.
EGUÍLAZ Y YANGUAS, LEOPOLDO DE (1836). Glosario etimológico de las palabras españolas (castellanas, catalanas, gallegas, mallorquinas, portuguesas, valencianas y vascas) de origen oriental (árabe, hebreo, malayo, persa y turco), Granada, 1886, Madrid 1974. (Weinig te vertrouwen woordenboek). Deze merkt wat betreft Andarraya op:
- Andarraya. Juego que se hace con piezas o piedras sobre un tablero á modo del de las damas. Acad. Creo que esta voz es la aráb. At-tarraha, ár. marroqui ..... at-tarracha, "red", por la semejanza entre la figura de sus mallas y los cuadros del tablero del juego de damas.
EINSIDLENSIS (1050?). Zwitsers Manuscript met het latijnse schaakgedicht "Versus de scachis". Opgenomen in "Carmina medii aevi maximam partem inedita", Bern (1877:137-141).
ENCICLOPEDIA UNIVERSAL ILUSTRADA, EUROPEA-AMERICANA (1908-1930 70 delen, daarna in 1930-1996 ongeveer 40 supplementen). Espasa-Calpe, Madrid.
ENCYCLOPEDIE VAN NEDERLANDSCH-INDIË (1921) 2e druk, deel 4, Den Haag.
ENGELHARDS, H.E.D. (1884). Mededeelingen over het Eiland Saleijer, in Bijdragen tot de Taal-, Land en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, Fourth Ser., viii.
ENKLAAR, D. TH. (1937). Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde 56.
ERASMUS, DESIDERIUS (1540). Collected works of Erasmus, Adages II vii 1 to III iii 100, translated and annotated by R.A.D. Mijnors, Toronto/Fuffalo/London 1992. Gebaseerd op opera omnia 1540. (Chil. III, Cent II ad XXVIII).
ERONDELL, PETER (1605). The French garden for English ladyes and gentlewomen to walke in, London. Reprinted in The Elizabeth home, edition M.St. Clare Byrne, pp. 36-78, London 1949.
ESQUERDO, ONOFRE (.1699) Catálogo de los hijos de Valencia, y del Reyno, que han impresso libros, y tratados en todas Ciencias, y Facultades en lengua materna, Latina, y Castellana, intitulado, Ingenios Valencianos. (Manuscript).
ETIENVRE, JEAN-PIERRE (1987). Figures du jeu. Etudes lexico-sémantiques sur le jeu de cartes en Espagne (XVIe-XVIIe siècle). Madrid: Casa de Velázquez 1987. (Bibliotheek van Casa de Velázquez, 4).
ETIENVRE, JEAN PIERRE (1990). Márgenes literarios del juego. Una poética del naipe siglox XVI-XVIII. London.
FABER, FELIX (1843). Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem, Stuttgart.
FABRICIO DE VAGAD, GAUBERTO (1499). Crónica de Aragon, Zaragoza.
FALKENER, E. (1892). Games Ancient & Oriental and how to play them. London.
FERNANDEZ DE SANTAELLA, RODRIGO (1499). Vocabulario eclesiástico, Sevilla.
FERRAND, PIERRE (1702). Les veritez plaisantes, ou le monde au naturel, Rouen.
FERRERES, RAFAEL (1971). En: Juan Timoneda, El Patrañuelo. Edición de Rafael Ferreres. Clásicos Castalia. Madrid.
FICORONI, F. DE (1734). 1 tali ed altri strumenti lusori degli antichi Romani, Roma.
FISCHART, J. (1575). Geschichtsklitterung. Text der Ausgabe letzter hand von 1590 mit einem Glossar hrsg. von Ute Nijssen / Nachw. von Hugo Sommerhalder. Düsseldorf, 1963/1964, 2 dl. (Oorspronkelijke uitgaven zijn van 1575, 1582 en 1590).
FISKE, WILLARD (1905). Chess in Iceland and in Icelandic literature with historical notes on other table-games, Florence.
FLORIO, GIOVANNI (1598). A worlde of wordes, London.

FOLKORE ANDALUZ, EL (1882-1883). Sevilla.
FORBES, DUNCAN (1860). The history of chess, London.
FORSTER, C.T. & DANIELL, F.H.B. (1811). The life and letters of Oglier Ghiselin de Busbecq, I & II, London.
FOURNIVAL, RICHARD DE (1225?). British Museum, London. MSS nos. 3353 en 5263
FOURNIVAL, RICHARD DE (1470). Publii Ovidii Nasionis Liber de Vetula (1470). Keulen.
FRANCIOSINI, LORENZO (1620). Vocabulario Español e Italiano, 2 vols., Roma.
FRANCQ VAN BERKHEY, J. LE (1776). Natuurlijke historie van Holland, Amsterdam.
FREIGIUS, T (1662). Colloquia, Sive Exercitatio Latina Linguae, Joannis Ludovici Vivis Valentini: notis, ex T. Freigio et M. Martinio, Goudae.
FREYTAG, G.W. (1830-1837). Lexicon Arabico-Latinum, 4 delen, Halle.
FRISIUS, IOANNES (1541). Diccionarium Latino Germanicum par Petrus Choloinum et Ioannem Frisium Helvetios, Iguri.
FRISIUS, IOANNES (1556). Dictionariolum Puerorum Germanicolatinum.
F.T.V. (1744). Das erklärte Damen-spiel,- “oder erster Versuch einer kunst-mäszigen und ausführlichen Anweising zu solchem Spiele um dasselbe niemals zu verlieren”. Magdeburg.
FULTON ABERNETLY, JANE & CLING TUNE, SUELYN (1983). Made in Hawai’i. Honolulu.
FURETIERE, ANTOINE (1690). Dictionaire Universel, Den Haag, (Paris, 1978)
FUSTER, JOAN (1991). Privé communicatie.
FUSTER, JOAN (1973). Introducción a su de. de Joan Timoneda, *Flor d’Enamorats*, Classics Albatros, Valencia.
GALLITALO, CLAUDIO (1682). Alle de geestige werken van Mr. François Rabelais, door Claudio Gallitalo, Amsterdam.
GARCEZ, JOSEPH CARLOS (1684). Libro nuevo, Juego de damas - Madrid.
GARCIA CANALEJAS, JUAN (1650). Libro del Jugo de las Damas, Zaragoza.
GARCIA MACHO, MARIA LOURDES (1996). El léxico castellano de los Vocables de Antonio de Nebrija. Hildesheim-Zürich-New York. 3 delen.
GARCIA MORENCOS, PILAR (1977). Libro de ajedrez, dados y tablas de Alfonso X el Sabio, Madrid.
GARZONI (1585). La piazza universale. Italië.
GATTEL (1790) Nouveau Dictionnaire Espagnol et François, Lyon.
GAY, VICTOR (1887). Glossaire Archéologique du moyen age et de la Renaissance, Parijs. Herdruk 1928.
GAYA, SAMUEL GIL (1947). el Tesoro Lexicográfico 1492-1726, tomo 1 A-E. Madrid. (Meer delen werden niet gepubliceerd)
GEERTS, KATELIJN (1987). De spelende mens in de Bourgondische Nederlanden, Brugge.
GEISBERG, MAX (1937). Die Stadt Münster, Münster.
GIRAL DELPINO, JOSEPH (1763). Diccionario Español è Inglés, è Inglés y Español (...). London.
GIZYCKI, JERZY (1972). A history of chess, London.
GODEFROY, FRÉDERIC (1880). Dictionnaire de l’ancienne langue françoise et de tous ses dialectes du Ixe au Xve siècle, Parijs. (1880-1902 in 10 delen).
GOFF, FREDERICK R. (1973). Incunabula in American Libraries. A third census. Millwood. N.Y. (Zie beschrijving in deze bibliografie onder de naam van Lucenca, Luis Ramirez).
GÓMEZ, ALONSO (1568). Pragmática y provisión real contra los que jugaren a los dados (....), Madrid.
GÓMEZ MORENO, ANGEL & KERKHOF, MAXIMILIAN P.A.M. (1988). Iñigo López de Mendoza, Marqués de Santillana. Obras Completas. Planeta/Autores Hispánicos, Barcelona.
GONZALEZ HOLGUIN, DIEGO (1608). Vocabulario de la lengua general de todo el Peru llamado lengua qquichua o del inca. Ciudad de los Reyes. (Lima 1989).

GOOD COMPANION CHESS PROBLEM CLUB, THE (1916). Alfonso the Tenth's 1283 game manuscript, 3. N. 8. Feb.
GÖRCHEN, F.C. (1975a). Entstehen und Ursprung des neuen Schachs, Schach-Echo. Königstein, Duitsland.
GÖRCHEN, F.C. (1975b). Sprache und Bedeutung des Göttinger Handschrift. Schachwissenschaftliche Forschungen, Winsen/Luhe.
GORTMANS, G.L. (1926). Het sprookje van de Grieksche en Romeinse afkomst van het damspel. Damtijdschrift Het Dampspel van de maanden juli, september en october.
GORTMANS, GODEFRIDUS LAURENTIUS (1929). Het damspel, december.
GRAN DICCIONARIO DE SINONIMOS Y ANTONIMOS (1989). Espasa-Calpe, Madrid.
GRAPPERHAUS, FERDINAND H.M. (1984). Alva en de tiende penning, Zutphen.
GRAS, P. (1951). Aux origines de l'heraldique: la décoration des boucliers au début du XII siècle d'après la Bible de Citaux. Bibliothèque de l'Ecole de Chartres. XIX.
GREIMAS, A.J. (1969). Dictionnaire de l'ancien français jusqu'au milieu du XIVe siècle, uitgave Larousse. Frankrijk.
GRÉVIN, J. & BOMBERGHEN, C. VAN (1567). Françoische 't Samensprekinghen, Antwerpen.
GRONOVIUS, JACOBUS (1699). Thesaurus Graecarum Antiguitem, vol. 7, Lugduni Batavorum. pag 901-1232
De werken van Meurs 1619-22 Daniel Souter 1622 Jules Cesar Boulenger 1627 en Andreras Senftleben 1667 bevinden zich in dit werk.
GROOT, HUGO DE (1645). Poemata Omnia, Lib. II. Leiden.
GRUNFELD, F.V.; BOTERMANS, J. (1994). Bord- en tafelspelletjes uit de hele wereld, Utrecht.
GRUYTER, JAN VAN - <GRUTERUS, JANUS> (1602). Inscriptiones antiquae totius orbis romani in corpus absolutissimum redactae (...), Heidelbergae, 1602-1603, 4 gedeelten in 1 Band..
GUADIX, DIEGO DE (1593). Recopilación de algunos nombres arábigos que los moros .. pusieron a algunas ciudades ... con algunos vocablos y verbos arábigos.. de que comúnmente se usa en las lenguas latina, española e italiana. Ongedrukt manuscript dat zich in de Bibliotheek Colombina bevindt, met *licencia* van 1593, en dat vaak geciteerd wordt door Covarrubias, Eguílaz en anderen.
GUAMAN POMA DE AYALA, FELIPE (1615). Nueva Crónica y Buen Gobierno. Manuscript (Mexico 1987).
GUDLAUGSSON, S.J. (1959). Gerard ter Borch, Uitgave Martinus Nijhoff, Den Haag. Met foto's van 294 als authentiek erkende schilderijen.
GUDLAUGSSON, S.J. (1960). Katalog der Gemälde Gerard ter Borch, Uitgave Martinus Nijhoff, Den Haag. Met foto's van 294 als authentiek erkende schilderijen.
GUERRA, ALONSO (1595/1658). Libro para jugar a las damas, compuesto por el Licenciado Alonso Guerra, natural de la Villa de Ossuna, en el Andaluzia. (geschreven omstreeks 1595), Reduzido assimismo en este mesmo estilo por el dicho Ldo Don Diego de Argomedo. En este año de 1658.
GUERRERO LOVILLO, J. (1956). Miniatura gótica castellana. Siglos XIII y XIV. Inst. Diego Velazquez, Madrid.
GUEVARA, ANTONIO DE (1529). Libro llamado Relox de príncipes en el qual va encorporado el muy famoso libro de Marco Aurelio, Valladolid.
GUEVARA, ANTONIO DE (1539) Menosprecio de la Corte y alabanza de la aldea; Aviso de privados y doctrina de cortesanos; De los inventores del arte del marear y de muchos trabajos aque se pasan en las galeras, Valladolid. Herduk, Catedra, Madrid, 1984.
GUILLÉN DE SEGOVIA, PEDRO (1475).Gaya (Diccionario de rimas escrito en 1475). Editie 1962.
GUPTA, HEM CHANDRA DAS (1924). Draughts (.....). Journal of the Asiatic Society of Bengal.
GUTIÉRREZ ESTÉVEZ, MANUEL (1981). Proefschrift: El incesto en el romancero popular hispanico, Madrid. (3 delen).

HAEBLER, KONRAD (1894). Deutsche Drucker in Spanien und Portugal. In Zentralblatt für Bibliothekwesen.
HAEBLER, KONRAD (1903). Bibliografía ibérica del siglo XV. Den Haag/Leipzig.
HAEBLER, KONRAD (1923). Geschichte des spanischen Frühdruckes in Stammbaumen, Leipzig.
HAEBLER, KONRAD (1924). Die deutschen Buchdrucker des XV Jahrhunderts in Auslande, München.
HAINHOFER, PHILIPP (1984). Der Briefwechsel zwischen Philipp Hainhofer und Herzog August d. J. von Braunschweig-Lüneburg. (Ronald Gobiet) München.
HAMMER-PURGSTALL, JOSEF VON (1855). Literaturgeschichte der Araber, Wien.
HANES, EDWARD B. (1922). The American Checker Monthly.
HARSDÖRFFER, GEORG PHILIPP (1646). Frauenzimmer Gesprächspiele, Nürnberg. (Reprint Tübingen 1969).
HARSDÖRFFER, GEORG PHILIPP (1651). Delitiae Mathematicae et Physicae (der Mathematischen und Philosphischen Erquickstunden). T. II Neudruck der Ausgabe Nürnberg 1651. Frankfurt am Main 1990. - J.J. Berns.
HARSDÖRFFER, GEORG PHILIPP (1653). Delitiae philosophiae et mathematicae - Der philosophischen und mathematischen Erquickstunden -, Nürnberg. (Reprint Frankfurt 1990).
HASSELT, A.L. VAN (1882). Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, Leiden.
HAVARD, HENRY (1887-1890). Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration depuis le XIIIe siècle jusqu'à nos jours, Parijs. (zonder jaartal). Vierdelige encyclopedie.
HAY, DENYS (1988). Historia de las civilizaciones. La época del renacimiento, Alianza Editorial/Labor Barcelona.
HEMMES, P.C. (1911) Diverse dambordspelen, Gouda.
HENRIQUES, FRANCISCO (1959). Enciclopedia Damista. Portugees damtijdschrift dat ook in 1996 nog steeds gangbaar is dankzij de activiteiten van Dr. Candido de Sena Carneiro, Avenida das Forças Armadas, 166 - 4820 Fafe - Portugal.
HENRIQUES HYBERNO, BALTASAR (1679). Thesaurus utriusque linguae hispanae et latinae. Madrid
HERMESDORF, B.H.D. (1905). Rechtsspiegel - Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfsttij, de. by P.J. Verdam, Nijmegen, 1980.
HERNANDEZ, J.A.A. (1976). Lexico del marginalismo del siglo de oro, Salamanca.
HERVEY, D.F.A. (1933). Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.
HIMMELHEBER, GEORG. (1972). Spiele, Gesellschaftsspiele aus einem Jahrtausend, editie Deutscher Kunstverlag 1972. München. (Catalogus van het Bayerischen Nationalmuseums te München).
HIMMELHEBER, GEORG/SCHNEIDER, ULRICH (1988). Ausstellungskatalog. Die Spiele des Bayerischen Nationalmuseums in München und des Germanischen Nationalmuseums in Nürnberg.
HISTORIA DE LA HUMANIDAD (1979). Delen 1-10, Barcelona.
HISTORIA DE LA IMPRENTA HISPANA (1982). De. Nacional, Madrid.
HOFFMAN, DETLEV (1972). Die Welt der Spielkarte. Eine Kulturgeschichte, Leipzig. (Oldenburg, 1983).
HOLLYBAND, CLAUDIUS (1593). A dictionnairie French and English, London.
HOLME, RANDLE (1688). The academy of armor, or, a storehouse of armory and blazon, (Herdruk Menston 1972).
HOOPER, DAVID & WHYLD, kENNETH (1987), The Oxford Companion to chess, Oxford, New York.
HOUART, VICTOR (1982). Silberminiaturen. Feines Kunsthandwerk, Modelle und Spielzeug als Sammelobjekte, Zürich. (Vertaling van een oorspronkelijk Frans werk).
HUARTE, SAN JUAN DE (1575). Examen de ingenios. Editie van Guillermo Serés, Catedra Letras Hispánicas, Madrid 1989.

HUMBEECK, J. VAN (1978). Exploitation et repression des jeux d'argent en Flandre aux XIVe et XVe Siècle. (Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis).
HYDE, THOMAS (1694a). Mandragorias, Oxford. Deel I.
HYDE, THOMAS (1694b). De Ludis Orientalibus, Oxford. Deel II.
IHM, MAX (1890). Römische Spieltafeln ; Bonner Studien, Berlin.
IHM, MAX (1891). Delle tavole lusorie romane. Mittheilungen des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts.
JACOBSON, EDWARD (1919). Tijdschrift voor Indische Taal-Land- en Volkenkunde (Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel 58) - Simaloerese sprookjes, overleveringen, raadsels en spelen. (eiland noord-west van Sumatra)
JAMIN, BENJAMIN (1573). Les Dialogues de Ian Loy Vives, Paris.
JANER, FLORENCIO (1874). Libro de los Juegos de Ajedrez, Dados y Tablas, en "Museo Español de Antigüedades".
JANSEN, ROB (1989). Damtijdschrift Hoofdlijn, Amsterdam.
JANSEN, ROB (1991). Damtijdschrift *Hoofdlijn*, Amsterdam.
JANSEN, ROB (1992). Damtijdschrift *Hoofdlijn*, Amsterdam.
JANSEN, ROB (1993a). Damtijdschrift Hoofdlijn, Amsterdam.
JANSEN, ROB (1993b) Privé communicatie
JANSEN, ROB (1994). Damtijdschrift *Hoofdlijn.* Amsterdam.
JANSEN, ROB (1995). Damtijdschrift *Hoofdlijn*, Amsterdam.
JANSEN, ROB (1996a). Damtijdschrift *Hoofdlijn*, Amsterdam.
JANSEN, ROB (1996b). Van onbekende oorsprong. Jansen denkt dat het van de Franse dambibliofiel Simonata afkomstig is.
JOLLIVET, EUVERTETE (1634). L'excellent jeu du triquetrac, Paris.
JONKER, J.C.G. (1911). Rottineesche teksten ...., Leiden.
JÖRGENSEN, S.A. (1802). Nyeste dansk Spillebog. Denemarken.
JOUSTRA, M. (1910). Batakspiegel, Leiden.
JOUSTRA, M. (1926). Batakspiegel, 2e druk, Leiden.
JOVELLANOS Y RAMÍREZ, GASPAR MELCHOR DE (1790). Memoria para el arreglo de la policia de los espectáculos y diversiones públicas, y sobre su origen en España.
JULIÁ, EDUARDO (1948). Obras de Juan de Timoneda. Las publica la Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid.
JUNIO, EX HADRIANO (1586). Nomenclator Omnium rerum propria nomina tribus, Latina, Boiemica et Germanica explicata continens, Medico excerptus, et pro usu scholarum Boiemicarum. editus Pragae.
JUNIUS, HADRIANUS (1556). Lucani poema ad Calpurnium Pisonem ex Libro Catalecton in Animadversorum Libri Sex. Basel.
JUNIUS, HADRIANUS (1567). Nomenclator, Anveres.
JUNIUS, HADRIANUS (1585). The nomenclator or remenbrancer of Adrianus Junius Physician, divided in 2 tomes, containing proper names and art termes for all thinges under their convenient titles, which within a few leaves do follow, London.
KAMEN, HENRY (1984). Una sociedad conflictiva: España, 1469-1714, Madrid.
KAUDERN, W. (1929). Ethnographical studies in Celebes, 's - Gravenhage.
KEATS, VICTOR (1994). Chess: Its Origin. A translation with commentary and explanation of the Latin and Hebrew in Thomas Hyde's "De Ludis Orientalibus" (Oxford, 1694). Oxford Academia Publishers, Oxford.
KILIAAN, CORNELIS (1588). Dictionarium Teutonico-Latinum, Anveres. 2ª editie, - Vrije Universiteit, Amsterdam.

KILIAAN, CORNELIS (1599) Etymologicum Teutonicae Linguae Sive Dictionarium Teutonico-Latinum, 3a de., Antwerpen 1599. Herdruk F. Claes, Den Haag, 1972.
KILIAAN, CORNELIS (1981). De vierde Kiliaan: Aanvullingen en verbeteringen door Kiliaan zelf toegevoegd aan zijn Etymologicum van 1599; Uitgave door F. Claes, Den Haag, 1981.
KILIAAN, CORNELIS (1607). Synonymia Lationo-Teutonica (Ex Etymologico C. Kiliani deprompta), Ms. c.1607 Antwerpen. Voor het eerst gedrukt in 1889-1892, Antwerpen. (de E. Spanoghe).
KLINKERT, H.C. (1926). Nieuw Nederlandsch-Maleisch Woordenboek, 3e druk, Leiden.
KLÖPPER, CLEMENS (1898). Französisches Real-Lexikon, Leipzig
KOOL, C.H. (1923). Das Kinderspiel im indischen Archipel, Kempen-Rhein.
KREISEL, HEINRICH (1968). Die Kunst des deutschen Möbels, München.
KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966a). Algemene historie en bibliografie van het damspel, Den Haag.
KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1966b). Damtijdschrift Het Damspel, KNDB.
KRUIJSWIJK, KAREL WENDEL (1997). Bibliografie Romaanstalige damliteratuur, Bilthoven.
KUIPER, E.T. (1924). Het Geuzenliedboek 1.
LA PLUS NOUVELLE ACADEMIE UNIVERSELLE DES IEUX OU DIVERTISSEMENTS (1728). Amsterdam.
LACOMBE, M. (1768). Dictionnaire de la langue romane, ou du vieux langage françoise, Parijs.
LAFAYE, GEORGES (1904). Latrunculi. Dictionnaire des antiquités grecques et romanies d'après les textes et les momuments. (tome III 2me partie), Paris.
LALLEMENT, J.G. (1802). Les quatre jeux de dames, Polonais, Egyptien, Echecs et à trois personnes; ...., Metz, chez l'auteur et chez Behmer, libraire-éditeur, an X, 2 vol. grand in-12 de 382 et 218, ensemble 600 pages.
LAMBRECHT, JOOS (1562). Naembouck, Ghend. Herdruk R. Verdeyen, Liêge 1945.
LAMER, HANS (1927). Lusoria tabula. Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Deel 13, Stuttgart.
LANDBERG, CARLO (1795). MS Collectie Turkse damproblemen.
LANE, E.W. (1890). Modern Egyptians, Minerva Library, second edition. London.
LAPESA, RAFAEL (1971). De la edad Media a nuestros dias. Biblioteca Románica Hispana. Gredos. Madrid.
LASA, TASSILO VON HEYDEBRAND UND DER (1858). Das Werk des Lucena von 1498. Schachzeitung. Berlin.
LASA, TASILLO VON HEYDEBRAND UND DER (1859). Berliner Schacherinnerungen. Nebst den Spielen des Greco und Lucena vom Herausgeber des von Biguerschen Handbuches, Leipzig.
LASA, TASSILO VON HEYDEBRAND UND DER (1863). über die griechischen und römischen Spiele, welche einige Ähnlichkeit mit dem Schach hatten, Schachzeitung van de maanden juni t/m september.
LEANDICHO LÓPEZ, MELLIE (1980). A study of Philippine Games, Quezon City, Philippines.
LEDESMA Y MANSILLA, FR. JACINTO DE (1626). Dos libros que tratan de la lengua primitiva de España. Ms. de la Real Academia Española.
LESSING, L. & BRÜNING, A. (1905). Der Pommersche Kunstschrank im Koeniglichen Kunstgewerbemuseum, Berlin.
LEURECHON, JEAN (1630). Récréations mathématiques, Rouen. Heruitgave van de editie in 1626: Au Pont-à-Mousson, par Iean Appier Hanzelet. Facsimile, 144 p.
LÉVI-PROVENÇAL, E. (1934) Journal Asiatique. De Arabische tekst - t. CCXXIV, avril-juin. Un document sur la vie urbaine et les corps de metier à Seville au début du XIIe siècle, E. Lévi-Provençal.
LÉVI-PROVENÇAL, E. (1947). Séville musulmane au début de XIIe siècle. Le traité d'Ibn Abdun traduit avec une introduction et des notes par E. Lévi-Provençal, Paris.

LÉVI-PROVENÇAL , E. en GARCIA GOMEZ, EMILIO (1948). Sevilla a comienzos del siglo XII. El tratado de Ibn Abdun, Madrid.
LÉVI-PROVENÇAL, E. (1955). Documents inédits sur la vie sociale et économique en Occident musulman au Moyen Age, 1ª série, Trois traités hispaniques de hisba (texto árabe), El Cairo.
LIMBREY, G.H. (1913). The ancient history of the game of draughts, London.
LINDE, ANTONIUS VAN DER (1874). Geschichte und literatur des Schachspiels, Berlin. Editie Olms Zürich, 1981. (Twee banden in één).
LINDE, ANTONIUS VAN DER (1881a). Quellenstudien zur Geschichte des Schachspiels, Berlin.
LINDE, ANTONIUS VAN DER (1881b). Quellenstudien zur Geschichte des Schachspiels, Leipzig. Herdruk Osnabrück 1968.
LITERATURA ESPAÑOLA (1995). Grupo Anaya S.A, Madrid.
LITTRÉ, EMILE (1863). Dictionnaire de la langue française (1863-1872) Frankrijk. Viertalig woordenboek; opnieuw uitgegeven tussen 1956 en 1961 in 7 delen.
LOPEZ, V. (1973). Medieval chess. The Chess Arts N. 30. Nov-Dez.
LÓPEZ DE GOMARA, FRANCISCO (1553). Conquista de México, Zaragoza.
LÓPEZ DE MENDOZA, IÑIGO. MARQUES DE SANTILLANA (1988). Obras completas. Edición Planeta. Grupo Anaya S.A, Madrid.
LÓPEZ DE SANTILLANA, IÑIGO (c. 1450). Marqués de Santillana, Obras completas. Edición, introducción y notas de Angel Gómez Moreno. Editorial Planeta S.A., Barcelona, 1988.
LOPEZ DE SIGURA, RUY (1561). Libro de la invención liberal y arte del juego del Axedrez, En Alcala en casa de Andrés de Angulo, 1561.
LÓPEZ DE UBEDA, FRANCISCO (1912). La Picara Justina, 1604 (Madrid 1912)
LÓPEZ TAMARID, F. (1585). compendio de algunos vocablos arábigos introduzidos en la lengua castellana, Granada.. (Reproducido por Mayans en sus Orígenes, ed. 1737, II 235 ss.; es el más antigo diccionario de arabismos).
LOW, CAPT. J. (1836). On Siamese Literature, Part II, in Asiatic Researches, XX.
LOZANO FRAU, FRANCISCO (1872). Nuevo tratado del Juego de Damas, Gabriel Sánchez, Madrid.
LUCANO (1589). Ad Calpurnium Pisonem panegyricum (....), vero 181, égloga publicada con *De bello civili vel Pharsaliae libri decem,* Lipsiae. (Met commentaar van José Escalígero).
LUCE, SIMÉON (1890). La France pendant la guerre de cent ans, Parijs. (Hoofdstuk: Les jeux ou divertissements populaires au XIVe siècle).
LUCENA, JUAN DE (1464). Manuscript. Vita Beata. (Dit werk bevindt zich in de Biblioteca Nacional te Madrid).
LUCENA, LUIS RAMIREZ DE (1497). Repetición de amores e arte de Axedres con CL Juegos de Partido. Salamanca. Edición J.M. de Cossio, Madrid 1953. *Dit boek is zeer zeldzaam. In Spanje bevinden zich nog twee kopieën. Eén in de bibliotheek van de Universiteit van Salamanca en een ander in de bibliotheek van El Escorial te Madrid. Een derde kopie zag Murray in de Biblioteca Nacional te Madrid, maar sinds 1953 is deze verdwenen. Er bevinden zich verder twee kopieën in U.S.A. Respectievelijk in de Library of the Congress en in de Cleveland Chess Library (Goff, 1973:387). Er bevindt zich een heel mooi origineel in de British Library. De schaakhistoricus Antonius van der Linde werkte met een kopie die zich in de Nationale Bibliotheek van Brussel bevindt en de bibliofiel Lothar Schmid in Bamberg heeft een schitterend incunabulum. Verder bevinden zich nog manuscript kopieën in Siena en Rio de Janeiro (Calvo, 1997). De laatste werd onlangs gebruikt voor een Braziliaanse editie (Souza, 1974).*
LUCOT, PIERRE (1951). Les origines du jeu de dames d'après le manuscrit d'Alfred Régnier à la Ferté Saint-Aubin (Loirel) 1877, Damtijdschrift *L'Effort* - Frankrijk.
LUJAN, NESTOR (1988). La vida cotidiana en el Siglo de Oro español, Barcelona.

LUQUE FAJARDO, FRANCISCO DE (1603). Fiel desengaño contra la ociosidad, y los juegos. Vtillísimo, a los confessores, y penitentes, justicias, y los demás, a cuyo cargo está limpiar de Vagabüdos, tahúres, y fulleros la República Christiana. En diálogo, Madrid.
LYDGATE, JOHN (1426). The Pilgrimage of the Life of man, a.d. 1426. (De. F.J. Furnivall, 1899 London)
MAASZ, M.A. (1910). Durch Zentral-Sumatra.
MACHADO, J.P. (1967). Dicionario etimologico da lingua Portuguesa. 2ª ediçao, Lisboa.
MADRIGAL, PEDRO (1594). Pragmática gepubliceerd in Madrid.
MAISON DES JEUX ACADÉMIQUES (1668). Paris.
MALLET, PIERRE (1668). Le jeu des dames - *Avec toutes les maximes et régles, tant générales que particuliéres, qu'il faut observer an icelui. Et la métode d'y bien jouer"*. - Paris.
MANOURY (1787). Le jeu de dames à la polonoise, - ou traité historique de ce jeu, sa marche, ses règles, leur explication, (....), Paris.
MARCIAL, lib. XIV, epig. 17 (epig. 18 in de moderne werken), *Calculi.*
MARCOS, LUIS Y OCHOA, EUGÉNIO (1902).Repertorio completo de todos los juegos, gedrukt door Billy Baillière é Hijos. (Biblioteca Nacional te Madrid).
MARIN, G. (1931). Somali Games, Journal of the Royal Anthropological Institute.
MARIN, PIERRE (1710). Compleet Fransch en Nederduitsch woordenboek, Amsterdam.
MARIN, PIERRE (1717). Dictionnaire complet François & Hollandois, Amsterdam.
MARINIÈRE, E. DE LA (1654). La maison académique, Paris.
MARQUARDT, JOACHIM (1882). Das Privatleben der Römer, Leipzig.
MARTIALIS, MARCUS VALERIUS, Epigrammata XIV 17
MARTÍ GRAJALES, FRANCISCO (1927). Ensayo de un diccionario biográfico y bibliográfico de los poetas que florecieron en el reino de Valencia hasta el año 1700, Madrid.
MARTINES DE TOLEDO, ALFONSO (1438). Arcipreste de Talavera. Reedición Espasa de Talavera, Espasa-Calpe, colección Austral, 1990.
MASSMANN, H.F. (1839). Geschichte des mittelalterlichen vorzugsweise des deutschen Schachspieles, Quedlinburg und Leipzig, 1839. Leipzig, 1983.
MATTHES, BENJAMIN FREDERIK (1859a). Makassaarsch-Hollandsch Woordenboek.
MATTHES, BENJAMIN FREDERIK (1859b). Ethnographische Atlas, 1859.
MATTHES, BENJAMIN FREDERIK (1874). Boegineesch-Hollandsch Woordenboek met Hollandsch-Boeginesche Woordenlijst, Den Haag.
MATTHES, BENJAMIN FREDERIK (1875). Bijdragen tot de Ethnologie van Z-Celebes, Den Haag.
MATULKA, BARBARA (1931) An anti-feminist treatise of fifteenth century Spain: Lucena's repetición de amores, New York. Van Roosbroeck, Comparative Literature Series, Institute of French Studies, New York University. (These gepresenteerd aan de Washington Square College van de Universiteit van New York, Institute of French studies)
MAYER, L. TH. (1867). Een blik in het Javaansche Volksleven.
MEHL, JEAN MICHEL (1975). Jeu d'échecs et éducation au XIIIe siècle. Recherches sur le Liber de moribus de Jacques de Cessoles, thèse pour le doctorat de IIIe cycle, dactylogr., Strassbourg.
MEHL, JEAN-MICHEL (1990). Les jeux au royaume de France du XIII au début du XVIe siècle, Editions Fayard 1990.
MEISSENBURG, EGBERT (1973). Zum Schach-und Spielebuch Alfons des Weisen vom Jahre 1283. In Aus dem Antiquariat 12.
MEISSENBURG, EGBERT (1983). 700 Jahre Schach- und Spielebuch Alfons des Weisen. Deutsche Schachblätter, Nº 2.
MEJIA, FERNANDO (1492). Nobilitario Vero, Sevilla.
MELLEMA, ELCIE EDOUDARDO LEON (1587). Dictionaire ou promptuaire flameng-francoys, de nouveau composé embelli, augmenté et enrichi, Anvers.

MELLEMA, ELCIE EDOUDARDO LEON (1639). Schat van drie talen Duytsch, Spaensch en Fransch, Antwerpen.
MENA, JUAN DE (c. 1450). Obras completas. Edición, introducción y notas de Miguel Angel Pérez Priego. Planeta/Autores Hispánicos. Barcelona 1989.
MENA, JUAN DE (1986). Antologia de su obra poetica, Ediciónde José Maria Azaceta, Plaza & Janés Editores, S.A. Barcelona.
MENA, JUAN DE (1989). Obras completas, Planeta, Barcelona.
MÉNAGE, M. (1750). Dictionnaire étymologique de la langue françoise, Parijs.
MÉNDEZ, FRANCISCO (1796). Tipografía Española, ó Historia de la introducción de la imprenta en España, Madrid. Imprenta de don Joaquin Ibarra.
MENÉNDEZ PIDAL, F. (1963). Un bordado heráldico leonés: el carbunclo en los escudos medievales. Armas e Trofeos, Braga.
MENÉNDEZ PIDAL, RAMON (1964). Historia de España, deel 17, La España de los Reyes Católicos, Espasa-Calpe S.A., Madrid.
MENÉNDEZ PIDAL, RAMON (1969) Historia de España, deel 15, Los trastámaras de Castilla y Aragón en el siglo XV, Espasa-Calpe S.A., Madrid.
MEURIER, GABRIEL (1557). Vocabulaire François-Flameng, Anvers.
MEURS, JAN VAN (1618). Orchestra, sive de saltationibus veterum liber singularis, Lugduni.
MEURS, JAN VAN (1619). Graecia feriata, sive de festis Greaecorum libri VI, Lugduni.
MEURS, JAN VAN (1622). Graecia ludibunda, sive de ludis Graecorum liber singularis, Lugduni.
MEYER, GERD (1977). Zur Frühgeschichte des Problemschachs. In BONUS SOCIUS. Bijdragen tot de cultuurgeschiedenis van het schaakspel. s'Gravenhage.
MICHAELIS, AD. (1863). Terracotagruppe aus Athen. Archäologische Zeitung, mei, jaargang 21.
MINSHEU, JOHN (1617a). The Guide into the Tongues, London.
MINSHEU, JOHN (1617b). Vocabularium Hispanicolatinum et Anglicum copiosimum, London.
MIQUEL Y PLANAS, RAMON (1911-1914). Escacs d'Amor. Poema inèdit del XV.èn segle. In: Bibliofilia. Recull déstudis, observacions, comentaris y noticies sobre llibres en general y sobre quëstions de llengua y literatura catalanes en particular.
MIRABELIUS, NANNUS (1507). Polyanthea
MOLINER, M. (1967). Diccionario de uso del Español, Madrid.
MOMMAERT, JAN (1658). Stichtelijck ende vermakelijck proces, Brussel.
MOMMEIAN, B. (1560). Ludi Latrunculorum brevis descriptio, Parisiis. *Een Latijns gedicht over het schaakspel, waarin ook ook een spel (damspel?) met 24 schijven ter sprake komt. De tekst is weergegeven in het Franse schaaktijdschrift* Le Palamède *van oct. 1847, p. 454-465.*
MONET, PHILIBERT (1630). Abrégé du parallele des langues françoise, et Latine, Lyon .
MONET, PHILIBERT (1636). Abrégé du parallele des langues françoise, et latine, Lyon.
MONOD, TH. (1950). Sur quelques jeux africains. Notes Africains.
MONTES GIRALDO, JOSÉ JOAQUIN & FLÓREZ, LUIS (1973). Muestras del Léxico de la Pesca en Colombia, Bógoto.
MONTGOMERY, W., (1896). The Malagasy Game of Fanorona, *in Antananarivo Anuuall, iii.*
MORGA, ANTONIO DE (1609a). Sucesos de las Islas Philipinas. (in Engelse vertaling door H.E.J. Stanley: the Philippine Islands, London 1867, in de reeks van de Hakluyt Society).
MORGA, ANTONIO DE (1609b). History of the Philippine Islands. E.H. Blair and J.A. Robertson, Cleveland 1907/New York 1970.
MOULIDARS, T. DE (1840). Grande Encyclopédie des Jeux. Paris.
MOURIK, W.A.VAN (1980). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
MOURIK, W-A.VAN (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
MOUSKET, PHILIPPE (1845). Manuscript bekend als de ***Chronique rimée*** opgenomen in de Collection chroniques beLges inédites, Bruxelles 1836-1838; supplement in 1845.

MOWAT, ROBERT (1895). Communication sur les tables de jeu romaines découvertes à Trèves. Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France.
MOWAT, ROBERT (1895). Remarques sur quelques représentations de jeu de latroncules chez les Romains. Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France.
MÜLLER, RAINER A. (1981). Der Arzt im Schachspiel bei Jakob von Cessolis. Bayer AG, München.
MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1913). A history of chess, Oxford.
MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN (1925). Damtijdschrift *Het Damspel.*
MURRAY, HAROLD JAMES RUTHVEN. (1952) A history of Board-games other than chess, Oxford.
MUUR, J.J. VAN DER (1947). Tijdschrift *Boekcier*
NASH, W.L. (1902). Ancient Egyptian draughts-boards and draughts-men. Proceedings of the Society of Biblical Archaeology: 10 december, 1902; vol. XXIV, p. 341-348.
NEBRIJA, ANTONIO DE (1492a). Dictionarium latino-hispanum, Salamanca.
NEBRIJA, ELIO ANTONIO (1492b). Gramática de la lengua Castellana.
NEBRIJA, ANTONIO DE (1492c). Vocabulario español latin, Salamanca 1492 - heruitgave 1979
NEBRIJA, ANTONIO DE (1495). Dictionarium hispano-latinum, Salamanca. (herdruk in 1951 door de Real Academia Española -Diccionario Romance (español) en latin. Er zijn van dit boek edities bekend in: 1494? Evora; 1503 Sevilla; 1506 Parijs en 1513 in Madrid.
NEBRIJA, ANTONIO DE (1516). Vocabulario de Romance en latin. Sevilla. (heruitgave, Madrid, 1971)
NEBRIJA, ANTONIO DE (1529). De artis rhetoricae compendiosa coaptatione ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano, Madrid.
NEHEMIA CARDOSA, ABRAHAM (1702). Akte NA 4195, 1631 van Notaris Dirk van der Groe, gedateerd 30 mei 1702 en opgemaakt op verzoek van Abraham Nehemia Cardosa. (Gemeentelijk Archief Amsterdam).
NEUMAN, J.H. (1906). Karo-Bataksche kinderspelen in Mededelingen vanwege het Nederlandsche Zendelinggenootschap, 50 jrg.
NEUVONEN, E.K. (1941). Los Arabismos del español en el siglo XIII, Leipzig.
NICOT, JEAN (1606). Thresor de la langue Françoise, Paris. Herdruk Paris 1979.
NIEDEREHE, H.J. (1975). Die Sprachauffassung Alfons des Weisen. Max Niedermeyer Verlag. Tübingen.
NIJENHUIS, TRUUS (1979). Michezo, Speelgoed en spelen in Afrika, Nieuwkoop.
OEFELE, ARMIN VON (1904). Das Schachspiel der Bataker.
ORBELI, J.A. & TREVER, K.V. (1936). Satrang, Kniga o Sachmatach, Leningrad. Gosd. Ermitaz, 195 (1).
ORNSTEIN, JACOB (1954). Lucena: Repetición de amores. Edited by Jacob Ornstein. Chapel Hill 1954. North Caroline University. Studies in the Romance Languages and Literature, Nº 23.
OTT, ANDREAS C. (1948). Eloi d'Amerval und sein Livre de la deablerie, Erlangen.
OTTO, EVERARD (1733). Thesaurus juris Romani, deel 4, gedrukt door J. Broedelet , Utrecht.
OTTO, EVERARD (1744). Thesaurus juris Romani, gedrukt door Brandmüller, Basel.
OUDIN, CÉSAR (1607). Tesoro de las dos lenguas francesa y española.
OUDIN, CEASAR (1627). Le thresor des trois langues, espagnole, françois et italienne, Genève.
OVIDE, Ars Amatatorio. (1960). Editie H. Bornecque, Parijs.
OVIDE, Tristia. (1968). Editie J. André, Parijs.
PACHTLER, G.M. (1887). Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu I, Berlin.
PAGÉS DE PUIG, ANISETO DE (1901). Gran diccionario de la lengua castellana, autorizado con ejemplo de buenos escritores antiguos y modernos, deel 1, 1901 (5 vols., B., s.a., 1902)
PALAU Y DULCET, ANTONIO (1971). Manual del libro Hispano-Americano.
PALENCIA, ALFONSO DE (1490). Universal vocabulario en latin y romance, Sevilla.

PALENCIA, ALFONSO DE (1490). Universal vocabulario en latin y en Romance, Sevilla. Facsimile nadruk, Madrid 1967.
PALET, JOAN (1604). Diccionario muy copioso de la lengua española y francesa, Paris.
PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912a). Notice sur un Manuscrit en langue catalane existant à l'Archive du Palau à Barcelone. In: La Stratégie, Paris, 45e vol., 46e année, Nº 4, avril 1912, 121-123.
PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912b). Eine neue Schachhandschrift, Deutsche Wochenschach, 28. Jg., 1912, Nº 21, 26. Mai 1912. p.189.
PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912c). Primer ensayo de bibliografía Española de ajedrez, Barcelona 1912, p. 8-11.
PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1912d). Manual del ajedrez para uso de los principiantes, vol.. III.
PALUZIE Y LUCENA, JOSÉ (1921). Bibliografia Española de ajedrez. Vol. III, p. 249-285.
PANSIER, P. (1924). Histoire de la langue provençale à Avignon du XIIme au XIXme siècle, Avignon. (Vijfdelig woordenboek tussen 1924-1932)
PANTOJA DE AYALA, PEDRO (1625). Commentaria in Titiulum de Aleatoribus, Digestis et Codice, seu de Ludorum universa antiquitate, Madrid. (Manuscript 84-I-17 Bibliotheek Colombina - Sevilla).
PANVINIUS, ONOPHRIUS (1601). De ludis circensibus libri II. Parijs.
PANZER, GEORG W. (1795). Annales Tipographici. Nürnberg.
PARKER, H. (1909). Ancient Ceylon, London.
PARLETT, DAVID (1991). A history of Card Games, Oxford.
PAZ Y MELÍA, A (1892). Opusculos literarios de los siglos XIV al XVI, Sociedad de bibliófilos españoles, Madrid.
PERCIVAL, RICHARD (1599). A Dictionary in Spanish and English, Londres.
PERKINGS, WILLIAM (1966). The whole treatise of cases of conscience, edition by Thomas F. Merrill, 1966.
PETTAS, WILLIAM /1995). A sixteenth-Century Spanish bookstore: The inventory of Juan de Junta, American Philosophical Society, Independence Square, Philadelphia.
PETZOLD, JOACHIM (1986). Schach. Eine Kulturgeschichte, Leipzig.
PIEPER, MAX (1909). Das Brettspiel der alten Ägypter und seine Bedeutung für die ägyptische Totenkultur, Berlin.
PLACE, VICTOR (1922). Le premier en date des théoriciens du jeu d'échecs. Paris.
PLACETTE, JEAN LA (1714). Traité des jeux-de-hazard, La Haye.
PLANTIJN, CHRISTOFFEL (1573). Thesaurus Theutonicae linguae *Schat der Neder-duytscher sprake. Inhoudende niet aleene de nederduytsche woorden, maer oock verscheyden redenen en manieren van spreken, vertaelt ende overgezet in fransois ende latijn*, Antverpiae.
PLISCHKE, KARL (1890). Archives Internationales d'ethnographie, deel 3. Kürze Mitteilung über 2 Malayische Spiele.
POLLUX, JULIUS (PÓLUX) (1608). Julli Pollucis Onomasticon decem libris constans <...> adjecta interpretatio latina Rodolphi Gualtheri <...> studio at que opera Wolfgangi Seberi <...>,Francofurti <...>, 2 partes en 1 vol.
POLLUCIS, JULII (1706). Onomasticum Graece et Latine, Amsterdam. Uitgave Hemsterhuis.
POMEY, FRANÇOIS (1667). Indiculus Universalis, Lyon.
POMEY, FRANÇOIS (1705). Universo abreviado, Lyon. (Spaanse vertaling van 1667, castellano-latin, francés. Traduit en Espagnol par F.T. Croset.
POMEY, FRANCISCO (1724). El mundo abreviado, de el P. Francisco Pomey de la Compañia de Jesus: Traduzido antes en Italiano, Aleman, Ingles, y Flamenco, y agora nuevamente en Español. Enm Taller: en la Emprenta del Nob. D. Pedro Borro, por Rafael Gelabert, años 1724, 8º, pp. 300.
PORTE, ARNOLD DE LA (1659). Den Nieuwen dictionaris oft schadt der duytse en de spaensche talen, Antwerpen.

PRAGMÁTICAS (1549). Compilación de Pragmáticas y leyes publicada en Medina, 1549, fol. 86v.
PRATESI, FRANCO (1987a). *Brittish Chess Magazine*.
PRATESI, FRANCO (1987b). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
PRATESI, FRANCO (1991). Damtijdschrift Het Nieuwe Damspel. Utrecht.
PRATESI, FRANCO (1993). Damtijdschrift *Hoofdlijn,* Amsterdam.
PRATESI, FRANCO (1994). Damtijdschrift *Hoofdlijn*, Amsterdam.
PRATESI, FRANCO (1995). Damtijdschrift *Hoofdlijn,* Amsterdam.
PRIVILEGIOS REALES (1535). Carlos V haze declaración de la Pragmática del juego para que no se proceda contra los que no excedan de dos reales, aunque no los gasten en comer, a petición de los procuradores de Consejo de Toledo. Madrid, a 5 de enero de 1535. Verzameld in compilación de *Privilegios reales* (Biblioteca Nacional Madrid) Manuscript 13114, fol. 3r.
PUIG, TORRALVA, JOSE MARIA (1883). Estudio histórico-crítico de los poetas valencianos de los siglos XVI, XVII y XVIII por José Ma. Puig Torralva y Francisco Martí Gragales, Valencia.
QAMÛS, (1400). Diccionario árabe recopilado por el persa Firuzabadí h. (según Lane en Freytag).
QUINSONAS, E. DE (1860). Matériaux pour servir à l'histoire de Marguerite d'Autriche, deel 3.
QUINTILIANO. *De institutione oratoria.*
RABELAIS, FRANÇOIS (1535). La vie inestimable du grand Gargantua, père de Pantagruel, Lyon.
RABELAIS FRANÇOIS (1542). Oeuvres complètes. Edition établie, annotée et préfacée par G. Demerson, Paris 1973. (=5e editie in 1542 van Rabelais)
RADERI, M (1627). Ad M. Valerii Martialis Epigrammaton, Libros omnes, Keulen . Ad Paulem, LX.
RAFFLES, THOMAS STAMFORD (1817). The history of Java, London.
RAYNAUD, GASTON (1891). Oeuvres Complètes de Eustache Deschamps, (11 delen, 1878-1903) Parijs.
REALLEXIKON DER GERMANISCHE ALTERTUMSKUNDE (1978). Brettspiel, Berlijn.
REGIN, D.W. (1976). Trader, artists, burghers. A cultural history of Amsterdam in the 17th century.
RENSON, ROLAND (1982). Le jeu chez Juan Luis Vivès (1492-1540). In: Les jeux à la Renaissance. Études réunies para Philippe Ariès et Jean-Claude Margolin. Paris: Vrin 1982. (Actes du XXXe Colloque International d'Études Humanistes Tours - Juillet 1980).
RIBELLES COMIN, JOSÉ (1915). Bibliografia de la lengua Valenciana. "Scachs d'amor, feta per Don Françi de Castelui e Narçis Vinyoles e Mossen Fenolar, Madrid. Nachdruck Nendeln 1969
RICHTER, W. (1887) Spiele der Griechen und Römer, Leipzig.
RICOS, BLANCA DE LOS (1946). Obras dramáticas (1946-1959).
RIQUER, MARTIN DE (1986). Heráldica Castelana en Tiempos de los Reyes Católicos, Barcelona.
ROBINSON, J. ARMITAGE (1923). Time of St. Dunstan, Oxford.
RODIGINO, LUDOVICO CELIO (1516). Lectionum antiquarum libri 30, Venetië.
RODRIGUEZ, IAN FRANCISCO (1634). Nieuwen Dictionaris (...) Nederlandtsche ende Spaensche Talen, Antwerpen.
RODRIGUEZ DE ALMELA, DIEGO (1487a). Compilación de las batalles campales, Murcia.
RODRIGUEZ DE ALMELA, DIEGO (1487b). Valerio de las historias escolásticas y de España, Murcia.
RODRIGUEZ CACHO, LINA (1986). Pecados sociales y literatura satírica en el siglo XVI: Los Coloquios de Torquemada, Madrid.
RODRÍGUEZ-MOÑINO, A (1962). Los Pliegos Poéticos de la colección del Marqués de Morbecq (Siglo XVI), Madrid. (Het betreft een niet gedrukt dokument uit het Historisch Archief van Valencia).
ROERO (1604). La Scolare, Pavia. Italië.
ROEVER, N. DE (1888). *Aart Schouwman volgens zijne aanteekenboekjes,* Tijdschrift OudHolland VI.

ROSAL, FRANCISCO DEL ROSAL (1585). Origen y etymologia de todos los vocablos arábigos introducidos en la lengua castellana, Granada.
ROUSSEAU, JEAN BAPTISTE. (1694). Le café, scene 1 en 2.
RUEDA, LOPE DE (1570). El Deleitoso y Registro de Representantes, Valencia.
RUIZ, JUAN, (ARCIPRESTE DE HITA) (1343). Libro de Buen Amor, manuscript.
RUIZ , JUAN, (ARCIPRESTE DE HITA) (1343). Editie van R.S. Willis, Princeton 1972.
RUIZ, JUAN (ARCIPRESTE DE HITA) (1330). Arcipreste de Hita, Libro de Buen Amor. (Editie colección Austral, Espasa Calpe S.A., Madrid 1965).
RUIZ MONTERO, PEDRO (1591). Libro del Juego de las Damas, vulgarmente nombrado el marro, Valencia.
SACHS, GEORGE E. (1936). Terminologia de juegos en el Libro de Ajedrez de Alfonso el Sabio. Revista de Filogía Española. 23.
SAHAGUN, FRAY BERNARDINO (c. 1569). Historia General de las Cosas de Nueva España, manuscript, Uitgave Mexico 1969.
SALMASIUS, CLAUDIUS (1620). **Ad Latrunculos luderetur** - Historiae Augustae Scriptores VI, Parijs.
SAMUSAH, RAJA (1932). The Malay game of Apit (Peraturan Main "Sodok Apit"); Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society. Malay College, Kuala Kangsar.
SAN ISIDORO. Etymologiarum libri XX of De originibus, lib. XVIII, cap. 67, De calculorum motu. (Edición Bac, Madrid 1982).
SÁNCHEZ-ALBORNOZ, CLAUDIO (1982). La España Musulmana, deel II, Madrid.
SÁNCHEZ DE BADAJOZ, DIEGO (1554). Recopilación en metro del Bachiller Diego Sánchez de Badajoz, en la qual por gracioso, cortesano y pastoril estilo se cuentan y declaran muchas figuras y autoridades de la sagrada scriptura, Sevilla.
SÁNCHEZ DE LAS BROZAS, FRANCISCO (1580). Etimologias españolas, Manuscript, Spanje.
SANCHEZ PEREZ, J. (1929). El Ajedrez de Don Alfonso el Sabio, Madrid. Tip. La Franco Española. 121.
SANCTA CLARA, ABRAHAM A (1711). Etwas für Alle, das ist eine kurtze Beschreibung allerley Stands- Ambts- und Gewerbs- Persohnen, Würtsburg.
SANTILLANA (?). Canc. cast. (s. XV), de. F. Delbosc, NB, n. 235, p. 562
SANTO TOMAS, F. DOMINGO DE (1560). Lexicon Vocabulario de la Lengua General de Peru. Valladolid. (Lima 1951).
SANTOS HERNANDEZ, P (1901). Juegos de los ñinos en las escuelas y colegios. De. Saturnino Calleja, Madrid. Facsimil editie José J. de Olañeta, Editor. Mallorca, 1986. Estudio preliminar de Carmen Bravo-Villansante.
SANVITO, ALESSANDRO (1992). *Figure di Scacchi.*
SANZ, MARIA JESÚS & DABRIO, MARIA TERESA (1977). Biblioteca Sevillanas del Periodo Barroca. Datos para su estudio. In: Archivo Hispalense, revista Histórico, Literaria y Artística. Sevilla. (Deel 60, Nummer 184, bladzijde 150). Het volgende wordt vermeld:
- Inventario de bienes de Don Domingo de Urbizu, Caballero de la Orden de Calatrava, miembro del Consejo Real de Hacienda, Alguacil Mayor de la Casa de la Contratación, que vivió en la colación de Santa Maria, en la entrada de la calle Abades. Realiza el inventario su esposa Doña Catalina de Trujillo. Sevilla 20 de Febrero de 1701.
Libreria (1421 ex.)
Libros de folio (.....)
Libros manuscrito (.....)
Libros en quarto (....)
Libreria baja (boeken over techniek, reisbesprekingen,, landbouw e.d.)

Twee spelboeken worden op bladzijde 150 vermeld:
- Balla: Juego de damas
- Segura: Arte del juego de agedrez

(Hier wordt Ruy Lopez de Segura bedoeld).
SARASIN, JEAN FRANÇOIS (1656). Les oeuvres de Monsieur Sarasin, Paris.
SASBOUT, MATHIAS (1579). Dictionaire Francoys-flaming, Anvers.
SCALIGER, JOS. (1573). *Lucani ad Calpurn. Pisonem Paneguricum in Virgilii Maronis Appendix,* Lyon.
SCALIGERO, GIUSEPPE GIUSTO (1589). *In eclogam M. Annaei Lucani ad C. Pisonem Notae Josephi Scaligeri,* gepubliceerd met het werk vermeld onder Lucano.
SCHAAP, PHILIP DE (1990). Dammen. Catalogus van de Damcollectie in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam bijeengebracht door Philip de Schaap. Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
SCHÄDLER, ULRICH (1994). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
SCHAICK AVELINGH, G.H. V. (1912). Dat Scaecspel, Leiden.
SCHAT VAN DIE TALEN DUYTSCH, SPAENSCH EN FRANSCH (1636). Antwerpen.
SCHIAPARELLI, C. (1871). Vocabulista in Arabico. Importante léxico del árabe valenciano, fechado en el siglo XIII y atribuido tentativamente al teólogo, arabista y misionero catalán Ramón Martí. (Het Valenciaanse Arabisch in de 13e eeuw).
SCHLIEMANN, H. (1875). Troy, translated by Dr. P. Smith, London.
SCHMIDT, C.A. (1795). Diccionario Español y Aleman, Leipzig.
SCHMIDT, G.F. (1961). Das Schachzabelbuch des Jacobus de Cessolis. (G.F Schmidt, O.P. Berlin).
SCHMIDT, JOHANN WOLFGANG (1700). Unterschiedliche Spiel und Vorstellungen des weitberühmten Damspiels, - *denen Liebhabern zu ehren welche schon etwas Wissenschaft davon haben*.- Nürnberg (manuscript)
SCHMIDT, WILLI (1934). La Revue française du jeu de dames.
SCHMITT, A. (1977). Spielen wie die Römer spielten, Jahrbuch des Beethovengymnasiums, Bonn.
SCHOTEL, G.J.D. (1868). Het maatschappelijk leven onzer voorvaderen in de zeventiende eeuw, Haarlem.
SCHÜRMANN, HANS & NÜSCHELER, MANFRED (1980). So gewinnt man Mühle. Ravensburg.
SCHWENTER, DANIEL (1636). Deliciae physico-mathematicae - Oder mathem(atische) und philosophische Erquickstunden, Nürnberg. (Reprint Frankfurt 1991).
SEJOURNANT, M. DE (1759) Nouveau dictionnaire François - Espagnol. Composé sur les dictionnaires de Académies Royale de Madrid et de Paris.
SELENUS, GUSTAVUS (1616). Das Schach oder Konig Spiel, Lipsiae.
SENA CARNEIRO, CÂNDIDO DE (1972). Enciclopedia Damista.
SENA CARNEIRO, CÂNDIDO DE (1997). Privé communicatie.
SÉNECA. *Epistolae.*
SÉNECA. *De tranquillitate animi ad Serenum.*
SENFTLEBEN, ANDREAS (1667). De alea veterum opusculum posthumum, Leipzig.
SERRANO Y MORALES, JOSÉ ENRIQUE (1893). Imprentas que han existido en Valencia, desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868.
SESÉ, BERNARD (1966). Vocabulaire de la langue espagnole classique (XVIe et XVIIe siècles) par Bernard Sesé, Maître-Assistant à la Sorbonne, Centre de Documentation Universitaire, Paris. Chapitre VIII: Les Jeux. (Jansen vond hier op bladzijde 130: la andarraya = le jeu du damier).

SEVERINO, MARCO AURELIO (1690). Dell'antica pettia overo che Palamede non è stato l'inventor degli scacchi, Napoli.
SHERWOOD, ROBERT (1632). A dictionary English and French, London 1632.
SILBERMANN, JACOB & UNZICKER, WOLFGANG (1975) Geschichte des Schachs, München. p 43
SIR FERUMBRAS (1860). Les anciens poetes de la France, editie A. Kroeber & G. Servais, Paris. Franse tekst van c. 1170 van ***chanson de geste Fierabras***.
SIR FERUMBRAS (1879). Manuscript van 1380; Engelse bewerking van het Franse **chanson de geste Fierabras (c. 1170).** Uitgave door Early English Text Society, London. (Bodleian Library-Oxford).
SMITH, J.H. (1811). Lachesis Lapponica, London.
SNOUCK HURGRONJE, C. (1894). De Atjèhers, Leiden.
SNOUCK-HURGRONJE, C. (1906). The Achehnese, translated by A.W.S. O'Sullivan, Leyden/London vol. 2.
SOBERANAS, AMAEU, J. (1992). Nebrija nummer van het tijdschrift Insula, Nº 551, november 1992 (Revista de letras y Ciencias Humanas). Bladzijden 7/8/9 en verder: El Diccionario de Nebrija de 1492. Deze auteur merkt op:
1. "Las dos ediciones del Vocabulario español-latino, atribuidas a c. 1494 por Odriozola, o a c. 1495 por Francisco Garcia Craviotto."
2. "Hacia 1493-1494 - hay quien se decanta por el c. 1495 como hemos visto- apareció, también en Salamanca, el Vocabulario español-latino que presenta, y ello fue una gran innovación en el campo lexicografico, el material ordenado a partir del romance".
SOCIEDAD GENERAL ESPAÑOLA DE LIBRERÍA S.A. (1987). Alfonso X el Sabio y la lingüistica de su tiempo.
SOUTER, DANIËL DE (1617). Palamedes, Leiden.
SOUZA, ALTAIR DA (1974). Rio de Janeiro. (Braziliaanse editie van het boek van Lucena). *Zie beschrijving bij Lucena, Luis Ramirez.*
SPELENCYCLOPEDIE UIT THAILAND (1950). In het bezit van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.
STALLAERT, K. (1890). Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgse oorkonden, Leiden.
STEIGER, ARNALD (1941). Alfonso el Sabio - libros de acedrex, dados e tablas, Genève/Zürich/Erlenbach.
STEPHANUS, CAROLUS (1552). Dictionarium latinogallicum, Parijs.
STEVENS, JOHN (1706). A new Spanish and English Dictionary, Londres.
STOEP, ARIE VAN DER (1974). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel,* Utrecht.
STOEP, ARIE VAN DER (1980). Damtijdschrift *Dammagazine,* Amsterdam.
STOEP, ARIE VAN DER (1981). Damtijdschrift *Dammagazine*, Amsterdam.
STOEP, ARIE VAN DER (1984). A history of draughts, Rockanje.
STOEP, ARIE VAN DER (1985). Damtijdschrift *Dammagazine*, Amsterdam.
STOEP, ARIE VAN DER (1989). Damtijdschrift *Hoofdlijn,* Amsterdam.
STOEP, ARIE VAN DER (1991). Damtijdschrift *Dammen,* Voorst.
STOEP, ARIE VAN DER (1993a). Privé communicatie, brief 25 maart.
STOEP, ARIE VAN DER (1993b). Damtijdschrift *Hoofdlijn,* Amsterdam.
STOEP, ARIE VAN DER (1993c). Damtijdschrift *De Problemist,* Amersfoort.
STOEP, ARIE VAN DER (1994a). Een Schaakloze damhistorie, Deel 1 Bouwstoffen, Rockanje.
STOEP, ARIE VAN DER (1994b). Een schaakloze damhistorie, deel II geschiedenis, Rockanje.
STOEP, ARIE VAN DER (1994). Damtijdschrift *Hoofdlijn*, Amsterdam.
SUAREZ DE FIGUEROA, CHRISTOVAL (1630). Plaza universal de todas ciencias y artes, parte traduzida de Toscano, y parte compuesta por el doctor Christoval Suarez Figueroa, Perpiñan.

SUETONIUS (1860). A. Reifferscheid - C. Suetoni Tranquili Reliquilli.
SUIDAS. (1581). *Suidae Historica caeteraque omnia quae ulla ex parte ad cognitionem rerem spectant (...). Hier. Uvolfi in latinum sermonem conversa,* Basel.
SWAANENBURG, WILLEM VAN (1726). Arlequin distelateur of de overgehaalde nouvelles, Amsterdam.
SYNGE, M.B. (1973). Ontdekkingsreizen, Haarlem
TAMAYO DE VARGAS, THOMAS (1624). Junta de libros la mayor que España ha visto en su lengua hasta 1624. Manuscript.
TAMBORINO, STEVE (1516). Armorial compilado entre 1516 y 1519, ms. 2490 Biblioteca de la Universidad de Salamanca; ms. 798 de la Biblioteca Municipal Tolosa. (Tolosa es una copia de Salamanca). Tamborino is in Frankrijk geboren tussen 1442 en 1447 en was tamboer in Spaanse dienst.
TAUBER, WALTER (1987). Das Würfelspiel im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Eine kultur- und sprachgeschichtliche Darstellung. Frankfurt am Main.
TELEAC (1990). Steden des tijds, Utrecht.
TÉLLEZ, FRAY GABRIEL (1612?). Obras dramáticas completas (1946-1959), Deel 2, editie van Blanca de los Ricos.
TENTOONSTELLINGSCATALOGUS (1974). Koninklijk Kabinet van Schilderijen Mauritshuis Den Haag, Den Haag. Opgedragen aan de nagedachtenis van S.J. Gudlaugsson.
TENTOONSTELLINGSCATALOGUS (1976). Rijksmuseum Amsterdam, Tot lering en vermaak, Amsterdam. Over genreschilderkunst: pagina 14/28. Over Ter Borch: 32/43. Over triktrakspel: 109/111. Over kaartspel: 150/153. Over schaakspel: pagina 154/157.
TENTOONSTELLINGSCATALOGUS (1989). Rijksmuseum Amsterdam “Tekeningen van de familie Ter Borch”, Amsterdam.
TERREROS, ESTEBAN DE (1786-1793). Diccionario Castellano con las Voces de Ciencias y Artes y sus correspondientes en las 3 lenguas francesa, latina e italian, 4 delen, M.
TEXTOR, RAVISIUS (1522). Officina.
THÉVENOT, JEAN DE (1663). Relation d’un voyage fait au Levant, Paris.
THIELE, R. (1987). Die Gefesselte Zeit, Leipzig.
TILLEY, ARTHUR (1892). Ludus Latrunculorum. The Classical Revieuw, oct.
TIMONEDA, JUAN (1635a) Libro llamado Ingenio, el cual trata del Juego del Marro de punta", hecho por Juan de Timoneda, Dedicado al Mvy magnifico Senñor don Ynnigo de Losca Capitan en las Galeras de Españna. Al qual se han annadido ocho trechas de mucha primor, por Antonio Miron y del Castillo, Tolosa.
TIMONEDA, JUAN (1635b) Libro llamado Ingenio, el cual trata del Juego del Marro de punta", hecho por Juan de Timoneda, Dedicado al Mvy magnifico Senñor don Ynnigo de Losca Capitan en las Galeras de Españna. Al qual se han annadido ocho trechas de mucha primor, por Antonio Miron y del Castillo, Tolosa. Editie van K.W. Kruijswijk. Uitgever L’Esprit, Rosmalen 1989.
TIMONEDA, JUAN (1635c) Libro llamado Ingenio, el cual trata del Juego del Marro de punta", hecho por Juan de Timoneda, Dedicado al Mvy magnifico Senñor don Ynnigo de Losca Capitan en las Galeras de Españna. Al qual se han annadido ocho trechas de mucha primor, por Antonio Miron y del Castillo, Tolosa. Editie van Govert Westerveld, Beniel (Murcia) Spanje, 1992.
TIMONEDA, JUAN DE (1567) El Patrañuelo. Editie van Rafael Ferreres, Clásicos Castalia, Madrid 1971.
TORELLI, POMPONIO (1596). Trattato del Debito del Cavalliero di Pomponio Torelli, Conte di Montechiarusolo, Nell’Accademia de Signori Innominati di Parma, Il Perduto. Parma.
TORO Y GISBERT, M. (1920). Revue Hispanique.
TORQUEMADA, ANTONIO DE (1547). El ingenio, ò juego de Marro, de punta, ò Damas. Valencia. (Verloren gegaan boekwerk).

TORQUEMADA, ANTONIO DE (1553). Los Colloquios/satíricos, con un colloquio/pastoril, y gracioso al cabo/dellos hechos por Antonio/de Torquemada..., Mondoñedo.
TORQUEMADA, ANTONIO DE (1564). Historia del invencible Cavallero Don Olivante de Laura, Barcelona.
TORQUEMADA, ANTONIO DE (1570). Jardin de flores curiosas, Salamanca. Edición de Giovanni Allegra, Clásicos Castalia, Madrid 1982.
TORQUEMADA, ANTONIO DE (1574/1970). Tratado llamado Manual de Escribientes. Edición de Mª. Josefa C. de Zamora y A. Zamora Vicente. Anejos del boletin de la Real Acacemia Española XXI, Madrid 1970.
TORRES FONTES, PROF. JUAN (1985). El principe don Alfonso y su itinerario - La contratación de guisando 1465-1468, Departamento de historia medieval, Universidad de Murcia.
TOURNEBOUS, ADRIEN (1564). *Adversariorum libri XXX,* lib. XXVII, cap. 3. Parijs.
TOWRY, E. (1902). Types of ancient Egyptian draughts-men. Proceedings of the Society of Biblical Archaeology: 11 juni.
TREND, J.B. (1933). Alfonso el Sabio and the Game of Chess, Revue Hispanique.
TROGNESIUS (1646). Den grooten dictionaris en schadt van dry talen, Antwerpen.
TWISS, RICHARD (1805). Miscellanies II, London.
TYERRI, NICOLAS (1538). Leyes de todos los reynos de Castilla, Valladolid, fol. 197r.
URDEMALES, PEDRO DE (1559). Viaje de Turquía (La odisea de Pedro de Urdemales). Editie van Fernando Garaia Salinero, Cátedra, Madrid, 1980.
URQUHART (1653). The complete works of doctor François Rabelais (....): the whole faithfully rendered into English by Sir Thomas Urquhart and Peter Motteux. The Abbey Library, s.d., s.l. Herdruk van de druk van 1653, Londen.
VALERA, DIEGO DE (1482). Crónica de España, Sevilla.
VALLS, LORENÇO (1597). Libro del Juego de las Damas, por otro nombre el Marro de Punta, Valencia. - (Biblioteca del Palacio, Madrid).
VARRO, MARCUS TERENTIUS. De lingua Latina, X22.
VEGA, JOSSEPH DE LA (1688). Confusion de Confusiones, Dialogos Curiosos, Entre un Philosopho agudo, un Mercader discreto, y un Accionista erudito. Descriviendo el negocio de las Acciones, su origen, su ethimologia, compuesto por Don Iosspeh de la Vega, Que con reverente obsequio lo dedica al Merito y Curiosidad Del muy Ilustre Señor Duarte Nunez da Costa, En Amsterdam, Año 1688. Páginas 30, 157, 253.2. (Herdruk in Den Haag 1939). Vertaling Dr. G.J. Geers. Inleiding en verklaringen door Dr. M.F.J. Smith.
VENEGAS, ALEGO (1565). Agonia del tránsito de la muerte, Alcala. Contiene una declaración de algunos vocables que en el presente libro del tránsito por diverso capitulos estan esparzidos.
VERDAM, J. & VERNIJS, E. (1885-1928). Middelnederlandsch Woordenboek. Den Haag.
VETH, P.H. (1875). Java, geogr., ethn., hist., deel I.
VETH, D.D. (1882) Midden-Sumatra.
VICENT, FRANCESH (1495). Libre dels joch partitis del Scachs en nombre de 100 ordenat e compost per mi Francesh Vicent, nat en la ciutat de Segorbe, criat e vehí de la insigne e valeroso ciutat de Valencia. Y acaba: A loor e gloria de nostre Redemtor Jesu Christ fou acabat lo dit libre dels jochs partitis dels scachs en la sinsigne ciutat de Valencia e estampat per mans de Lope de Roca Alemany e Pere Trinchet librere á XV días de Maig del any MCCCCLXXXXV.
VIERGEVER, JAAP (1983). Eindspel-encyclopedie, deel 1: Eindspelkomposities uit de Spaanse damspelliteratuur.
VIERGEVER, JAAP (1993). Damtijdschrift *De Problemist,* Amersfoort.
VIERGEVER, JAAP (1996). Eindspel-encyclopedie, deel 1: Eindspelkomposities uit de Spaanse en Portugese damliteratuur. Boeken en tijdschriften tot en met 1946.
VILLALON, CRISTOBAL DE (1558). El Scholastico, en el qual se forma una académica república o scholastico universidad, con las condiçiones que deven tener el maestro y diçipulo para ser

varones dignos de la vivir. Hecho por el liçençiado Christobal deVillalon. Dirigido al muy alto y muy poderoso prinçipe don Phelipe, nuestro señor. Hijo del invictis - simo emperador Carlos Quinto desto nombre: nuestro rey y señor. Valladolid. Uitgave R.J.A. Kerr, Madrid 1967 (Clásicos hispánicos).
VINDEL, FRANCISCO (1930). Manual gráfico-descriptivo del bibliófilo Hispano-Americano, Madrid.
VINYOLES, NARCÍS (1480?). Escacs d'amor, Valencia; Edición de Antonio Ferrando Francés, Universitat de València, Facultat de Filologia, Narcís Vinyoles i la seua obra, Valencia, 1978
VIRGILII, POLYDORI (1550). De rerum inventoribus, Basileae.
VIRGILII, POLYDORI (1663). Waerachtige beschryvinge - Inhoudende wie de eerste autheuren en vinders aller consten, inventien, en hantwercken syn geweest. Doorwroght met veelwonderlycke en waerachtige historien. Uyt het latijn vertaalt, door E.M.G., Amsterdam.
VIVES, JUAN LUIS (1538). Latinae linguae exercitatio, Brugge. - Opera Omnia, 1, Valencia 1782.
VIVES, JUAN LUIS (1555). Exertation linguae, Basel.
VIZCAÍNO CASAS, FERNANDO (1987). Isabel, camisa vieja, Barcelona.
VLIEGENTHART, ADRIAAN, W. (1981). Bildersammlung der Fürsten zu Salm, Rhede. Verkrijgbaar bij het kasteel-museum te Anholt.
WALKER, GEORGE (1838). The Philidorian, a magazine of chess, and other scientific games, London . (december 1837- Nº 6 mei 1838).
Fotomechanische herdruk. Nottingham 1987.
WALL, H. VON DE (1880). Maleisch-Nederlandsch Woordenboek, Batavia.
WARD, CHARLES FREDERICK (1923). *Humanistic studies* van de universiteit van Iowa
WARTBURG, WALTER VON (1934). Französisches Etymologisches Wörterbuch, Leipzig-Berlijn.
WAYTE, WILLIAM (1901). Latrunculi. A dictionary of greek and roman antiquities, London.
WESTEN, WIJNANDT VAN (1636). Mathematische vermaeckelijkheden, Arnhem.
WESTERVELD, GOVERT (1987). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
WESTERVELD, GOVERT (1989). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
WESTERVELD, GOVERT (1990). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
WESTERVELD, GOVERT (1991). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
WESTERVELD, GOVERT (1992). Damtijdschrift *Het Nieuwe Damspel*, Utrecht.
WESTERVELD, GOVERT (1993a). Damtijdschrift: *Hoofdlijn,* Amsterdam
WESTERVELD, GOVERT (1993b). Damtijdschrift *De problemist,* Amersfoort
WESTERVELD, GOVERT (1994a). Damtijdschrift *De problemist,* Amersfoort
WESTERVELD, GOVERT (1994b). Homo Ludens, Der Spielende Mensch IV. Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule Mozarteum Salzburg, Salzburg.
WESTERVELD, GOVERT (1995). Damtijdschrift *De problemist,* Amersfoort
WESTERVELD, GOVERT (1996a). Damtijdschrift *De problemist,* Amersfoort
WESTERVELD, GOVERT (1996b). Homo Ludens. El hombre que juega. Deel 1. Instituto para la Investigación y la Pedagogía del Juego. Salzburg.
WHITE, JOHN GRISWOLD (1897). The antiguity of the game of draught. The Scottish Draught, quarterly.
WHITE, JOHN GRISWOLD (1899). The Draught player's quarterly review.
WHITE, JOHN GRISWOLD (1913). El juego de ajedrez ordenado por mandado del rey Don Alfonso el Sabio en el año 1283 ...... con una advertencia de ....., Leipzig. 2 delen.
WHITE, JOHN GRISWOLD (1958). An edition of the old Spanish El Tratado de Ajedrez with introduction and notes by Joane Walton Causey. Thesis. Chapel Hill. University of North Carolina. (2) VIII, 138.

WHYLD, KEN (1993). Chess Historians Meeting - Marked squares on the chaturanga board - Amsterdam.
WHYLD, KEN (1997). Privé communicatie.
WICHMANN, HANS & SIEGFRIED (1960). Ursprung und Wandlung der Spielfigur in zwölf Jahrhunderten, München.
WIEDEMANN, ALFRED (1897). Das brettspiel bei den alten Aegyptern, Leiden.
WIELAND, C.M. (1781). Der Teutsche Merkur, februari. Über die altesten Zeitkürzungsspiele.
WIGHT DUFF, J. (1934). Minor Latin Poets. Harvard University Press, London. Editor William Heineman Ltd.
WILCKENS, L. VON (1985). Spiel, Spiele, Kinderspiel. Katalog Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.
WILCKENS, L. VON (1986). Spiel, Spiele, Kinderspiel. Neurenberg.
WILKINSON, JOHN GARDNER (1878). The manners and customs of the ancient Egyptians. Editie van Samuel Birch, London.
WILKINSON, R.J. (1915). Papers on Malay subjects, Kuala Lumpur.
WINKLER, JOHANNES (1926). Baessler Archiv., Beitrage zur Voelkerkunde, 10e jrg., Das Usir-spiel der Batak auf Sumatra.
WINTER, H.N.J. (1930). Damspel van de inlanders van Malakka. Damtijdschrift *Het Damspel.*
WOHLHAUPTER, DR. E. (1931). Zur Rechtsgeschichte des Spiels in Spanien. S. 55-129 in Spanische Forschungen der Görresgesellschaft. Erste Reihe. 3. Band. Münster.
WOLLESEN, J. (1990). Sub specie ludii... Text and imagen in Alfonso el Sabio's Libro de Acedrex, Dados e Tablas. Zeitschrift für Kunstgeschichte. München, 55 Band, Heft 3.
ZAMBONI, ALBERTO (1973). Etimologie Friulane e Venete, in Studie linguistici Friulani III.
ZANGS, CHRISTIANE & HOLLÄNDER, HANS (1994). Mit Glück und Verstand. Zur Kunst und Kulturgeschichte der Brett- und Kartenspiele. 15. bis 17. Jahrhundert. Aachen. (Catalogus van een tentoonstelling in Schlosz Rheydt 1994, Mönchen-Gladbach).
ZAVALETA, JUAN DE (1660). El Dia De Fiesta Por La Tarde, Madrid.
ZEEL, C.D.M. (1681). Het Nieuw Haegsche dambort, Den Haag.
ZELL, ULRICH (1472). Communiloquium sive Summa Collationum, Strassburg.
ZOVITIUS (1610). Colloquia. In convuluut 1610 bewaard, Universiteitsbibliotheek te Utrecht.

10. ILLUSTRATIEREGISTER

11. NAAMREGISTER

12. SPELREGISTER

13. GEOGRAFISCH REGISTER

NAWOORD

Govert heeft zijn eigen geschiedenis.

Het was mij al een aantal jaren bekend dat Govert zich interesseerde voor en bezighield met de geschiedenis van het damspel. Geschiedenis is graven in het verre verleden. En denkend aan het verleden gaan mijn herinneringen terug naar de jeugdjaren van mijn oudste broer. Bij ons thuis kwam het dambord vaak op tafel. Vader Cor Westerveld, in zijn beste jaren tweemaal kampioen van de hoofdklasse district Zaanstreek/ Waterland/Alkmaar, bracht ons de beginselen van het edele damspel bij. Hij was een vrij strenge leermeester. Vergat je een schijf te slaan, dan kreeg je een waarschuwing en bij herhaling van zo'n overtreding was de les voor die dag ten einde.

Die harde lessen stonden aan de basis van Goverts korte, maar succesvolle damcarrière. Een carrière die toentertijd zijn weerga niet kende. Zijn allereerste wedstrijd herinner ik me nog. Hij mocht met het aloude Aris de Heer een vriendschappelijk wedstrijd meespelen tegen Middelie. De pas 13-jarige Govert Westerveld wist zijn partij te winnen van W. Casper stond er met enkele regels in het verslag in de Nieuwe Noordhollandse Courant. Als broekie van een ouder iemand winnen betekende in die tijd nogal wat. Gegrepen door het eerste succes meldde Govert zich aan als lid van Aris de Heer. Hij eindigde het eerste seizoen op de 3e plaats. Een veel te hoge klassering. Althans voor mij. Ik meldde me een jaar later aan als lid, maar toen waren de dammers van Aris de Heer al gewaarschuwd. Ik kreeg in de eerste vijf ronden alle grote keien van de club. Maar ondanks die eerste vijf nederlagen wist ik me in mijn debuutjaar toch meteen in het eerste te spelen.

In huize Westerveld ging geen dag voorbij zonder dambord. Govert was zonder omhaal de fanatiekste. Hij speelde al zijn partijen na en begon aan toernooien deel te nemen. Niet zonder succes. Hij werd ongeslagen kampioen van de tweedeklasse district Zaanstreek-Waterland-Alkmaar, werd en passant ook jeugdkampioen van het district en wist zich een jaar later op 15-jarige leeftijd te plaatsen voor het jeugdkampioenschap van Nederland. Hij eindigde door zijn winst op Ton Sijbrands in het jeugdkampioenschap van Noord-Holland achter Cees Pippel op de tweede plaats.

De Spaanse oorsprong van het Dam- en moderne Schaakspel
Deel II

Een organisatorisch foutje van de Dambond was er debet aan dat Govert een uitnodiging kreeg om deel te nemen aan het kampioenschap van Nederland 1963. De provincie met de meeste jeugdleden mocht een extra speler leveren en dat was eigenlijk Zuid-Holland. Govert maakte de vergissing van de Dambond meer dan goed. Hij eindigde in het jeugdkampioenschap van Nederland als 15-jarige gelijk met de 18-jarige Henk Kemperman. Drie beslissingspartijen zouden er volgen in het, later afgebrande, Van Nispenhuis te Amsterdam. Aan twee had Govert voldoende om zich op dat moment de jongste jeugdkampioen van Nederland aller tijden te mogen noemen. Dat record werd daar een jaar later gebroken door de 14-jarige Ton Sijbrands. Harm Wiersma liet op zijn beurt het record van Sijbrands weer sneuvelen in 1966 door als 13-jarige de titel te pakken.

In dat jaar mocht ik Noord-Holland vertegenwoordigen. In 1966 en 1967 mocht ik het genoegen smaken om jeugdkampioen van Noord-Holland te worden. Minstens zo belangrijk als die titels was het feit dat ik een hele week op kosten van de Dambond in Hotel Nieland in Apeldoorn verbleef. Thuis hadden wij het niet breed en zo'n damvakantie was dus uitermate welkom. Dat gold ook voor Govert, die na zijn nationale titel bij de jeugd ook werd uitgenodigd voor het Brintatoernooi in Hoogezand. Weer een weekje goed verzorgd onder de pannen! Dat de muntjes niet voor het oprapen lagen in huize Westerveld sterkte Govert in zijn overtuiging dat het goed was om door te leren. Hoewel hij als jeugdkampioen van Nederland wellicht kon rekenen op een uitnodiging om in 1964 deel te nemen aan het kampioenschap van Nederland bij de senioren, liet Govert al in een vroeg stadium weten daar geen gebruik van te zullen maken. Hij koos voor zijn studie.

Ik vond het -als een van zijn grootste supporters- jammer dat hij niet is doorgegaan met dammen. In mijn ogen had hij een hele grote kunnen worden. Hoewel ikzelf ook een aardig potje kan dammen, kon ik nooit tegen hem op. Ik herinner me nog dat Govert deelnam aan het kampioenschap van Noord-Holland in 1965. Hij speelde het hele toernooi door zijn geliefde randspel waar hij een gedegen studie van heeft gemaakt. Volgens grootmeester Keller was randspel niet goed, maar Govert eindigde met zijn geliefde omsingelingsspel wel op de derde plaats. Achter kampioen Ton Sijbrands en Jan de Boer, maar nog vóór alle andere Noord-Hollandse cracks. Een van hen was meervoudig kampioen van Nederland Wim de Jong. Ik herinner me nog de herfstachtige dag dat Govert tegen De Jong moest spelen voor Noord-Holland. Ik was zijn particuliere chauffeur. Op de brommer reden we

naar Uitgeest. Op weg daarheen kwamen we in Krommenie Jozef Geuke tegen. Samen met Jan Mekken was hij de grote animator in het district voor het jeugddammen. Govert had een racefiets gekocht en maakte samen met Jozef Geuke toertochten. Zoals een keer een tocht naar Brabant. Via Zandvoort door de duinen naar Scheveningen op Rotterdam aan. Als we de Moerdijkbrug over zijn, zoeken we een cafeetje op, beloofde Geuke.

Harm Wiersma (l) en Cor Westerveld (r).

In het eerste de beste café over de Moerdijk brug stond -alsof het zo moest wezen- een kast met damborden en -klokken. Dat café was het clublokaal van de plaatselijke damclub. Tijdens hun fietstochten maakten Jozef en Govert altijd reclame voor de damsport. Het is een van de leuke herinneringen die Jozef Geuke aan Govert bewaart. Met Geuke had Govert een goede band. Toen wij hem dus in Krommenie tegen kwamen, vroeg Geuke belangstellend tegen wie Govert die middag moest spelen. Wim de Jong, antwoordde Govert. En wat denk je?, vroeg Geuke. Die partij win ik, luidde het antwoord. Govert hield woord, zoals Jozef Geuke nog kan beamen.

Hoewel Govert bewondering had voor mijn combinatieve inzicht, had ik voor hem een nog veel grotere bewondering. Govert kon het achter het dambord opbrengen om net als een hengelaar aan de waterkant uren te turen en te wachten totdat hij beet kreeg. Beetje bij beetje trachtte hij positoneel voordeel te behalen. Hij had het dammen in zijn vingers. Toen, en volgens mij nu nog. Ik hoop, dat hij ooit nog eens de tijd vindt om deel te nemen aan grote toernooien. Hij heeft indertijd gekozen voor een maatschappelijke carriëre. Daardoor gedreven door de armoede die hij in zijn jonge jaren heeft meegemaakt. Had hij voor het dammen gekozen, dan had hij in mijn ogen een hele grote geworden. Ik vergeet nooit de woorden van Jozef Geuke tegen mij: Jij bent een goede dammer, maar je broer Govert had het heel ver geschopt als hij was doorgegaan. Ik zal de laatste zijn die Geukes woorden zal tegenspreken.

Zo trots als ik indertijd op de damprestaties van mijn broer, zo trots ben ik ook op het boek dat hij heeft geschreven. De damsport heeft voor een groot gedeelte onze levensloop bepaald en zowel Govert als ik hebben veel aan de damsport te danken. Als tegenprestatie heb ik in 1966 het initiatief genomen om een damclub in Purmerend op te richten en me bezig gehouden met de propaganda voor de damsport. Ik zie dit boek als Goverts tegenprestatie aan de prachtige herinneringen die hij bewaart aan het dammen. We hebben veel vrienden gemaakt in de damsport en bewaren er beiden fantastische herinneringen aan. Westerveld en dammen is een twee-eenheid. Voorlopig lijkt daar nog geen einde aan te komen. Want inmiddels hebben ook mijn zonen Roy en Sil het mooie spel met de schijven ontdekt.

Cor Westerveld - Enkhuizen 1997
Kampioen van Noord-Holland 1990

INHOUD

MATERIËLE INHOUD